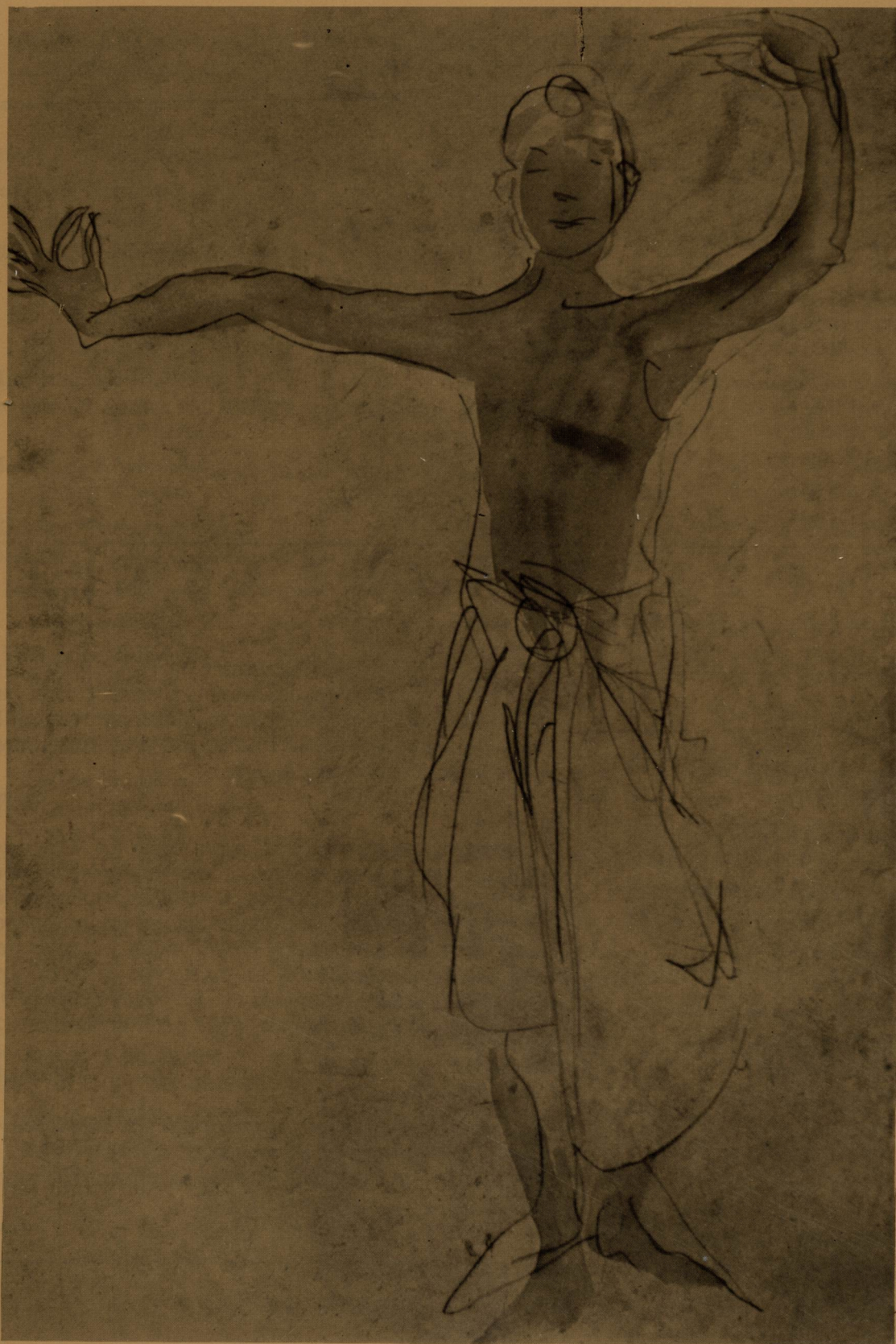

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Ο Πολίτης • Σεπτέμβριος 1994 • τεύχος 127 • δρχ. 500

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία επιδεώρηση
Κέκροπος 2, 10558
τηλ. 3239645

	5	Έκρήξεις παραγοντισμού
Γεράσιμου Μακρίδη	6	Φαντασιώσεις κατά φαντασίαν ισχυρών
Γιώργου Μαργαρίτη	8	Ένας (άκομα) ένδοξος θάνατος
Νίκου Φίλη	9	Οι φονταμενταλιστές στην κρεβατοκάμαρά μας
Άγγελου Έλεφάντη	11	Μασάει και Πεινάει
Άλέξη Παπαλιᾶ	12	Παρελθόν και παρόν
Γιώργου Β. Ριτζούλη	14	Νυχτερινός εφιάλτης στα έμπόλεμα Βαλκάνια
Γιώργου Μαργαρίτη	16	Οι περί παιδείας διδύραμβοι και η υπενθύμιση κοινών τόπων
Σταύρου Λιβαδά	18	Μιά άτυχη διπλωματική έργασία μπροστά στις κάλπες για την Τ.Α.
Λάκη Δεδουσόπουλου	21	Έξειδίκευση, διεπιστημονικότητα και έπαγγελματισμός των πανεπιστημιακών σπουδών
Όντέτ Βαρών	24	Η γενοκτονία των Έβραίων. Από τη σιωπή στην άμφισβήτηση
Νίκου Θεοδοκᾶ	32	Ο έθνικισμός ως δεσμευτική αρχή για την κατασκευή του παρελθόντος
Λουί Άλτουσέρ	38	Γιά πῆ μαρξιστική σκέψη
Άριστέιδη Μπαλτά	46	Η πρώτη μέρα του στρατού
Σταύρου Κωνσταντακόπουλου	52	Γιά τό βιβλίο του Τσάρλς Ράιντ Μίλς, <i>Η άριστοκρατία τῆς έξουσίας</i>
Άκη Γαβριηλίδη	55	Ο "άνθρωπιστής" Σπινόζα
Νίκου Θεοδοκᾶ	61	Τό αίμα είναι αίμα. Περί των περί την Μονήν <i>Όρθοκωστής</i>
	64	Από τίς τελευταίες εκδόσεις
	65	Έπιστολές

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ: Κώστας Γαβρόγλου, Λάκης Δεδουσόπουλος, Μαριάννα Δίτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Γιάννα Κατσιμπούρα, Διονύσης Καγάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Παύλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταῦρος Λιβαδάς, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Άριστέιδης Μπαλτάς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Άνδρέας Πανταζόπουλος, Νίκος Πολίτης, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, Βούλα Τσινόρεμα.

ΕΚΔΟΤΗΣ: Άγγελος Έλεφάντης. **ΦΩΤΟΣΥΝΘΕΣΗ:** Άλίκη Πελεκάνου. **ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ-ΔΙΟΡΘΩΣΗ:** Γιάννα Κατσιμπούρα. **ΕΚΤΥΠΩΣΗ:** Θανάσης Γκόνης, Χαρ. Τρικούπη 18, τηλ. 3620383. **ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ:** Γ. Μπετσώρης, Άγίας Παρασκευῆς 21, Περιστέρι, τηλ. 3743783.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: έπίσια (12 τεύχη) 5.000 δρχ., έξαμνιαία (6 τεύχη) 2.500 δρχ., φοιτητική (12 τεύχη) 3.000 δρχ. **ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ:** Εύρώπης, έπίσια (12 τεύχη) 6.000 δρχ., Εύρώπης έξαμνιαία (6 τεύχη) 3.000 δρχ., ΗΠΑ, Καναδά, Αύστραλίας (12 τεύχη) 7.000 δρχ.

Ο Πολίτης • Σεπτέμβριος 1994 • τεύχος 127 • δρχ. 500

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ 3

Ἐκρήξεις παραγοντισμοῦ

Η πολιτική εἶναι ἡ τέχνη τῆς σύνδεσης, διατείνονται ὀρισμένοι. Σύνδεση, τῶν ἀντιθέσεων, τῶν διαφορῶν, τῶν ἀποκλίσεων. Ἄν, ὄντως, εἶναι ἔτσι, τουλάχιστον στό πεδίο τῆς καθημερινῆς πολιτικῆς πράξης, τότε ἡ πολιτική στήν Ἑλλάδα τοῦ 1994 βρίσκεται σέ μεγάλη κρίση. Ἡ προετοιμασία γιά τίς δημοτικές καί νομαρχιακές ἐκλογές τῆς 16ης Ὀκτωβρίου, μέ τήν ἐπιλογή ὑποψηφίων δημάρχων, κοινοταρχῶν, δημοτικῶν καί κοινοτικῶν συμβουλίων, νομαρχῶν καί νομαρχιακῶν συμβούλων, ἔδωσε τήν ἀφορμή γιά τήν ἀνοικτή ἀμφισβήτηση τῶν κομματικῶν «ὑποδείξεων».

Ενα τεράστιο πλῆθος ὑποψηφίων καί παρατάξεων, κομματικῶν καί «αὐτόνομων», συνωστίζονται στούς προδαλάμους τῶν τοπικῶν ἐξουσιῶν, ἀμφισβητώντας, πολλές φορές, τίς κομματικές δεσμεύσεις. Τά κόμματα, κυρίως τά δύο μεγάλα, ὑφίστανται μιά ἀφαίμαξη στελεχῶν, τά ὅποια προσανατολίζονται πρὸς ἀνεξάρτητες καθόδους στίς ἐκλογές, χωρίς νά ὑπολογίζουν τήν κομματική νομιμότητα. Τό φαινόμενο αὐτό δέν εἶναι καινούργιο, ἐντούτοις, ἡ σημερινή του ἔκταση εἶναι, πράγματι, πρωτόγνωρη. Διπλά ἢ καί τριπλά «υψηφοδέλτια», προερχόμενα ἀπό τόν ἴδιο πολιτικό χώρο, διεκδικοῦν τήν ὑποστήριξη τῶν πολιτῶν. Δι' ἀσήμαντον ἀφορμήν, οἱ διασπάσεις καί οἱ χωρίς ἀρχές δημοτικοί συνασπισμοί ἀναζητοῦν τή λαϊκή νομιμοποίηση, τήν ἐκλογή τους στά «ἀναβαθμισμένα τοπικά συμβούλια». Προσωπικές ἐμπάθειες, ἰδιοτελεῖς κίνητρα, κομματικές ἴντριγκες, συγκροτοῦν ἕνα πραγματικό συνονθύλευμα, μέσα στό ὅποιο εἶναι δύσκολο νά διακρίνεις μιά ἀυθεντική πολιτική πρόταση, μιά καθαρή θέση γιά τό ρόλο τῆς Τοπικῆς Αὐτοδιοίκησης.

Η ἔκρηξη ἑνός παραγοντίστικου ἀτομικισμοῦ εἶναι τό πολιτικό γεγονός τῆς περιόδου. Ἡ πολιτική ἐπαγγελματοποιεῖται, γίνεται ὑπόθεση ὀρισμένων, πού ἔχουν ἰδιαίτερους λόγους νά ἀναμειγνύονται μέ τά κοινά. Ἀπέναντί της στέκει μιά βουβή κοινωνία, αἰχμάλωτη τῆς ἀδιαφορίας της, πολλές φορές, τῆς ἀηδίας πού νιώθει γιά τοῦς φερέλπιδες τοπικούς ἐκπροσώπους της. Ὁ πολιτικός λόγος εἶναι ἀνύπαρκτος, οἱ συλλογικές μορφές δράσης ἀνεύρητες. Τακτικές συμμαχίες σκοπιμοτήτων, μικροσυμφέροντα, μικροσυναλλαγές, μικροαπολαβές, ὅλα παίζονται στό πολιτικό χρηματιστήριο τῆς ἐξαγορᾶς, τῆς γενικευμένη ἀνταλλαγῆς.

Κι ὅμως, ἡ Τοπική Αὐτοδιοίκηση — καί ὁ νέος δεσμός τῆς Νομαρχιακῆς Αὐτοδιοίκησης — δέν εἶναι γιά πέταμα. Θά μπορούσαν νά ἀποτελέσουν μιά ἐστία κοινωνικῆς ἀντίστασης στόν διευρυνόμενο κατακερματισμό, στήν πραγματοποίηση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Θά μπορούσαν νά ἐνεργήσουν στήν προαγωγή τῶν κοινωνικῶν λειτουργιῶν μέσα στήν πόλη, νά δέσουν, τουλάχιστον, τοῦς ὄρους μιᾶς πολιτικῆς συζήτησης, γιά τήν πόλη σήμερα. Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη, κάποιες συγκεκριμένες πρωτοβουλίες πού ἀναζητήθηκαν πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση, σέ Δήμους τοῦ Λεκανοπεδίου, ἀλλά καί στήν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα, δέν μπορούν παρά νά ἔχουν τή συμπαραστάσή μας. Εἶναι μιά πράξη πολιτικῆς ἠθικῆς, πού ἀναμετρά τά προβλήματα καί τίς δυσκολίες τῆς συγκυρίας, θέλοντας νά δώσει μέ ἀποτελεσματικό τρόπο τή μάχη κατά τοῦ παραγοντισμοῦ καί τῆς ἰδιοτελείας.

Ο προγραμματισμός τῶν στρατιωτικῶν ἀσκήσεων τοῦ ἐρχόμενου φθινοπώρου πού ἀνακοίνωσε τό ὑπουργεῖο Ἐθνικῆς Ἄμυνας, ἔκρυβε, ἂν ὄχι ἐκπλήξεις, τουλάχιστον σημαδιακές καινοτομίες.

Διακόπτοντας μιά παράδοση δεκαετιῶν ὡς πρός τόν τόπο διεξαγωγῆς καί τά σενάρια τῶν πολεμικῶν ἀσκήσεων, τό ὑπουργεῖο ἀνακοίνωσε δύο νέους ἄξονες γιά τίς φθινοπωρινές δραστηριότητες. Ὁ πρῶτος ἀφορᾷ τήν ἄσκηση «Φίλιππος-Ἀλέξανδρος 1994», ἄσκηση ἡ ὁποία θά διεξαχθεῖ σ' ἕναν εὐρύτατο γεωγραφικά χῶρο, ἀπό τά σύνορα μέ τήν ΠΓ Δημοκρατία τῆς Μακεδονίας, στά ἀνατολικά, ὡς τήν Ἀδριατική Θάλασσα, ἀνοιχτά τῶν ἀλβανικῶν ἀκτῶν, στή δύση. Στήν ἄσκηση αὐτή θά πάρουν μέρος καί τά τρία ὅπλα, θά κληθοῦν ἔφεδροι, ἐνῶ θά χρησιμοποιηθοῦν πραγματικά πυρά —ἰδιαίτερα ἀπό τό στόλο— γιά πρώτη φορά στήν περιοχή ἐδῶ καί πολλές δεκαετίες. Ὁ δεύτερος ἄξονας ἐνδιαφέροντος ἐκφράζεται μέ τήν ἄσκηση «Νικηφόρος 1994» πού θά διεξαχθεῖ στήν Κύπρο καί στή θαλάσσια περιοχή ἀνάμεσα στό νησί αὐτό καί τήν Κρήτη. Καί στήν περίπτωση αὐτή ἡ ἄσκηση θά εἶναι διακλαδική καί θά περιλαμβάνει καί δυνάμεις τῆς Κυπριακῆς Ἐθνοφρουρᾶς.

Καί οἱ δύο ἀσκήσεις αὐτές μποροῦν νά χαρακτηρισθοῦν «πολιτικές» —«διπλωματικές» καλύτερα— καί «ἐπίκαιρες». Ἡ ἀνακοίνωσή τους συνέπεσε μέ εἰδικές συγκυρίες στίς σχέσεις τῆς χώρας μέ τούς γείτονές της. Στήν πρώτη περίπτωση μάλιστα, πέρα ἀπό τά γνωστά σημεῖα τριβῆς μέ τήν ΠΓ Δημοκρατία τῆς Μακεδονίας καί τήν Ἀλβανία, προστέθηκαν —τέλη Αὐγούστου— καί οἱ «πληροφορίες» γιά ὑποπτες κινήσεις ἀλβανικῶν στρατιωτικῶν μονάδων, κινήσεις πού κρίθηκαν τόσο σημαντικές ὥστε νά ἐνημερώσει εἰδικά πρός τοῦτο ὁ ἀρχηγός ΓΕΕΘΑ, ναύαρχος Λυμπερή, τόν πρωθυπουργό. Ὁ κεντρικός τους στόχος φαίνεται νά εἶναι ἡ υπογράμμιση τῆς ἑλληνικῆς ἀποφασιστικότητας καί ἡ προσήλωση στίς ἐπιλεγμένες κατευθύνσεις τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, προσήλωση πού, ὅπως παρουσιάζεται μέσα ἀπό τή στρατιωτική σκηνοθεσία, μπορεῖ νά υποστηριχθεῖ μέ πολλαπλά μέσα.

Ὁ κεντρικός αὐτός στόχος εἶναι ἀπό μόνος του προβληματικός. Καλεῖται νά ἐξυπηρετήσῃ μέ τόν πλέον ἄκαμπτο τρόπο μιά κατ' ἐξοχήν ρέουσα καί εὐμετάβλητη

Φαντασιώσεις κατά φαντασίαν ἰσχυρῶν

τοῦ Γεράσιμου Μακρίδη

κατάσταση. Στό τρίτο ἔτος τῆς ἐθνικιστικῆς ἐξαρσης πού παρατηρεῖται στή χώρα μας, νομίζω ὅτι γίνεται πλέον σέ ὅλους σαφές ὅτι τά ζητήματα αὐτά, ὅσο «ζωτικά», «ιερά» καί «ὑπέρτατα» κι ἂν θεωροῦνται, εἶναι καταδι-

κασμένα νά ἐπιλυθοῦν μέ διάλογο, συμβιβασμούς, ἀμοιβαῖες ὑποχωρήσεις. Τυχόν πολεμικές περιπέτειες, μέ πρότυπο τή Βοσνία ἢ τήν Κύπρο τοῦ 1974, θά ἀπαιτοῦσαν τελείως διαφορετικούς τοπικούς καί γενικούς συσχετισμούς γιά νά μεταβάλουν ριζικά τίς ἰσορροπίες ἐνῶ τελικά πάλι οἱ διαπραγματεύσεις θά διαμόρφωναν τή νέα κατάσταση. Ἐκτός κι ἂν ἰσχυριστεῖ κανεῖς ὅτι εἶναι στίς μέρες μας δυνατόν νά ἐξαφανιστοῦν —καθ' οἰοδήποτε τρόπο— οἱ ἐνάμισυ ἑκατομμύριο ἄνθρωποι πού ἐπιθυμοῦν νά ὀνομάζον τόν ἑαυτό τους Μακεδόνια. Ἄσε δέ Ἀλβανούς καί Τούρκους, πού εἶναι καί σημαντικά περισσότεροι.

Ἡ προβληματική λειτουργικότητα αὐτῶν τῶν πολεμικῶν ἐπιδείξεων, γίνεται ἐπικίνδυνη ὅταν συμπληρωθεῖ μέ ἰσχυρές δόσεις παραισθήσεων. Εἶχαμε καί παλαιότερα γράφει στίς στήλες αὐτοῦ τοῦ περιοδικοῦ γιά τό σύνδρομο ἀλαζονείας πού διακρίνεται στά λόγια καί στίς πράξεις τῆς στρατιωτικῆς καί τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας τῆς χώρας. Σύνδρομο πού τροφοδοτεῖται ἀπό τήν ἀδυναμία τῶν Βαλκάνιων γειτόνων καί ἀπό τή συσσώρευση πολεμικοῦ ὕλικου κάθε εἶδους ἀπό τά πλεονάσματα τῶν ἀποστρατευόμενων συνασπισμῶν. Εἶναι βέβαια δύσκολο νά συγκρατηθεῖ κανεῖς ὅταν ἔχει μαζέψει δυόμισι φορές περισσότερα ἄρματα μάχης ἀπ' ὅ,τι ἡ Γαλλία, ἰσχυρότερο στόλο ἀπό τή Γερμανία, τήν Ὀλλανδία ἢ τήν Ἰσπανία, ἀεροπορία συγκρίσιμη (σέ ἀριθμούς) μέ τήν Ἀγγλία, τήν Ἰταλία ἢ τή Γαλλία. Αἰσθάνεται ὅτι μπορεῖ νά κατατρομάξει μέ ὅπλα καί ἀριθμούς τούς «ξিপόλητους» Βόρειους γείτονες καί νά πετύχει μέ ἀπλές «ἐπιδείξεις» τούς διπλωματικούς του στόχους. Περιφρονεῖ δέ ἄλλες παραμέτρους τῆς πολιτικῆς καί τῆς διπλωματίας, ὅπως τήν ἔλλειψη συμμάχων, τήν ἔλλειψη στηριγμάτων στή διεθνή κοινή γνώμη, τή διάθεση τῶν γειτονικῶν λαῶν ἀπέναντι στή χώρα μας κλπ.

Ἡ πραγματικότητα, ὅμως, μπορεῖ νά εἶναι τελείως διαφορετική. Τέτοιου εἶδους ἐπιδείξεις ὅχι μόνο δέν φαίνονται ἱκανές νά τρομάξουν κανέναν ἀλλά, ἀντίθετα, μεταφέρουν τή διαμάχη σέ πεδία εὐνοϊκά γιά τόν «ἀντί-

παλο», βαθαίνοντας τίς διαπιστωμένες ἀδυναμίες τῶν ἑλληνικῶν θέσεων. Τό καθεστῶς Μπερίσα εἶναι προκλητικό ἀπέναντι στήν Ἑλλάδα ὅχι ἐπειδὴ αἰσθάνεται ἄξιο νά τῆς ἀντιπαρατεθεῖ στρατιωτικά ἀλλά ἐπειδὴ διακρίνει τή σοβαρή ἑλληνική ἀδυναμία σέ ὅλους τούς ἄλλους τομεῖς τῆς πολιτικῆς. Στόν ἄμεσο περίγυρό της ἡ Ἑλλάδα μπορεῖ —ἀκόμη— νά συνεννοηθεῖ μόνο μέ τή Βουλγαρία, ὅχι ὅμως καί νά στηριχθεῖ σ' αὐτήν. Ἡ διεθνῆ κοινή γνώμη στό ἄκουσμα τῆς λέξης Ἑλλάδα φαντάζεται συμμορία φανατικῶν ἐθνικοθηροσκοπούμενων τραμπούκων ἔτοιμων ν' ἀρπαχθοῦν μέ ὅποιοιδήποτε γείτονα γιά τήν πύ ἀσήμαντη καί παράλογη αἰτία (ἄς ὄφεται τό Μακεδονικό...). Θά ἦταν δέ μέγιστο θαῦμα τό νά διατηροῦνται ἀκόμα κάποιες εἰλικρινεῖς συμπάθειες γιά τή χώρα μας στούς λαούς τῆς Ἀλβανίας ἢ τῆς ΠΓΔ τῆς Μακεδονίας. Κάτι τά πογκρόμ, κάτι ὁ ἀποκλεισμός, κάτι ἡ τελεσιγραφική πολιτική πού δεν ξέρει τί ἀκριβῶς ζητᾶ βοήθησαν στό νά κτισθεῖ τό ἐθνικό αἶσθημα στίς χώρες αὐτές σέ ἀντιπαλότητα καί ἐχθρότητα μέ τήν Ἑλλάδα. Πάνω στό ἴδιο αὐτό κενό τῶν ἑλληνικῶν διεθνῶν σχέσεων χτίζεται καί ἡ πρόσφατη τουρκική ἐπιθετικότητα.

Ἡ προσφυγή στή στρατιωτική —ἔστω καί συμβολική— «ἀπάντηση» δέν μπορεῖ παρά νά ἐντείνει τήν ἑλληνική ἀπομόνωση καί νά ἐξυπηρετήσῃ ἄριστα τόν «ἀντίπαλο». Σέ μιά Εὐρώπη πού ἐμπεδώνει τή «νέα τάξη» καί πού παρακολουθεῖ μέ ἀποτροπιασμό τή σερβική ἐκδοχή τοῦ «δικαίου τοῦ ἰσχυροῦ», οἱ στρατιωτικοδιπλωματικές ἐπιδείξεις ἐκλαμβάνονται ὡς ἄμεση ἐναντίον της κίνηση. Ἐπειδὴ δέ στά Βαλκάνια συχνά ἡ διπλωματία ἀσχεῖται ἔμμεσα, διά μέσου τῶν σχέσεων τοῦ κάθε κράτους μέ τήν Εὐρώπη, τήν Ἀμερική καί παλαιότερα τή Ρωσία, ἡ ἐπιλογή τέτοιου εἶδους πρακτικῶν εἶναι ἕνα ἀκόμα καταστροφικό βῆμα γιά τά συμφέροντα τῆς Ἑλλάδας.

Τέλος, ἂν δοῦμε τά πράγματα καί στή στρατηγική τους οὐσία, αὐτές οἱ δύο ἀσκήσεις, στά δύο ἄκρα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀμυντικοῦ τόξου, τονίζουν τό ἀδιέξοδο τῆς ἑλληνικῆς ἀμυντικῆς πολιτικῆς μέσα στό τρέχον διπλωματικό προσκήνιο. Οἱ περιοχές ἐνδιαφέροντος ἀπέχουν μεταξύ τους πολλές ἑκατοντάδες χιλιόμετρα καί χωρίζονται ἀπό σοβαρά ἐμπόδια. Ἀκόμα καί στό «δυτικό μέτωπο» ἡ παρουσία τῶν ὀρεινῶν ὄγκων τῆς Πίνδου δημιουργεῖ —ἀπό τό Ἴόνιο ὡς τόν Ἀξιό— δύο διαφορετικούς χώρους. Οἱ ἑλληνικές ἔνοπλες δυνάμεις πᾶσχουν —ὅπως ὅλοι οἱ περιφερειακοί καί «εὐκαιριακά» ἐξοπλιζόμενοι στρατοί— κυρίως στά συστήματα πληροφοριῶν, διοίκησης, ἐφοδιασμοῦ, ἐπικοινωνιῶν, συντονισμοῦ καί —κυρίως— μεταφορῶν σέ σημαντική κλίμακα. Οἱ μεταφορές πρὸς καί ἀπό τό Ἴόνιο στόν Ἐβρο, ἀπό τά νησιά στήν ξηρά,

ἀπό τήν Ἑλλάδα στήν Κύπρο εἶναι δυνατές μόνο σέ μικρή κλίμακα —ἀνάλογα μέ τόν διαθέσιμο χρόνο— καί πρακτικά μόνο σέ καιρό εἰρήνης. Ὁ συντονισμός δέ τῶν ἐνεργειῶν, ὁ μόνος παράγοντας πού θά μπορούσε νά προλάβει τίς κατάθλιπτικές τοπικές πιέσεις σέ μιά ἀτελείωτη καί ποικιλόμορφη γραμμὴ πιθανοῦ κινδύνου, ἀπαιτεῖ ἄλλης ποιότητας στρατοῦς, «μητροπολιτικούς» θά λέγαμε. Στρατοῦς πού δέν ἐπηρεάζονται ἀπό τίς γεωγραφικές ἀποστάσεις, πού διαθέτουν πλῆθος αὐτονομημένων κέντρων ἀποφάσεων, πού δέν στηρίζονται στό πλῆθος τῶν στρατηγῶν τους (παρεμπιπτόντως ὁ ἑλληνικός στρατός μέ 8.000 στρατηγούς σέ ἐνέργεια καί σέ ἀποστρατεία κατέχει παγκόσμια πρωτεία, ἀναλογικά καί ἀπόλυτα) ἀλλά σέ τεχνολογικές καί ὀργανωτικές βάσεις —σέ συστήματα ἀλλά καί σέ δυνατότητες μαζικῆς κατανόησης καί χρήσης τους— τελείως ξένες πρὸς τὰ ἐδῶ ἰσχύοντα. Οἱ ὑπόλοιποι —τό παράδειγμα τοῦ Ἰράκ εἶναι πρόσφατο— θά πρέπει νά χρησιμοποιοῦν τήν εἰρηνική διπλωματία περισσότερο ἀπ' ὅ,τι τήν πλασματική στρατιωτική τους ἰσχὺ. Καί γενικά θά πρέπει νά ἀποφεύγουν μεθοδικά τίς φαντασιώσεις.

Νέα Οικολογία

Τεύχος 119, Σεπτέμβριος 1994

Μηνιαία ἐπιθεώρηση, Μαυρομάχη 39 Αθήνα
106 80, τηλ.: 3624323, Fax: 3619837

Ἡ πληθυσμιακὴ βόμβα, τῆς σύνταξης
Ἡ ἀνάδειξη τῶν ...κομματικῶν κοινωνιῶν,
τοῦ Π. Νεράντζη
Περιβαλλοντικὴ πολιτικὴ ἀλά ἰταλικά, τοῦ Μ.
Μοδινού
Οικολογικὴ ἐπαγρύπνηση γιὰ τὸ Κοζλο-
ντούϊ, τοῦ Μ. Προμπονά
Πυρκαγιές, Σμπώκος, Αβραμόπουλος, ἀγνω-
στικισμός, τοῦ Γ. Σακιώτη
Επεκτείνεται ἡ αἰολικὴ ἠλεκτροπαραγωγή,
τοῦ Α. Τσιττιρίδη

Ἡ Νέα Οικολογία κυκλοφορεῖ τὴν 15η κάθε μηνός

Εἴκοσι χρόνια μετά από τό τραγικό γιά τό νησί τῆς Κύπρου καλοκαίρι τοῦ 1974, ἡ ἐπίσημη Ἑλλάδα ἀναγνώρισε καί τίμησε τίς ἐκεῖ πολεμικές συγκρούσεις. Δέχτηκε δηλαδή δύο πράγματα.

Τό πρῶτο ὅτι ἐκεῖ ἔγινε πόλεμος καί δῆ τῶν Ἑλλήνων πόλεμος. Διά τοῦτο, στόν σχετικό χῶρο τοῦ Ἄγνωστου Στρατιώτη, στό ἀνασκαμμένο Σύνταγμα, χάραχθηκε τό ὄνομα τῆς Κύπρου ἀνάμεσα στούς ἄλλους τόπους μαχῶν καί πολέμων. Τό δεύτερο ἦταν ὅτι σκοτώθηκαν ἄνθρωποι, Ἑλληνες ἢ Ἑλλαδίτες ἄνθρωποι, μιά καί γιά τούς Κυπρίους προβλέπεται ἄλλος Ἄγνωστος Στρατιώτης. Πόλεμος μέ πεθαμένους λοιπόν, ἔνδοξος πόλεμος κατά συνέπεια, γι' αὐτό καί — γιά πρώτη φορά — δόθηκαν στή δημοσιότητα οἱ ἐπίσημοι κατάλογοι μέ τά ὀνόματα τῶν ἐκεῖ πεσόντων.

Οἱ συγκρούσεις τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1974 στήν Κύπρο βρῆκαν λοιπόν, μέ καθυστέρηση ἔστω, τό δρόμο τους πρὸς τό ἐθνικό πάνθεο. Καί φαίνεται ὅτι, στήν περίπτωση αὐτή, τό ἐν λόγω πάνθεο διατηρεῖ ἄσχημες σχέσεις μέ τήν ἀκρίβεια καί τήν ἱστορία. Ἀπό τήν πλευρά του καλά κάνει, διότι ἀπό τό δημοτικό γνωρίζουμε ὅτι τά πάνθεα τά μελετᾶμε στό μάθημα τῆς μυθολογίας. Ἀπό τήν πλευρά τῆς κοινωνίας ὅμως πού, καιρούς πού ζοῦμε, χρειάζεται πάνω ἀπ' ὅλα νά καταλάβει τά τρέχοντα καί νά δεῖ καθαρά στό πρόσφατο περιπετειῶδες παρελθόν, ἡ ὅλη κατασκευή κάθε ἄλλο παρά καλό κάνει. Μερικές ἐρωτήσεις στούς πίνακες προσφέρουν ὑλικό γιά προβληματισμό καί σκέψη.

Οἱ ἡμερομηνίες θανάτου ἢ ἐξαφάνισης τοῦ συνόλου τῶν 85 πεσόντων καί τῶν 71 ἀγνοουμένων (ἂν συνυπολογίσουμε καί τούς ἀγνοούμενους ἀξιωματικούς) βρίσκονται ἀνάμεσα στίς 20 Ἰουλίου καί στίς 16 Αὐγούστου τοῦ 1974. Στό νησί ὅμως, ὅπως γνωρίζουμε, οἱ συγκρούσεις ἄρχισαν στίς 15 Ἰουλίου, μέ τήν ἐκδήλωση τοῦ πραξικοπήματος. Ἦταν δέ συγκρούσεις σέ δύο «μέτωπα». Πρῶτον, μέ τούς ὄπαδούς τοῦ Μακαρίου καί ἄλλους Κύπριους δημοκράτες καθῶς καί μέ τήν ἐφεδρική ἀστυνομία τῆς Κύπρου καί τίς λίγες νομοταγεῖς δυνάμεις. Οἱ εἰκόνες ἀπό τίς συγκρούσεις αὐτές, ἀπό τό Προεδρικό Μέγαρο παραδείγματος χάριν, μαρτυροῦν τή βιαιότητα τῶν ἐμφύλιων αὐτῶν συρράξεων. Δεύτερον, μέ τούς Τουρκοκύπριους καί τίς πολιτοφυλακές τους πού

Ἐνας (ἀκόμα) ἔνδοξος πόλεμος...

τοῦ Γιώργου Μαργαρίτη

ὀχυρώθηκαν στά χωριά καί τίς συνοικίες τους δημιουργώντας θύλακες ἐνάντια στούς ὁποίους ἐπιτέθηκαν μέ σφοδρότητα οἱ πραξικοπηματίες. Στήν Καθημερινή τῆς 14ης Αὐγούστου 1994, ὁ κ. Στυλ. Χαρατσῆς, ἱστορικός τοῦ

Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ, περιγράφει τόν σφοδρό βομβαρδισμό — μέ 900 ὀβίδες Μπόφορς! — τοῦ τουρκοκυπριακοῦ θύλακα τῆς Πάφου ἀπό τό ἐλληνικό πολεμικό πλοῖο «Λέσβος» τό μεσημέρι τῆς 20ῆς Ἰουλίου 1974, σέ συνεργασία μέ τόν Ἑλληνα ναυτικό διοικητή τῆς περιοχῆς καί σύμφωνα μέ τίς διαταγές καί τήν καθοδήγηση τοῦ —κατά πάσα πιθανότητα Ἑλληνα— συνταγματάρχη, στρατιωτικοῦ διοικητή τῆς περιοχῆς. Πῶς νά πιστέψουμε ὅτι μέχρι τά ξημερώματα τῆς 20ῆς Ἰουλίου οἱ Ἑλληνες στρατιωτικοί στήν Κύπρο τηροῦσαν αὐστηρή οὐδετερότητα ἀνάμεσα στούς πραξικοπηματίες καί τούς ἀντιπάλους τους καί ὅτι μόνο ὅταν ἄκουσαν στό ραδιόφωνο τά περί τουρκικῆς εἰσβολῆς ἄρχισαν νά βομβαρδίζουν «Τούρκους» — κυρίως ἀμάχους. Πῶς νά πιστέψουμε ὅτι κανεῖς Ἑλλαδίτης ὀπλίτης ἢ ἀξιωματικός δέν ἔπαθε τίποτε στό καθόλου ἀναίμακτο πραξικόπημα καί στίς συγκρούσεις πού τό ἀκολούθησαν. Ἄν θυμόμαστε καλά, ἡ χούντα τῆς Ἀθήνας εἶχε κάποια σχέση μέ τό πραξικόπημα αὐτό.

Ἐπάρχουν, ὅμως, καί ἄλλα εἶδη «ἀπόντων» ἀπό τούς καταλόγους αὐτούς. Εἶναι γνωστή, παραδείγματος χάριν, ἡ καταστροφή στό ἀεροδρόμιο τῆς Λευκωσίας, ὅπου δύο ἐλληνικά μεταγωγικά ἀεροπλάνα Νορατλάς καταρρίφθηκαν ἀπό τήν παραζαλισμένη κυπριακή ἀεράριμνα. Μερικές δεκάδες καταδρομεῖς βρῆκαν τό θάνατο μέσα στά συντρίμια τῶν ἀεροπλάνων. Αὐτοί οἱ καημένοι; Μέ βάση ποιούς ὑπολογισμούς ἐξαβελίστηκαν ἀπό τό πάνθεο τῶν ἡρωικῶς πεσόντων; Μήπως ἐπειδὴ δέν πρόλαβαν νά πολεμήσουν τόν βάρβαρο εἰσβολέα; Γιατί, μήπως οἱ ἄλλοι — οἱ τῶν καταλόγων, οἱ τῆς ΕΛΔΥΚ πρόλαβαν;

Ἀπό τούς 85 πεσόντες τοῦ καταλόγου τῶν πεσόντων ὀπλιτῶν, οἱ 36 σκοτώθηκαν στήν περιοχή τοῦ στρατοπέδου τῆς ΕΛΔΥΚ καί ἀπό τούς 59 ἀγνοουμένους τοῦ καταλόγου τῶν ἀγνοουμένων οἱ 56 (!) ἐξαφανίστηκαν στήν ἴδια περιοχή. Τά ποσοστά αὐτά πείθουν ὅτι ἡ ΕΛΔΥΚ δέν ἀναπτύχθηκε ποτέ ὡς στρατιωτικό σῶμα πού ἐτοιμάζεται γιά μάχη. Ἐπιπλέον, ἐπειδὴ οἱ 53 ἀπό τούς 56 ἐξαφανισμένους στήν περιοχή τοῦ στρατοπέδου ἐξαφανίστη-

καν στίς 16 Αὐγούστου, ἡ ἰδέα τοῦ αἰφνιδιασμοῦ δέν χωρᾶ ἐδῶ. Μποροῦμε βásiμα νά ὑποφιαστοῦμε ὅτι μπροστά στή βιαιότητα καί τό μέγεθος τῶν γεγονότων, ἡ ΕΛΔΥΚ καρφώθηκε ἀμήχανα στό στρατόπεδό της, δέν ἀναπτύχθηκε, δέν ἐξελίχθηκε, περίμενε ἀόριστα καί παθητικά κάποιον ἄγνωστο θαῦμα.

Ἀπό τοῦς 85 πεσόντες, γιά νά συνεχίσουμε, 5 σκοτώθηκαν στό (τουρκοκυπριακό) χωριό Κιονελί, 3 στήν περιοχή Ἀμμοχώστου (στίς 20 καί τίς 22 Ἰουλίου, ὅταν οἱ δυνάμεις τοῦ Ἀττίλα δέν εἶχαν φθάσει στήν περιοχή), ἓνας στήν περιοχή τῆς Λάρνακας καί 31 στήν περιοχή τῆς Λευκωσίας, κυρίως στή Μακεδονίτισσα. Τό σύνολο τῶν τελευταίων σκοτώθηκε στίς 22 Ἰουλίου. Στήν κρίσιμη περιοχή τῆς Κυρήνειας, ἐκεῖ πού κρινόταν ἡ τύχη τῆς εἰσβολῆς καί ἐκεῖ πού ἐξελισσόταν ἡ τουρκική ἀπόβαση, δέν συναντᾶμε κανέναν νεκρό. Στήν ἀνάμεσα στήν Κυρήνεια καί τή Λευκωσία περιοχή τοῦ Πενταδάκτυλου ὑπάρχει μόνον ἓνας νεκρός ταγματάρχης. Ἀνάλογα ποσοστά καί στόν κατάλογο τῶν ἀγνοουμέ-

νων ὀπλιτῶν. Μόνον ἓνας στοῦς 59 ἀγνοεῖται στήν περιοχή Κυρήνειας - Πενταδάκτυλου καί αὐτός δέν εἶναι παρά ἰδιώτης-ἐθελοντής! Ἀντίθετα, στόν μικρό κατάλογο τῶν 12 ἀγνοούμενων ἀξιωματικῶν καί μόνιμων ὑπαξιωματικῶν, οἱ ὀκτώ χάθηκαν στήν κρίσιμη αὐτή ζώνη. Οἱ τέσσερις τόν Ἰούλιο, οἱ τρεῖς τόν Αὐγούστο, οἱ δύο ἀνώτεροι ἀξιωματικοί. Μέ ἄλλα λόγια, καί στήν πρώτη καί στή δεύτερη φάση τοῦ Ἀττίλα, ἡ ΕΛΔΥΚ, ὡς συγκροτημένη μονάδα, δέν πλησίασε τήν κρίσιμη ζώνη τῶν ἐπιχειρήσεων.

Ἐῶσι χρόνια λοιπόν μετά ἀπό τήν τραγωδία, τό 1ο Ἐπιτελικό Γραφεῖο τοῦ ΓΕΣ ἀνέλαβε νά ρυθμίσει τά τοῦ πανθέου τῶν ἡρώων μέ παράξενο τρόπο. Παράξενο ἀλλά ἀναμενόμενο. Ὑποθέτουμε ὅτι οἱ σχετικές διαταγές ἀναφέρονται στή δημιουργία ἑνός «ἡρωικοῦ» πολέμου. Ὅχι στήν ἀποκάλυψη μιᾶς θλιβερῆς καί καθόλου ἡρωικῆς ἱστορίας. Κρίμα, γιατί ἡ τελευταία στίς μέρες μας θά ἦταν ἐπίκαιρα διδακτική.

Η ἱστορία διαδραματίζεται σέ μιά μικρή ἐπαρχιακή πόλη. Ὁ μοναδικός ἀναισθησιολόγος τοῦ νοσοκομείου ἀρνήθηκε νά συμπράξει σέ μιά ἄμβλωση, ἐπικαλούμενος λόγους συνειδήσεως. Ἡ γυναίκα ἀναγκάστηκε νά ἀπευθυνθεῖ σέ ἰδιώτη γιατρό γιά νά ἀντιμετωπίσει τό πρόβλημά της. Προσέφυγε, ὅμως, καί στή δικαιοσύνη κατηγορώντας τόν ἀναισθησιολόγο τοῦ νοσοκομείου γιά παράβαση καθήκοντος. Τό δικαστήριο ἀθώωσε ὁμοφώνως τόν κατηγορούμενο γιατρό. Κατά πλειοψηφία ἔκρινε ὅτι ἡ ἄμβλωση εἶναι μέν συνταγματικά ἐπιτρεπτή, ἀντιβαίνει ὅμως πρὸς τήν ἠθική. Συνεπῶς τίθεται θέμα συνειδήσεως. Κατά τήν μειοψηφία τοῦ ἐν λόγω δικαστηρίου ἡ ἄμβλωση εἶναι καί ἀντισυνταγματική καί ἀνήθικη!

Ἡ Φλώρινα φιλοξενεῖται συχνά στίς ἐφημερίδες γιά τή δραστηριότητα τοῦ φονταμενταλιστῆ μητροπολίτη της, τοῦ Αὐγουστίνου Καντιώτη, ὁ ὁποῖος ἔχει διαμορφώσει στήν ἀκριτική περιοχή του ἀσφυκτικό κλίμα «εὐσέβειας». Εἶναι πιθανό λοιπόν ἡ ἀπόφαση τοῦ δικαστηρίου νά ἐναρ-

Οἱ φονταμενταλιστές στήν κρεβατοκάμαρά μας

τοῦ Νίκου Φίλη

μονίζεται πρὸς τό κοινό περί δικαίου αἴσθημα τῆς ἐπαρχιακῆς Μητροπόλεως Φλωρίνης, Πρεσπῶν καί Ἑσθονίας, τό ὁποῖο μάλιστα ἐμφανίζεται νά ἀπορρέει ἀπό τό «θεϊκό δίκαιο».

Στήν Ἑλλάδα ὅμως συμβαίνει νά ἰσχύει μιά

ἐννομη τάξη πού ἀνταποκρίνεται, ἐκφράζει καί ρυθμίζει ἀνταγωνιστικά συμφέροντα καί θεμελιώνεται, τουλάχιστον σύμφωνα μέ τήν ἐπίσημη παραδοχή, στή θέληση τῶν ἀνθρώπων. Παρακάμπτουμε τή γνωστή φιλοσοφική διαμάχη τί εἶναι δίκαιο καί ἐπικεντρώνουμε στό ἐρώτημα «τί ἰσχύει ὡς δίκαιο» (quid juris). Τό ἐπαρχιακό Πλημμελειοδικεῖο, θέλοντας νά σκηνοθετήσῃ τή «δική του» Ἀντιγόνη στό πρόσωπο τοῦ ἐγκαλουμένου καί τόν «δικό του» Κρέοντα στό πρόσωπο τῆς παθούσης μηνυτριάς, ἐμφάνιζε τόν γιατρό φορέα δημόσιας ἐξουσίας ὡς καταδιωκόμενο ἀπό τήν παθούσα-ὑποτελή. Ἀκόμη κι ἂν δεχθοῦμε ὅτι ὁ νόμος γιά τήν ἄμβλωση ἀποτελεῖ «ἄδικο νόμο», τότε ἡ ἐφαρμογή του σέ προσωπικό ἐπίπεδο εἶναι βέβαια ἠθικό θέμα, πού παράγει νομικές συνέπειες, ἀλλά ἡ ἐφαρμογή του σέ νομικοπολιτικό ἐπίπεδο εἶναι

θέμα πού συναρτᾶται πρὸς τὸ συσχετισμὸ δύναμης. Καί στην περίπτωση μας ὁ γιατρός εἶναι εὐνοούμενος τοῦ Κρέοντα, συνεπῶς ἡ ἐπίκληση τῆς συνειδησιακῆς ἀντίρρησης εἶναι ἐκ τοῦ πονηροῦ.

Ἡ διάκριση μεταξύ ἠθικοῦ καί νομίμου, μεταξύ «φύσει δικαίου» καί «νόμῳ δικαίου» ἀπασχολεῖ αἰῶνες τώρα τοὺς φιλοσόφους καί ταλαιπωρεῖ τοὺς πολίτες καί τοὺς πιστούς. Ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα καί ἐξῆς τὸ «φυσικό δίκαιο» περιβάλλεται τῇ θέληση τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἔχει γράψει στίς καρδιές τῶν ἀνθρώπων τὸ Δίκαιο, ὅπως μᾶς ἀποκαλύπτει ὁ ἄλλος, τρισμέγιστος κι ὄχι σπιθιαμαῖος Ἱερός Αὐγουστίνος.

Στὴν ἴδια κατεύθυνση τῆς ἀντικειμενικοποίησης ὑποκειμενικῶν ἀντιλήψεων κινεῖται καί ἡ ὀρθολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ δικαίου, πού θεωρεῖ ὅτι ὁ ἀνθρώπος μέ τὸ λογικὸ του συλλαμβάνει τίς «ἀλήθειες», τὸ «ἰδανικό δίκαιο». Οἱ φυσιοκράτες τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀπὸ διαφορετικὴ ἀφετηρία, μέ ἔντονη ἀτομικιστικὴ θεώρηση, συναντῶνται μέ τοὺς «ὑπερλογικούς» τῆς μεσαιωνικῆς θεολογίας στὴν προσπάθειά τους νά ὀριοθετήσουν τὸ «λογικὸ» δίκαιο ἀπὸ τὰ «θεϊκὸ» δίκαιο. Καί στίς δύο θεωρήσεις ἡ ἠθικὴ, πού κατὰ κάποιον τρόπο ταυτίζεται πρὸς τὸ «φυσικό δίκαιο», ἐμφανίζεται ὡς αὐτόνομη ρύθμιση, ἐπειδὴ πηγάζει ἀπὸ τὴ συνειδησή μας, ἐνῶ τὸ δίκαιο, τὸ θετικὸ δίκαιο, εἶναι ἐτερόνομο, ἐπειδὴ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸ κράτος. Ἄραγε ἡ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων διαμορφώνεται μέσα σέ κοινωνικὸ κενό, μόνο ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν «καθαρῶν ἰδεῶν»; Οἱ θεολογικὲς ἐπιλογές καί ἡ κρατούσα ἠθικὴ δέν διαπλάθουν τίς συνειδήσεις μας καί δέν σχετικοποιοῦν τὴν ἐμφανιζόμενη ἀπολυτότητα τῆς Ἠθικῆς;

Τὰ ἐρωτήματα αὐτά δέν θά ἀπαντηθοῦν ἀπὸ τὸ Πλημμελειοδικεῖο Φλωρίνης, παρ' ὅτι ἡ ἀπόφασή του νά ἀθωώσει τὸν γιατρό σημαίνει ταυτοχρόνως ὅτι «καταδικάζει» τὸ θετικὸ δίκαιο, πού πάνω του στηρίζεται ἡ ἔννομη τάξη, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλεῖ τὴ νομιμοποίησή του, ἀκόμη, τὸ δικαστήριον στὴ Φλώρινα. Τί θά γίνῃ ὅμως ἐάν οἱ κατὰ τόπους πρωτοδίκες, ἐπικαλούμενοι τίς περὶ δικαίου καί ἠθικῆς δοξασίες τους καί προβάλλοντες λόγους συνειδήσεως (ἀνθρώποι εἶναι κι αὐτοί, ἔστω κι ἂν ὀρισμένοι βαυκαλιζοῦνται ὅτι ἔχουν ἀρμοδιότητα κριτῆ ἐκ Θεοῦ...), ἀμφισβητοῦν καί δέν ἐφαρμόζουν τοὺς νόμους; Τὸ πιθανότερο εἶναι νά βρεθοῦμε μπροστά σέ ἕνα ὄργιο δικαστικῆς αὐθαιρεσίας καί ὄχι βέβαια νά ζήσουμε τίς ἰδανικὲς συνθήκες μιᾶς ἀναρχικῆς ἐμπειρίας...

Ἀπὸ τὴ Φλώρινα στό Κάιρο

Ἡ Φλώρινα δέν εἶναι ἡ ἀπομονωμένη μικρὴ μας πόλη, μέ τίς ἐξηγήσιμες ἰδιορρυθμίες της. Ἡ φυσιοκρατικὴ ἀντίληψη περὶ δικαίου λίγο ἔλειψε νά ὀδηγήσει σέ ἀδιέξοδο τὴν Παγκόσμια Διάσκεψη γιὰ τὸ Δημογραφικό. Τὸ Βατικανὸ καί οἱ ἰσλαμιστὲς φονταμενταλιστὲς πιέζαν νά ἀπαλειφθοῦν ἡ ἀμβλωση καί ἡ ἀντισύλληψη ἀπὸ τὰ μέτρα γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ δημογραφικοῦ προβλήματος. Οἱ ἰσλαμιστὲς, καθ' ὅτι καί πολυγαμικοί, ἐμφανίστηκαν νά προτείνουν ἐναλλακτικὰ τὴ μέθοδο τῆς διακεκομμένης συνουσίας, πού ἀποδέχεται τὸ Κοράνιο κατ' οἰκονομίαν, ὥστε ὁ σεῖχος τοῦ χαρεμιοῦ νά μὴ στερεῖται ἀπὸ τὴν ἡδονή καί οἱ χανούμισσες νά μὴ τεκνοποιοῦν συνεχῶς. Ἀκόμα καί αὐτὴ ἡ παραδοσιακὴ «μέση λύση» δέν ἔγινε δεκτὴ ἀπὸ τὸ Βατικανό, πού ἐκφράζει τὴν πιὸ πούρα μορφή εὐσεβισμοῦ καί θρησκευτικῆς κηδεμονίας. Οἱ «ὀρθοδοξιστὲς» ἔλειψαν ἀπὸ τὸ Κάιρο, ἀπασχολημένοι ἄλλοι στὰ τῶν ἐθνικῶν μαχῶν καί ἄλλοι στίς ἀρχιερατικὲς ἐριδες.

Σ' ἕναν κόσμον πού ἀντιμετωπίζει ἐκρηκτικὸ δημογραφικὸ πρόβλημα, ἡ ἐπιμονὴ τῶν θρησκευτικῶν ἐξουσιῶν στὴν ἐπιταγὴ τῆς Βίβλου «αὐξάνεσθε καί πληθύνεσθε ὑπὲρ τὴν ἄμμον τῆς θαλάσσης» δέν ἀντανακλᾷ μόνον δογματικὴ ἀγκύλωση — ὁ παγκόσμιος πληθυσμὸς στὰ χρόνια τοῦ Χριστοῦ δέν ξεπερνοῦσε τὰ 250 ἑκατομμύρια. Ὑποκρύπτει καί τὴ στενὴ σχέση τῶν Ἐκκλησιῶν πρὸς τὸ φαινόμενο τοῦ ἐθνικισμοῦ. Ἡ πολιτικὴ τῶν μεγάλων πληθυσμῶν συνήθως στηρίζει τὴν ἐπιδίωξη ἰσχυροῦ ἐθνικοῦ κράτους, δηλαδὴ ἰσχυροῦ στρατοῦ, ἔτοιμου νά ρίξει ἀνεξάντλητες ἐφεδρεῖες γιὰ τὸν «ἐθνικὸ» σκοπὸ. Οἱ μεγάλοι πληθυσμοὶ συνήθως προαναγγέλλουν μεγάλους λιμούς, ἐπιδημίες καί πολέμους. Αὐτὸ τὸ κράμα φυσικῆς-κοινωνικῆς ἐπιλογῆς, βοηθοῦντος καί τοῦ ΔΝΤ, δημιουργεῖ νέες «ἰσορροπίες»...

Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ οἱ Ἐκκλησίες ἀποδεικνύεται ὅτι συναγωνίζονται τίς ἀμαρτωλὲς ἐξουσίες σέ φαρισαϊσμό καί ὑποκρισία. Τὸ δικαίωμα στὴ ζωὴ ἐπικαλοῦνται οἱ πολέμιοι τῶν ἀμβλώσεων. Κλείνουν ὅμως τὰ μάτια τους στὴ στατιστικὴ τῆς τραγωδίας: 65.000 γυναῖκες πεθαίνουν ἀπὸ ἀνεπιθύμητη κύηση ἐτησίως σέ ὀλόκληρο τὸν πλανήτη.

Δέν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ πού ὁ Θεός-τιμωρὸς ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν πιστῶν του, οἱ ὁποῖοι ἀπορρίπτουν τὴν ἀναπαραγωγικὴ περὶ τοῦ ἔρωτος ἀντίληψη. Περίπου οἱ μισὲς γυναῖκες τοῦ πλανήτη χρησιμοποιοῦν

μεθόδους ἀντισύλληψης, ἐνῶ ἀμέτρητα ἑκατομμύρια καταφεύγουν, ἐν ἀνάγκῃ, στήν ἄμβλωση.

Σημεῖο τῶν καιρῶν ἡ ἐπιθετική ἐμφάνιση τοῦ νεο-πουριτανισμοῦ. Ἀκόμη καί στήν Ἰταλία, πού τό γυναικεῖο κίνημα εἶχε κατακτήσει τό δικαίωμα στήν ἄμβλωση, ἡ πρόεδρος τῆς Βουλῆς, νεαρά καί χαριεστάτη,

ζήτησε νά καταργηθεῖ ὁ σχετικός νόμος. Στή Γερμανία διαπιστώθηκε νέο τεῖχος ἀφοῦ στήν Ἀνατολή ἐπιτρέπονταν οἱ ἐκτρώσεις καί στή Δύση τίθενται ἀκρωτικοί γιά τό μέτρο ὄροι. Ἡ Φλώρινα δέν εἶναι μιά μικρή ἀπομονωμένη πόλη. Ὁ βατικανοῖσλαμοορθοδοξισμός παραμονεύει στήν κρεβατοκάμαρά μας!

Οἱ Μασάει καί οἱ Πεινάει

τοῦ Ἀγγελου Ἐλεφάντη

Υποτίθεται ὅτι οἱ ἄνθρωποι τῆς γῆς αὐτῆς, πού καί οἱ ζωντανοί καί οἱ τεθνεῶτες πέρασαν πολλά καί δύσκολα στή ζωή τους, ἂν μή τί ἄλλο, εἶχαν κάποια ἀξιοπρέπεια, φιλότιμο. Καί δέν διστάζω νά χρησιμοποιοῦμαι αὐτή τή λέξη, παρ' ὅλο πού τήν καπάρωσε ὁ Σαμαρᾶς γιά ἀπολύτως ἀφιλότιμες ἐπιδιώξεις. Ὑποτίθεται ὅτι εἶχαμε φιλότιμο. Πού μιά του ἐκδοχή ἦταν ἡ κατανόηση τῆς φτώχειας τοῦ ἄλλου. Δέν εἴμασταν ἰδιαίτερα φιλότιμοι καί ἐλεήμονες ἀλλά, ὄντας φτωχοί, καταλαβαίναμε τή φτώχεια τοῦ ἄλλου, τό ζόρι του.

Ὡσπου αὐτήν τήν ἀρετή τῶν Νεοελλήνων ἤρθαν κάποιοι νά τήν διαχειριστοῦν, κάποιοι πού παριστάνουν, καί δυστυχῶς εἶναι, πολιτική μας ἡγεσία. Ἔτσι, γιά τήν Ἑλλάδα ρέ γαμῶτο, γι' αὐτήν πού τ' ὄνομά της εἶναι ἡ ψυχή της, οἱ πολιτικοί ἡγέτες, ἀπό κοντά οἱ πνευματικοί ταγοί κι οἱ ἐκκλησιαστικοί «ποιμένες», ὄρμησαν καταπάνω σέ φτωχοῦς, πεινασμένους ἀνθρώπους καί ἀπό φτωχοῦς τοὺς ἔκαναν ἐμπόρευμα διαπραγματεύσεως, Ἀλβανούς «ἐπαναπροωθούμενους» πέραν τῶν συνόρων, γιά νά στριμώξουν τόν Μπερίσα, γιά νά «προστατεύσουν» τοὺς Ἀλβανούς ὁμογενεῖς. Γνωστές οἱ εἰκόνας, δεκάδων χιλιάδων φουκαράδων μέ μιά πλαστική σακκούλα στό χέρι πού συγκέντρωνε ὅλο τους τό βίος, μ' ἓνα σορτσάκι, ἀναμαλλιασμένοι καί μαλλιοτραβηγμένοι ἀπό τοὺς ἄνδρες τοῦ Παπαθεμελεῆ. Καλά ἐμεῖς δέν σφάζουμε ὅπως οἱ Τοῦτσοι τοὺς Χούτου στή μακρινή, μαύρη, Ρουάντα. Δέν εἴμαστε ἄγριοι Μασάι. Οἱ δικοί μας ὅμως Μασάει ὄρμησαν ἐναντίον τῶν Πεινάει, ὅπως

προσφεύστατα εἶπε ἓνας φίλος, συμπυκνώνοντας ὅλο τό δράμα, τήν ἀφιλοτιμία ἀλλά καί τήν ἠλιθιότητα τῆς ἀναδέλφου ἐθνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Ἐπαναπροώθηση εἶναι τό ὄνομα τῆς σημερινῆς κατάντιας μιᾶς πολιτικῆς πού κατάφερε μόνο ἐχθρούς λαούς νά φτιάχνει στά βόρεια σύνορα τῆς χώρας κι ὕστερα νά προσφεύγει, ἰκέτις κι ἐκλιπαροῦσα στόν κ. Κλίντον. Στή δικτατορία καί τόν σοβινισμό τοῦ Μπερίσα, στήν πολιτική τῆς «ἐπίσημης» Ἀλβανίας, πού ἐξοντώνει τόν ἀλβανικό λαό, κυβέρνηση κι ἀντιπολίτευση ἀπάντησε μέ τόν δικό της σοβινισμό, ἔτσι ὅπως τόν ὑπαγόρευσε ὁ Σεβαστινιανός ἀγνωώντας ἀκόμη καί τόν Ἑλληνα ἱεράρχη τῆς Ἀλβανικῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, τόν συνετό Ἀναστάσιο.

Ἀλλά ἐμεῖς πού δέν εἴμαστε ὅλοι μασάει, ὅσοι καταλαβαίνουμε ἀκόμη τί πάει νά πεῖ πεινάει πῶς μπορούμε νά ἀνεχόμαστε τοὺς πρωτουργούς καί ἐμπνευστές τῆς ἐπαναπροώθησης τῆς ἀξιοπρέπειας καί τοῦ φιλότιμου πέρα ἀπ' τὰ σύνορα; Μέ ποιά ἠθική θά περιμαζέψουμε τὰ δικά μας κουρέλια; Κι ὑπάρχουν πολλά, ἔστω κι ἂν δέν πεινάμε. Πῶς θά ἀνεχθοῦμε ὡς δημοτικούς ἄρχοντες καί ἀρχόντισες ὅσους δέν βρῆκαν λέξη νά ποῦν γιά ὅλα αὐτά, κι ὡστόσο διεκδικοῦν τήν ψῆφο μας;

Ὁ πεινασμένος καί ἐπαναπροωθούμενος Ἀλβανός, πίσω ἀπό τή σιλικόνη τοῦ Ἔβερετ, πίσω ἀπό τὰ συρματοπλέγματα τῆς Κακαβιάς, δακτυλοδεικτεῖ τήν εὐθύνη μας, τό φιλότιμό μας.

Υπάρχουν στιγμές, στιγμές αυτοκριτικής, πού ὁ φορέας τῆς ἀναστοχάζεται τό παρελθόν του, σύρει στήν

ἐπιφάνεια ἐπεισόδια τῆς δράσης του, προσπαθώντας νά αἰτιολογήσει τή συγκεκριμένη του συμπεριφορά. Τίς περισσότερες φορές, τό οἰκεῖο ἐγγχείρημα γίνεται γιά νά νομιμοποιήσει ἀναδρομικά μιὰ στάση, μιὰ θέση ἀπέναντι στά γεγονότα. Κάποιες ἄλλες, λαμβάνει χαρακτήρα ἀπολογητικό· ἀλλά καί σ' αὐτή τήν περίπτωση, τό στοιχεῖο τῆς νομιμοποίησης εἶναι κυρίαρχο. Μέσα ἀπό τήν «ἀνοιχτή» ἐξομολόγηση, μέσα ἀπό τή «γεναιοφροσύνη» τῆς προσωπικῆς κατάθεσης-μαρτυρίας ἐπιχειρεῖται ἡ ἐκ τῶν ὑστέρων διαπραγμάτευση μέ τήν Ἱστορία, ἡ τακτοποίηση τῆς ἀτομικῆς τροχιάς.

Εἶναι πράγματι θλιβερό τό γεγονός ὅτι σ' αὐτή τήν περίπτωση ἀναγνωρίζεται ἡ περίπτωση τοῦ Φρανσουά Μιττεράν. Καί εἶναι θλιβερό γιὰτί ὁ σημερινός Πρόεδρος τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας, προερχόμενος ἀπό τήν Ἀριστερά, εἶχε φιλοτεχνήσει τήν εἰκόνα ἑνός ὑπεύθυνου καί σοβαροῦ πολιτικοῦ, ἑνός πολιτικοῦ πού φτιάχτηκε σέ δύσκολες ἐποχές, μέσα ἀπό σκληρές συγκρούσεις: ὁ Φρανσουά Μιττεράν, πού κάποιος ἀπό ἐμᾶς θαυμάσαμε καί ὡς πρόσφατα ἐξακολουθοῦσαμε νά πιστεύουμε στήν ἀκεραιότητα τῆς πολιτικῆς του πρότασης, ἀκόμα καί ὅταν διαφωνοῦσαμε μέ αὐτή, φτιάχτηκε μέσα σέ φυλακές καί ἐξορίες, ἀφοῦ «γεύτηκε», κατά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τά ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης· μετέπειτα, προσχωρώντας στή δημόσια πολιτική, κατόρθωσε νά συσπειρώσει τά διάσπαρτα κομμάτια τῆς σοσιαλιστικῆς ἀριστερᾶς, νά τά ὀργανώσει, νά τά ἐντάξει σέ μιὰ προοπτική ἐξουσίας, ἀνανεώνοντας τόν πολιτικό λόγο τῆς Ἀριστερᾶς, στό σύνολό της. "Ἄς τό ἐπαναλάβουμε: ὡς καί πρόσφατα, παρ' ὅλες τίς οὐσιαστικές διαφωνίες καί τίς διαφορετικές ἰδεολογικές ἀφετηρίες, πολλοί θεωροῦσαμε τόν Μιττεράν ὡς ἕνα συμβολικό κεφάλαιο, πού μᾶς ἀνῆκε μέσα στίς νέες πολιτικοῖδεολογικές ἀντιφάσεις πού ἀποδέσμευσε τό «παγκόσμιο '89».

Καί ξαφνικά, ἐπῆλθε ἡ πτώση. Φῆμες, πού ὑπόγεια διακινούνταν, γιά πολλά χρόνια, ἐπιβεβαιώθηκαν. Οἱ φῆμες αὐτές ἔλεγαν ὅτι ὁ Φ. Μιττεράν ὑπῆρξε συνεργά-

Παρελθόν καί παρόν

τοῦ Ἀλέξη Παπαλιᾶ

της τοῦ γαλλικοῦ κατοχικοῦ καθεστῶτος, τοῦ Βισσύ. Ἡ ἔκδοση στίς ἀρχές Σεπτεμβρίου ἑνός βιβλίου (Pierre Réan, *One Jeunesse francaise*, Fayard), ὅπου ὁ ἴδιος ὁ Γάλλος Πρόεδρος δέχεται τήν «ἐμμεση» συνεργασία του μέ τό καθε-

στῶς τοῦ Πεταίν, ἔρχεται νά ἀνατρέψει τίς βεβαιότητες, τίς προφάνειες. Ἀποκαλύπτεται, ἐπιπλέον, ὅτι ὁ Μιττεράν ὄχι μόνο συνεργαζόταν μέ ἕνα ξενοκίνητο καθεστῶς καί μάλιστα εἶχε συναντηθεῖ μέ τόν ἴδιο τόν Πεταίν, ἀλλά καί ὅτι μέχρι τό 1986 διατηροῦσε φιλικές σχέσεις μέ τόν Ρενέ Μπουσκέ, ἀρχηγό τῆς ἀστυνομίας κατά τήν κατοχική περίοδο! "Ἄν ἡ «ἐμμεση» συνεργασία του μέ τό πεταινικό καθεστῶς στηρίχθηκε ἐν πολλοῖς πάνω στήν «ἄγνοια», ὅπως σήμερα δηλώνει ὁ γάλλος Πρόεδρος, γιά τίς ἐπιδόσεις τοῦ πρώτου στό διωγμό καί τόν ἐξανδραποδισμό χιλιάδων Ἑβραίων, ποιοί ἀκατάλυτοι δεσμοί συνήργησαν ὥστε ἡ φιλία τοῦ Προέδρου μέ τόν φυσικό διώκτη χιλιάδων Γάλλων ἑβραϊκῆς καταγωγῆς νά διατηρεῖται μέχρι τά μέσα τῆς προηγούμενης δεκαετίας;

Πρόκειται γιά ἐρώτημα καίριας σημασίας, πού ὡστόσο μέλλει νά παραμείνει οὐσιαστικά ἀναπάντητο. Γιά τόν Μιττεράν, ὁ Μπουσκέ δέν ὑπῆρξε ἡ κορυφή τοῦ κατασταλτικοῦ καθεστῶτος τοῦ Βισσύ, ἀντίθετα, ἔκανε ὅ,τι μπορούσε γιά νά ἐλαχιστοποιήσει τίς συνέπειες τοῦ πεταινικοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ. Ἀπάντηση, πράγματι, γελοία, ὅταν προφέρεται ἀπό ἕναν πολιτικό καί μάλιστα τῆς ἀριστερᾶς. Ἀπάντηση, ἐντούτοις, ἀποκαλυπτική, γιὰτί προδίδει τή σημερινή ἠθελημένη «ἄγνοια» γιά τή φύση τοῦ καθεστῶτος, τοῦ πεταινισμοῦ, ὡς ἰδεολογίας καί ὡς πρακτικῆς δράσης. Ἀπάντηση, τέλος, πού δείχνει τό κίβδηλο τῆς καθυστερημένης αυτοκριτικῆς, τήν ψευδαίσθηση τοῦ γάλλου Προέδρου ὅτι ἡ ὑστεροφημία του μπορεῖ νά διασωθεῖ μέ τό ἐπιμελημένο πλασσάρισμα φηγημάτων ἀλήθειας, ἱκανῶν νά συντηρήσουν τήν παραδεδομένη εἰκόνα, πού πολλοί σχημάτισαν γι' αὐτόν τά τελευταῖα σαράντα χρόνια.

Στή δύση τῆς πολιτικῆς του καριέρας ἀλλά καί τῆς βιολογικῆς του ὑπαρξης, ὁ Φρανσουά Μιττεράν, ἀνέσυρε στήν ἐπιφάνεια ὄχι μόνο μνημες μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς, εἰκόνες καί συναισθήματα πού πολλοί θέλουν νά λησμονή-

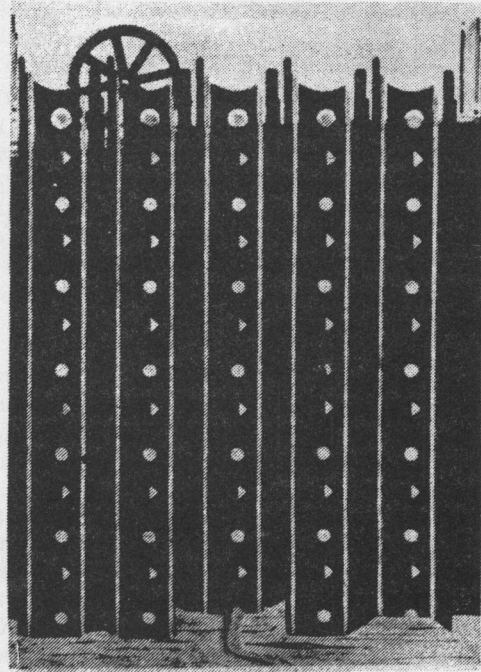
σουν, ἀπλούστατα γιατί ἐνοχλοῦν (ἀντισημίτες κάθε ἀπόχρωσης...), ἀλλά καί τόν ἰδεολογικό διάκοσμο ἐντός τοῦ ὁποίου ἀναπτύχθηκε μιά πολιτική γενιά. Στήν πραγματικότητα, ἡ περίπτωση Μιττεράν εἶναι ἓνα «καλό» δείγμα τῶν ἰδεολογικῶν συγκρούσεων τῆς μεσοπολεμικῆς περιόδου στήν Γαλλία. Ἀποτυπώνει μέ σαφήνεια τήν ἰδεολογική διάπλαση πού διεξάγεται ἀνάμεσα σέ δυνάμεις, ὁμάδες καί πρόσωπα πού πιστεύουν στή δημοκρατία καί τόν ὀρθό λόγο καί σέ ὅσους ἀντιπαλεύουν τό Διαφωτισμό καί τίς ἀρχές τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης· εἶναι μιά πάλη πού ὁ ἓνας τῆς πόλος ἀναγνωρίζεται στόν οἰκουμενισμό, στόν διεθνισμό (στήν «ἀστική» ἢ στήν «προλεταριακή» του ἐκδοχή) καί ὁ ἄλλος στά σκοταδιστικά πλαίσια τῆς λεγόμενης «Ἐθνικῆς Ἐπανάστασης», στόν ταυτιστικό ἔθνοκεντρισμό. Αὐτή ἡ θεμελιώδης ἀντίθεση θά ἀποτελέσει τόν κινητήριο μοχλό τῶν πολιτικῶν καί ἰδεολογικῶν συγκρούσεων, θά δομήσει τά ἀντίπαλα στρατόπεδα. Ἀπό τή μιά πλευρά, οἱ «ὕγιεις» δυνάμεις τοῦ Ἔθνους, οἱ ἐθνικιστές κάθε ἀπόχρωσης, «ὁ ἐθνικισμός τῆς Γῆς καί τῶν Νεκρῶν» (τοῦ αἵματος) καί ἀπό τήν ἄλλη, ὅσοι τολμοῦν νά σκέπτονται καί νά δροῦν ἐλεύθερα, πέρα ἀπό στερεότυπα καί προκαταλήψεις. Στή Γαλλία τοῦ μεσοπολέμου —καί ὄχι μόνο στή Γαλλία— ἡ δημοκρατία ἀποτελεῖ, κυριολεκτικά, διακύβευμα. Ἡ κατάλυσή της, μέ τήν κυριαρχία τοῦ ναζισμοῦ, ἔλυσε βίαια αὐτή τήν πολιτική ἀντίθεση, συνεργώντας, ἔτσι, ὥστε ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας νά γίνει, πράγματι, συνώνυμη μέ τόν Ἑβραῖο, τόμασόνο καί τόν κομμουνιστή.

Ο Φρανσουά Μιττεράν βίωσε αὐτή τήν ἀντίφαση, ὑπῆρξε συνεργός της, αὐτοτοποθετούμενος στήν ὑπηρεσία τῆς Γαλλίας, στό πλευρό τῆς «Ἐθνικῆς Ἐπανάστασης». Ὡς ἐθνικιστής, δέν μπορούσε παρά νά συνεργασθεῖ μέ τό Βισσύ. Ἀλλά καί ὡς ἐθνικιστής, ὑπῆρξε ἀντι-ναζί. Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη, δέν εἶναι ὅ,τι χειρότερο ἔχει νά ἐπιδείξει τό πάνθεον τῶν Γάλλων ἐθνικοφρόνων. Ὁ Ἑβραῖος ἱστορικός Ζήβ Στερνέλ θά παρατηρήσει:

«... Τό φοιτητικό παρελθόν (τοῦ Μιττεράν) πού ἐμέσει τή Δημοκρατία, τοῦ νεαροῦ λύκου πού ἔρχεται νά ὑπηρετήσῃ τήν Ἐθνική Ἐπανάσταση εἶναι κάτι κοινό σέ ὅλες τίς ὁμοειδεῖς περιπτώσεις: ἡ ἰδεολογική καί πολιτική του τροχιά δέν ἔχει τίποτα τό ριζικά διαφορετικό ἀπό αὐτή ἄλλων προσωπικοτήτων, πού μετά τόν πόλεμο θά γίνουν μαρ-

ξιστές, Καθολικοί, πού θά βρεθοῦν στήν ἄκρα Ἀριστερά ἢ σοσιαλιστῶν καί κομμουνιστῶν πού, ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '30, εἶχαν κάνει τήν ἴδια διαδρομή, ἀπό τήν ἀντίθετη κατεύθυνση, στρεφόμενοι πρὸς τό φασισμό. Τῆς ἴδιας τάξης πρόβλημα εἶναι καί ἡ ἄρνηση τοῦ Φρανσουά Μιττεράν νά ἀναλάβῃ τήν εὐθύνη γιά τό παρελθόν του: ὡς πρὸς αὐτό, ὁ ἀρχηγός τοῦ κράτους εἶναι ἓνας ἄνθρωπος τῆς γενιᾶς του. Πράγματι, σπανίζουν οἱ πολιτικοί ἄνδρες, οἱ διανοούμενοι ἢ οἱ ἀνώτατοι κρατικοὶ λειτουργοὶ τῆς ἐποχῆς πού εἶχαν τό κουράγιο νά κοιτάξουν αὐτό τό παρελθόν κατάματα. Ἀλλά ἀπό ἓναν Πρόεδρο Δημοκρατίας, εἶχαμε τό δικαίωμα νά ἀναμένουμε ἓνα ἠθικό δίδαγμα, ἓναν ἱστορικό ἀπολογισμό, μιά πνευματική παρακαταθήκη. Ἡ ἔλλειψη ἓνος τέτοιου ἠθικοῦ διδάγματος καί μιᾶς πνευματικῆς δύναμης εἶναι κάτι πού ἐντυπωσιάζει... Ὁ Πρόεδρος παρέμεινε ὡς τό τέλος ἓνας εὐφυῆς καί ἀφοσιωμένος πολιτικός, ἀλλά, τελικά, δέν ξέφυγε ἀπό τόν μέσο ἄνθρωπο».

(Le Monde, 21/9/94). Ἀναδημοσίευση Ἐποχή, 2/10/94. Κρίμα.

Νυχτερινός έφιάλτης

(στά έμπόλεμα Βαλκάνια)

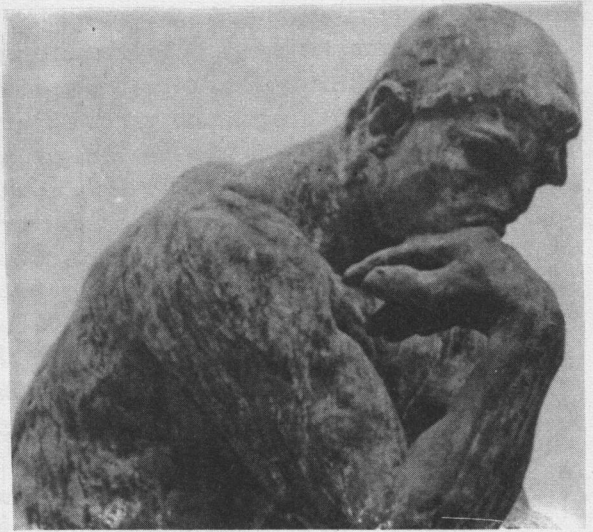
του Γιώργου Ριτζούλη

Η πόλη της Θεσσαλονίκης, μιά έτεροχρονισμένη Τεργέστη του Αιγαίου, τόσο γεωγραφικά κοντά στο παλιό διαχωριστικό όριο του διπολικού κόσμου, τόσο ψυχολογικά μακριά από την πολυεθνική της ένδοξη και από την πολυπολιτισμική ιστορική της ταυτότητα, μπορεί άκομη, χωρίς πάθος, νά φιλοξενεί συζητήσεις εκ του ασφαλούς και από έπαρκή απόσταση για μιά «άλλη Εϋρώπη» μονίμως προς αναζήτηση ή για τόν περιδρόητο ρόλο των διανοουμένων, έλπίζοντας βάσιμα ότι δέν θά βρεθεί στην καταστροφική ζώνη του βαλκανικού κυκλώνα. 'Αλλά σέ απόσταση δέκα ωρών μέ τό αυτοκίνητο, έλάχιστα μεγαλύτερη από την απόσταση μεταξύ Θεσσαλονίκης και 'Αθήνας, ή χώρα φέρει τό όνομα Βοσνία- 'Ερζεγοβίνη και εκεί μαίνεται ο άγριότερος πόλεμος σέ εϋρωπαϊκό έδαφος μετά τή λήξη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου. "Όπως όλοι οι πόλεμοι, είναι πόλεμος για τά έδάφη και τήν έξουσία.

Νά πώς περιγράφει τό δράμα κάποιος από μακριά, ή παρουσία του όποιου θά ήταν ένα κάποιο φάρμακο για τή μελαγχολική καχεξία των άριστερών συνάξεων, πικρή αλλά άφυπνιστική αντίστιξη στον κρατικοδίαίτο λόγο των νοσταλγών. Είναι ο *Ντεμπόισα Πόπαθ*, Σέρβος, άλλοτε συνεργάτης του πασίγνωστου περιοδικού *Πράξις*, σήμερα συνεπής μέ τό παρελθόν του δημοκράτη, αντίοκληρωτικός, αντικαθεστωτικός, από τόν όποιο είναι δανεισμένος και ο τίτλος αυτού του γραπτού:

«Στό μέσο ενός χάους πού κυριεύει τά πάντα, μέσα στο πνεύμα ενός πολεμικού φοκλόρ και μέ τό σλόγκαν πικρό δοτάνι στο πονεμένο τραύμα, μās προσφέρουν ως σωτηρία τό ξίφος, τήν 'Αγία Τράπεζα και τό Θρόνο. 'Όσο πύο βαθύ τό χάος, τόσο πύο σκληρός ο κόσμος. 'Αναμεινοντας τήν αλλαγή του αιώνα και τής χιλιετηρίδας, είναι σαν νά μās κατέλαβε ένα νέο είδος χιλιαστικού τρόμου. 'Ηείρήνη, ή δημοκρατία, ή πολιτισμένη ζωή μοιάζουν αδύναμες έλπίδες πού τρεμοσδώνουν μπροστά στα φαντασμαγορικά όνειρα και τήν άκομη πύο φαντασμαγορική πραγματικότητα. 'Αλλά ή έπιθυμία για αλλαγή μεγαλώνει. Λείπει μόνον ή άποφασιστική πολιτική θέληση και ή έπίμονη δρατηριότητα για νά αλλάξει τό κυρίαρχο ρεύμα».

"Αν και συγκρινόμενοι μέ τούς Σέρβους αντικαθεστωτικούς μόνον για τήν τύχη μας δέν πρέπει νά παραπονούμαστε, πώς νά είμαστε έμεις έδώ έξίσου αισιόδοξοι για τήν έπιστροφή τής πολιτισμένης ζωής, για τά έπανορθωτικά γυρίσματα του τροχού τής ιστορίας; Οί λόγοι για άπαισιοδοξία είναι άμπολλοι, νά ένα μόνον παράδειγμα: Τόσο λίγες δεκαετίες έχουν περάσει, όμως οι πολίτες τής μετά τό 'Ολοκαύτωμα πόλης λησμονήσαμε και όχρωνώμαστε πίσω από τή βολική άθωότητα του έπιγόνου και του επήλυδος. 'Εγκλιματισθήκαμε και γεράζουμε χωρίς περιττές γκρίνιες στή Θεσσαλονίκη, πού έχασε μιά από τίς μεγαλύτερες και άξιολογότερες μερίδες του πληθυσμού της στους φούρνους του "Αουσιβιτς, άλλα παρ' όλ' αυτά ούτε

ένα μνημείο δέν έστησε προς ανάμνηση. 'Αντίθετα, δέν δίστασε νά θεμελιώσει τό ακριβό της πανεπιστήμιο (πού μās πρόσφερε τά φώτα τής έπιστήμης και σέ μερικούς τή βραχύβια λάμψη τής πολιτικοϊδεολογικής αυτοπεποίθησης) επάνω στα κόκαλα του παλαιού έβραϊκού της νεκροταφείου.

'Ο εϋσεβιστικός αντίσημιτισμός του κ. Γιανναρά και ο παραδοξολόγος ρατσισμός και όλοκληρωτισμός του κ. Ζουρ(λι)άρη δέν τρέφονται μόνον πλουσιοπάροχα από παλιά και σύγχρονα άμαρτωλά αποθέματα τής εγχώριας 'Αριστεράς, άλλα και στρογγυλοκάθονται αναπαντικά σέ μιά παχυδερμη άγκαλιά πού έμφανίζεται ως κριτική, δημοκρατική και διανοούμενη: *στή δική μας άγκαλιά*.

Χρειάζεται, εκτός από τό 1943, νά πάμε πίσω, στο 1922, στο 1912, στο 1904; 'Ηττες και «θρίαμβοι», όλα φτιαγμένα όμως από τό ίδιο ύλικό, αίμα, έρείπια και στάχτη. Στήν καλύτερη περίπτωση τό ξεχάσαμε, στή χειρότερη θαυμάζουμε τά ώραία σκηινικά πού όρθώνουν επάνω στα απομεινάρια τής καταστροφής αυτοί πού γράφουν και ξαναγράφουν τήν ιστορία.

Είναι προτιμότερο λοιπόν νά αντιμετώπιζει κανείς τά πράγματα χωρίς αισιοδοξία άλλα και χωρίς άπαισιοδοξία, όποιος τουλάχιστον δύνει τό έγχείρημα πού λέγεται Εϋρώπη μιά *Κοινότητα πεπρωμένου, Schicksalgemeinschaft* κατά τόν παλιό Αϋστρομαρξιστή *Όττο Μπάουερ*. Μάλιστα, στο φως αυτής τής κοινής μοίρας είναι ευδιάκριτο και τό έγωιστικό στίγμα όσων θά προτιμούσαν τώρα κλειστή τήν πόρτα τής άτελους μας 'Ενωσης για τούς Αϋστριακούς, τούς Φιλανδούς, τούς Σουηδούς και τούς Νορβηγούς, τούς Τσέχους, τούς Σλοβάκους, τούς Σλοβένους, τούς Οϋγγρους, τούς Κροάτες και λοιπούς νοτιότερους ή βορειότερους πού περιμένουν άπ' έξω. *Τό πεπρωμένο φρυγείν αδύνατον*, αυτή μπορεί νά είναι μιά υπερέφανη άπάντηση στις άναρθρες κραυγές έθνικιστών, αντιδυτικών νεοσταλινικών, όρθοδοξιστών και τάν άλλων όπαδών των πολεμικών τόξων. 'Η ίδια άπάντηση άρμόζει και στις μπακάλικες συζητήσεις σπαγγοραμμένων και έξηνταβελόνηδων του έθνικου οικονομικού προστατευτισμού ή μιάς άποκλειστικά και μόνον

ἀγοραίας Εὐρώπης - τελωνειακῆς ἔνωσης.

Ἄλλου, ἀλλά καί στή χώρα μας, ὑπάρχουν τώρα καί τά ιδεολογίζοντα, ντεγκωλικῆς παράδοσης παραπληρώματα τοῦ θασερισμού, οἱ ἀριστερές καί δεξιές ἐκδοχές μιᾶς Εὐρώπης τῶν Πατριδῶν καί τῶν Ἑθνῶν: Αἰσθάνονται φόβο μπροστά σέ ἕνα ὁμοσπονδιακό εὐρωπαϊκό κράτος, ὄχι ὁμως τόσο πολύ φόβο μπροστά στό δικό τους κράτος. Φοβοῦνται τή γερμανική οἰκονομική ἰσχύ, ὄχι ὁμως τίς καταστροφικές δυνάμεις πού θά ἐξαπολύσει ἡ πολιτική παλινδρόμηση στά συστήματα ἐθνικῶν συμμαχιῶν καί ἀνταγωνισμῶν τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Σέβονται τό δικαίωμα νά ἀποδίδει κανεῖς προτεραιότητα στήν ἐθνική του ταυτότητα, περιφρονοῦν ὁμως τό ἰσότιμο δικαίωμα νά τοποθετεῖ κανεῖς τόν ἑαυτό του στό ἔθνος πού λέγεται Κανένα ἢ νά ἐπιλέγει μιᾶ ἀνομοιογενή, πολλαπλή καί ὑβριδική ἐθνική καί πολιτισμική ταυτότητα. Ἡ Εὐρώπη ὡς πολιτικό ἐγχείρημα πέρα ἀπό τό ἐθνικό κράτος, ὁ κόσμος, ἀλλά καί ἡ πόλις εἶναι τρόποι γιά νά ἀποκτήσουν ὄλοι αὐτοί οἱ «ἀπάτριδες» κοινωνικούς δεσμούς καί πολιτική φωνή, νά μὴ χαθοῦν, ἀγνωστα μεταξύ τους μοναχικά ἄτομα, σ' ἕναν περίγυρο πού δέν συγχωρεῖ τή χαμηλοφωνία καί τήν ἔλλειψη δικτύωσης.

Ὅσοι πάλι ἐθνικιστές ἢ ἀνομολόγητοι φιλοσοκκληρωτικοὶ ποικίλων χρωμάτων καί ἀποχρώσεων — γέμισε ἡ Ἑλλάδα ἀπό φαιές καί φαιοκόκκινες συνομοταξίες τελευταία — ἐπιχαιροῦν κρυφά γιά τήν ἀποτυχία τῆς Εὐρώπης στήν πρῶνη Γιουγκοσλαβία, μιᾶ ἀποτυχία ὄντως παταγώδη καί ἐπαίσχυντη, ἄς σκεφθοῦν μόνον πόσο περισσότερο παταγώδης εἶναι ἡ ἀποτυχία τῆς δικῆς τους πολιτικῆς καί πόσο πῶ ἐπαίσχυντη ἡ δική τους στάση.

Εὐτυχῶς, ἡ καταστροφική βαλκανική καί εὐρωπαϊκή πολιτική σέ στυλ 1910, πού ἀκολοθεῖ ἡ πλειοψηφία τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτικοῦ κόσμου καί, πλὴν Λακεδαιμονίων, αὐτό πού ἀποτελεῖται καταχρηστικά ντόπια διανόηση, μερικοὶ μέ δῆμα παρελάσεως, οἱ πῶ πολλοὶ ἀκολοθώντας γονατιστοὶ στήν κατηφόρα, θά ἔχει μᾶλλον τήν τύχη μιᾶς κλωτσιᾶς σέ μαχαίρι. Τόν πόνο θά τόν ξεπεράσουν εὐκόλα, ἀρκεῖ νά σκεφθοῦν πόσο πῶ ἀνώδυνος καί γλυκός εἶναι ἕνα ἠλίθιος αὐτοτραυματισμός ἀπό τά συμβαίνοντα στό γειτονικό σφαγεῖο!

Κάποια στιγμή ἔρχεται ἡ ὥρα τῆς ἐπούλωσης. Μερικά καταπραῦντικά ἤπιας ἐπίδρασης δότανα, ἀπό δυὸ ἄλλους ἐκ τοῦ μακρόθεν συνομιλητές μας, εἶναι ὅ,τι πῶ ἀκριβὸ δῶρο μᾶς ἀρμύζει.

Ὁ Οὐγγρος συγγραφέας György Konrad γράφει:

«Ὁ δέκατος ἕνατος αἰώνας παρήγαγε τίς ιδεολογικές νομιμοποιήσεις γιά τοὺς πολέμους μεταξύ τῶν ἐθνῶν ἢ τῶν τάξεων. Ἡ ἐπιστήμη, ἡ θρησκεία, ἡ φιλοσοφία καί ἡ δημοσιογραφία ἐνώθησαν μέ στομφώδη ἐπιχειρήματα, ἔγιναν ἀπολογητές, προκειμένου νά νομιμοποιήσουν τίς ἐνοπλες ἀντιπαραθέσεις μεταξύ ἐθνῶν, κρατῶν ἢ συμμαχιῶν. Ὡς ὑπέρτατος στόχος τῆς ἀνθρωπότητας πού χωριζόταν σέ ἔθνη παρουσιάσθηκε ἡ ἐθνική κυριαρχία, ἡ ὁποία ἔμοιαζε τόσο πῶ λαμπρὴ ὅσο πῶ μεγάλος ὁ χώρος τῆς καί ὅσο πῶ πολλοὺς ἀνθρώπους ἐμπερικλείει. Μιᾶ ἰδιοτροπία τοῦ 20οῦ αἰῶνα πού ἐπακολούθησε, ἐνός αἰῶνα τῆς βαρβαρότητας, εἶναι τό γεγονός ὅτι πολλοὶ ἐγκληματίες κατόρθωσαν νά ἀποφύγουν τήν τιμωρία, ἐπικαλούμενοι τήν ἀρχή τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας. Σήμερα, μέ τήν ἀνανεωμένη μορφή τοῦ ἐθνικισμοῦ, ὀρισμένοι διανοούμενοι δάζουν πάλι στά χέρια ἀνώριμων ἀνθρώπων ἕνα δολοφονικό ἐργαλεῖο...

Εἴμαστε νόμιμοι κάτοχοι δικαιωμάτων τοῦ πολίτη ὄχι ἐξαιτίας τῆς ἐθνικῆς μας ταυτότητας, ἀλλά ἀπλῶς ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι ὑπάρχουμε: Ἐξαιτίας τῆς ὑπαρ-

ξῆς καί τῆς ζωῆς μας σ' ἕναν συγκεκριμένο τόπο. Ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα ποιός εἶμαι εἶναι πῶ δύσκολη ἀπό τήν ἀπάντηση στό ἐρώτημα πῶ εἶμαι...

Ἡ βία στή συμβίωση καί τό συμβιβασμό θά μποροῦσε νά εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ πολυεθνικοῦ καί πολυπολιτισμικοῦ κράτους, τό ὁποῖο θά ἔχει τήν ἰκανότητα νά σέβεται τοὺς περίπλοκους, πολλαπλούς δεσμούς τῶν ἀτόμων... Τήν πολλαπλότητα δέν τή θέλουν οἱ φονταμενταλιστές. Αὐτοὶ ἀπαιτοῦν ὁμοιομορφία. Καί ὅταν δέν ὀρκιζόμαστε — ὑποκριτικά — στήν ὁμοιομορφία, τότε μᾶς θεωροῦν προδότες. Ἀλλά ἡ αὐθεντικότητα ἀντιστοιχεῖ στήν πολλαπλή ταυτότητα. Τό καθετὶ φέρεται μέσα του τήν ἑτερογένεια. Οἱ ὁμοιογενεῖς ταυτότητες εἶναι ἀπατηλές, ἀπαρνοῦνται τήν ἀνθρώπινη ἐμπειρία καί ἰσχυρίζονται ὅτι εἶναι προτιμότερο νά ἀποκοῦνται ὀρισμένες ἀπό τίς ἰδιότητές μας. Πάντοτε ὁ αὐτοπεριορισμός σέ μιᾶ καί μοναδική ταυτότητα ἦταν ἐπακόλουθο κολεκτιβιστικῶν ιδεολογιῶν, ἦταν προσκύνημα κάποιου ζωντανοῦ εἰδώλου, τοῦ ἡγέτη μιᾶς κοινότητας».

Νοτιότερα, ἀπό μιᾶ γῆ πού εἰσέρχεται δύσκολα καί ὀδυνηρά στή θεραπευτική περιπέτεια τῆς συνύπαρξης, ὁ Ἰσραηλινός συγγραφέας Ἄμος Ὄζ μᾶς καλεῖ «νά ὑποτάξουμε τόν πατριωτισμό τῆς σημαίας σ' ἕναν πατριωτισμό τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, τῆς γῆς, τῶν δασῶν, τοῦ νεροῦ, τοῦ ἀέρα καί τοῦ φωτός». Καί δηλώνει ὅτι θά πολεμήσει καί πάλι ἂν κάποιος ἐπιχειρήσει νά ἀφαιρέσει τή δική του ζωὴ ἢ τοῦ πλησίον του. «Ἀλλά δέν θά πολεμήσω ποτέ γιά τά λεγόμενα δίκαια τῶν προγόνων, οὔτε γιά περισσότερη γῆ καί πρῶτες ὕλες, οὔτε γιά τήν ἀπατηλὴ ἔννοια τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων», λέει ὁ Ὄζ. Ἐμεῖς;

Ὁ σημερινός ἐλλειμματικός ρόλος τῶν διανοουμένων στήν Εὐρώπη (ὅπου εὐτυχῶς τυχαίνει πότε πότε νά γίνονται οἱ ἐξαιρέσεις τόσο πολλές, ὥστε δέν ἐπιβεβαιώνεται ὁ κανόνας), κυρίως ὁμως στή βαλκανική τῆς ἀχιλλεῖο πέτερνα, ὀφείλεται ἐκτός τῶν ἄλλων στήν ἔλλειψη τοῦ σθένους καί τῆς κοινωνικῆς ἀνεξαρτησίας πού εἶναι ἀναγκαῖα γιά νά ὀμολογηθοῦν τόσο ἀπλά πράγματα, ὅσο αὐτὰ πού δηλώνουν ὁ Οὐγγρος καί ὁ Ἰσραηλινός συγγραφέας.

Στό τέλος, πέρα ἀπό ἐπιχειρήματα, κριτικές, αὐτοκριτικές, χαμένα χρόνια καί ἀνεπούλωτες πληγές, παραμονεύει ἐκεῖνο τό πικρὸ ὑστερόγραφο:

«Εἶναι προτιμότερο νά ἀνήκει κανεῖς στοὺς διωκόμενους, παρά στοὺς διώκτες».

Μέ τήν ἀπολογιστικὴ αὐτὴ φράση κλείνει τό μυθιστόρημα Ἡ κλεψύδρα τοῦ μεγάλου Σερβοσυγγραφέου Ντανίλο Κίς, ἐνός συνομιλητῆ μας πού βρῖσκεται σήμερα πῶ μακριὰ ἀπό τοὺς προηγούμενους. Ἄς ἡχεῖ μόνιμα στά αὐτιά ὄλων ὄσοι ἐπιμένουν νά χρησιμοποιοῦν καρδιές καί πνεῦμα, ἰδίως τώρα πού ἔχουν σπάσει οἱ βολικές πυξίδες, οἱ πυξίδες πού πρόδωσαν τόσο πολλές φορές τά πιστὰ πληρώματα.

* Μιᾶ συντομότερη μορφή αὐτοῦ τοῦ κειμένου γράφηκε ἀρχικά ὡς εἰσήγηση γιά τὴ συνάντηση διανοουμένων τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης De altera Europa (Μάιος 1994, Θεσσαλονίκη).

Οί περί παιδείας διδύραμβοι

(καί ἡ ὑπενδύμιση κοινῶν τόπων)

τοῦ Γιώργου Μαργαρίτη

Δέν ἔχουν κοπάσει ἀκόμα οἱ πανηγυρισμοί γιά τήν ἀπρόσμενη (;) ἐπιτυχία τῶν Νεοελλήνων νέων στίς εἰσαγωγικές ἐξετάσεις. Ἡ ἐξεταστική ἀριθμητική πού καθορίζει τό ποιοί ἀπό τούς φερέλπιδες θά συνεχίσουν στά ΑΕΙ καί ποιοί θά ἀναζητήσουν τήν τύχη τους στά πολύμορφα ΙΕΚ ἢ στά περιπετειώδη «Κέντρα Ἐλευθέρων Σπουδῶν» περιπλανήθηκε φέτος κάτω ἀπό ἰδιαίτερα τυχερούς — καί εὐκολούς — ἀστερισμούς. Ὡς ἀποτέλεσμα, πλήθη κατέκτησαν τόν τίτλο τοῦ ἀριστοῦχου, ἔστω κι ἂν δέν ἀπέκτησαν τελικά τήν ιδιότητα τοῦ φοιτητῆ.

Ἀριθμοί λοιπόν καί ἀθροίσματα τῶν μορίων μιλοῦν γιά θριάμβους τοῦ ἐλληνικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος. Ὡς καί 350 μόρια ὑπολογίζουν τά μέσα ἐνημέρωσης ὅτι ἀνέβηκαν οἱ ἀπαραίτητες γιά τήν ἐπιτυχία βάσεις στίς φετινές ἐξετάσεις. Δηλαδή, μέ μαθηματική ἀναγωγή, οἱ φετινοί ἀπόφοιτοι τῶν λυκείων εἶναι ὡς καί 10% περισσότερο ἐκπαιδευμένοι ἀπό τούς περυσινούς ἀντίστοιχους. Πράγμα πού δικαιώνει ἐκπαιδευτικές ἐπιλογές καί κομματικές πρακτικές στούς δύσκολους καιρούς πού περνᾶμε καί πού ἐπιτρέπει στό ἔθνος νά θριαμβολογήσει καί σέ χώρους διαφορετικούς ἀπό τά γήπεδα τοῦ μπάσκετ. Ὅλα καλά μέ ἄλλα λόγια.

Ἡ ρητορεία, ὅμως, καί ἰδιαίτερα ἡ κομματική ρητορεία τῶν ἐκλογικῶν ἐποχῶν μας, ὑπάρχει ἀκριβῶς γιά νά ἐξορκίζει τήν πραγματικότητα. Καί ἡ τελευταία δύσκολα ἀνταποκρίνεται στίς ἐπίσημες ἐξεταστικές προδιαγραφές. Ἐκεῖ πού ἡ ἐκπαίδευση φαίνεται νά εὐημερεῖ, ἡ παιδεία ὀφθαλμοφανῶς πάσχει. Μόλις οἱ ἀριστοί τῶν ἀρίστων βρεθοῦν μπροστά σέ ἄλλου τύπου γνωστικές διαδικασίες, ἡ ἀρχική εἰκόνα ἀμέσως θολώνει. Ἄν τολμήσουμε νά καταγράψουμε στατιστικά τήν παθολογία τοῦ φαινομένου στούς πανεπιστημιακοῦς χώρους καί μέ ἀντικείμενο τήν ἱστορία, μποροῦμε χονδρικά νά διαγράψουμε τά ἀκόλουθα ποσοστά:

Περίπου τό τριάντα τοῖς ἑκατό τῶν φοιτητῶν δέν μποροῦν νά κρίνουν καί νά σχολιάσουν ἕνα ἱστορικό κείμενο, μιά μαρτυρία, ἕνα ἔγγραφο, ἕνα ἄρθρο, ἕναν πολιτικό λόγο κλπ. Ὅση προσπάθεια κι ἂν κάνουν, σκοντάφτουν σέ μιά ἐγγενή ἀδυναμία: πιστεύουν ἀπόλυτα σ' αὐτό πού διαβάζουν, εἶναι ἀδύνατον νά ἀπομακρυνθοῦν ἀπό αὐτό καί νά ὑποψιαστοῦν τή σχέση τῶν πληροφοριῶν πού βλέπουν μπροστά τους μέ τίς γύρω συνθήκες. Ἀδυναμία συσχετισμοῦ πού ἐκπορεύεται ἀπό μιά φετιχιστική σχέση μέ ὅτιδήποτε κληθοῦν νά διαβάσουν. Τούς εἶναι ἀδιανόητο ὅτι μπορεῖ νά τούς δοθεῖ ὑλικό πρὸς κρίση, πρὸς μελέτη, πρὸς κληση ἀναζήτησης καί προβληματισμοῦ. Μόνο γιά τήν ἀποστήθιση καί μέ τήν ἀποστήθιση μποροῦν νά λειτουργήσουν.

Ἡ μεγάλη μάζα, περίπου οἱ μισοί φοιτητές, ἐλάχιστα προσπερνοῦν τόν ἐν λόγω σκόπελο. Προειδοποιημένοι, μπορεῖ καί νά ὑποβάλουν σέ στοιχειώδη κριτική τό ὅποιο κείμενο. Ἐδῶ ὅμως προκύπτει νέο πρόβλημα. Ἡ κριτική πού θά ἐπιχειρήσουν νά κάνουν στηρίζεται σέ ἀπλοϊκές φόρμες καί μέ πείσμα ἐπι-

λέγει ἀπλουστευτικές διαδρομές, κυρίως ἠθικολογικοῦ χαρακτήρα. Οἱ καλοί καί οἱ κακοί βασιλεύουν στή δική τους ἐκδοχή τῆς κοινωνίας. Ἀναζητοῦν τό «τίς πταίει» (κατά τό περίφημο ἐξεταστικό κεφάλαιο τῆς σχολικῆς ἱστορίας τοῦ κ. Βώρου), χωρίς νά τούς περνᾶ ἀπό τό νοῦ ὅτι ἡ ἱστορία δέν εἶναι τηλεοπτικό σήριαλ ὅπου καλοί καί κακοί-ῶραῖοι καί ἄσχημοι φτιάχνουν τό καταναλώσιμο σενάριο.

Μιά μικρή μόνον ομάδα, περίπου ἕνας φοιτητῆς στούς δέκα, καταφέρνει νά συσχετίσει μέ κάποια συνέτεια, καταφέρνει νά στρέψει τό ἐνδιαφέρον της πρὸς τίς γύρω συνθήκες γιά νά ἀντιμετωπίσει τό κριτικό πρόβλημα πού ἡ ἀξιολόγηση τῆς ἱστορικῆς πηγῆς τῆς θέτει. Ἄν ψάξουμε τήν οὐσία αὐτῆς τῆς δυνατότητας, νομίζω ὅτι δέν μποροῦμε νά τήν ἀποδώσουμε σέ κάποιον εἶδος πνευματικῆς δυνατότητα ἀλλά, ἀπλῶς καί μόνο, σέ ἕναν διευρυμένο ὀρίζοντα γνώσεων. Πρόκειται συνήθως γιά παιδιά πού εἶχαν καί ἔχουν «ἐξωσχολικά» — «μὴ ἐκπαιδευτικά» ἐνδιαφέροντα, πού διαβάζουν μὴ σχολικά βιβλία, πού παρακολουθοῦν τήν τρέχουσα ἐπικαιρότητα, πού τέλος πάντων ἔχουν βρεῖ τόν τρόπο νά δραπετεύσουν ἀπό τή λογική καί τήν πρακτική τοῦ ἐξετασιομανοῦς λυκείου. Νά ἀποκτήσουν δηλαδή γνώσεις σέ ἄλλα πεδία, ξένα πρὸς ἐκεῖνα πού ἡ ἐκπαιδευτική διαδικασία θεωρεῖ ἐπαρκῆ, καί νά τοποθετήσουν τίς σχολικές τους ἀναγνώσεις σέ πραγματικό τους ἐπίπεδο: ὡς τμήμα μόνον τῶν πραγμάτων πού οἱ ἄνθρωποι πρέπει νά γνωρίζουν καί ὄχι ὡς μοναδικό, ἀπόλυτο καί περιλειστο φετίχ.

Ἄκόμα κι ἂν τὰ προαναφερθέντα ἀμφισβητηθοῦν, νομίζω ὅτι εἶναι δύσκολο νά ἀνατραπεῖ ἡ γενικὴ εἰκόνα. Ἡ δωδεκάχρονη ἐκπαιδευτικὴ διαδικασία καταλήγει στό μπλοκάρισμα τῆς κριτικῆς ἰκανότητάς καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς τελευταίας δέν μπορεῖ νά γίνει παρὰ ἀνεξάρτητα — συχνά ἐνάντια — ἀπὸ τὴν ἐπίσημη ἐκπαιδευτικὴ τελετουργία. Δέν εἶναι κολακευτικὴ αὐτὴ ἡ εἰκόνα. Γίνεται μάλιστα καὶ λίγο ἀστεία ἂν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὴν ἀμετροπέπεια πού χαρακτηρίζει τὰ ἀριστοῦχα προϊόντα τοῦ συστήματος. Κάθε φορὰ πού ἐκδιάζονται νά ἐξηγήσουν κάτι, προσφεύγουν στὴ ρητορεία, ἠθικὴ καὶ ἔθνικὴ ἐπικεφαλῆς. Τὸ 1821 οἱ λίγοι καὶ φτωχοὶ Ἕλληνες ἐπικράτησαν τῶν ἀλλόπιστων ἔχθρῶν καὶ τῶν χριστιανῶν φίλων τους ἐπειδὴ ὡς Ἕλληνες ξέρουσαν πάντα λίγοι νά νικοῦν τοὺς πολλούς... Στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα ὁ δραματιστὴς Τρικούρης προσπάθησε νά ἐκσυγχρονίσει τὸ κράτος, ἀπέτυχε ὁμως ἐξαιτίας τῆς κακεντρέχειας τῶν πολιτικῶν του ἀντιπάλων... Ἡ ἐμφυτὴ τάση τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὸν διχασμὸ καὶ οἱ ὑποβλεπόμενες προδοσιές τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στέρησαν τὴ χώρα μας ἀπὸ τὰ ὅσα μεγαλειώδη τῆς ὑπόσχονταν ὁ Θεὸς καὶ ἡ ἱστορία (συγγνώμη, παρασύρθηκα, δέν γράφεται ἔτσι ἀκριβῶς στὰ γραπτά τῶν φοιτητῶν — μόνον πού ἡ συντριπτικὴ τους πλειοψηφία πιστεῦει πῶς ἄδικα «χάθηκαν» γιὰ τὴ χώρα μας περιοχὲς ὅπως ἡ Μικρὰ Ἀσία, ἡ μισὴ Βαλκανικὴ καὶ ἡ μισὴ Μαύρη Θάλασσα — μᾶς τὰ εἶχαν τάξει οἱ θεοὶ ὑποθέτω). Ἄκόμα καὶ οἱ λίγοι φοιτητὲς πού πασχίζουν νά κρατηθοῦν στό δρόμο τῆς ἀριστερῆς κριτικῆς, μεταφυσικά ὑποστηρίζουν ὅτι ξένες δυνάμεις τοῦ κακοῦ, προδοτικὰ κέντρα καὶ ἐγχώριες ἀδεξιότητες ἐμπόδισαν συνέπεστατα τὸν τόπο αὐτὸ ν' ἀνήσει στὴ μικρὴ πρόσφατη ἱστορία του.

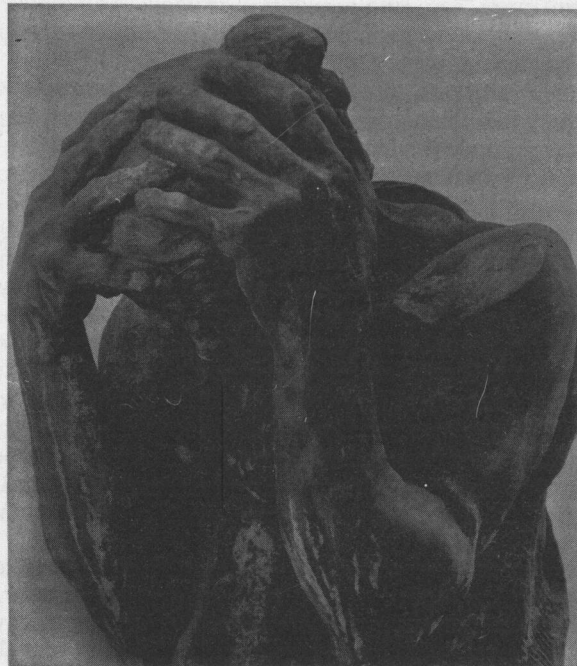
Ὑποψιάζομαι πῶς ἡ ἀδυναμία συσχετισμοῦ καὶ κριτικῆς βρίσκεται μέσα στὶς παραμέτρους τῆς κοινωνίας μας. Συμπλέκεται μὲ τὴν ἀδυναμία τοῦ μικρομεσαίου κόσμου μας νά συνδέσει τὸν ἑαυτό του μὲ τοὺς ὑπολοίπους καὶ τὴν ἰδιοκτησία του (προπαντὸς) μὲ τὴν ἰδιοκτησία τῶν ἄλλων, συλλογικὴ καὶ ἀτομικὴ. Βρίσκεται σὲ ἀντιστοιχία μὲ μίαν κοινωνικὴ ψύχωση πού προβάλλει τὸ ἐγώ, τὸ ἀτομικὸ, ὡς ὑπέρτατη ἀξία. Προσέξτε τὸν τρόπο πού ὀδηγοῦν οἱ Νεοέλληνες: πολὺ λίγοι ὑποψιάζουνται ὅτι ἴσως οἱ δρόμοι νά μὴν ἔγιναν μόνον γι' αὐτούς. Προσέξτε τὸν τρόπο πού πάνε γιὰ θαλάσσια λουτρά ἢ γιὰ πίκ νίκ οἱ Νεοέλληνες: θεωροῦν ὅτι τὸ φυσικὸ περιβάλλον τοὺς ἀνήκει ἀπόλυτα καὶ ὅτι μποροῦν νά τὸ ταλαιπωρήσουν χωρὶς αἰδῶ. Προσέξτε... Εἶναι κοινὸς τόπος, ὁμως, αὐτὴ ἡ ἰδιόμορφη συμπεριφορὰ καὶ τὰ παραδείγματα δέν λείπουν. Ἴσως μάλιστα καὶ νά προβάλλονται ὑπερβολικὰ αὐτὰ τὰ ἴδια παραδείγματα, καθὼς πιστοποιοῦν στὴ λογικὴ τῶν πολλῶν τὸ πόσο ἐνοχλητικὴ εἶναι ἡ παρουσία τοῦ ἄλλου. Ἡ αὐθαιρεσία θεωρεῖται αὐστηρὰ προσωπικὸ δικαίωμα στὴν κοινωνικὴ ψυχοπαθολογία τοῦ τόπου.

Αὐτὸς ὁ τύπος κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς κατατρέχει τὴν παιδεία. Ἡ ὑπερβολικὴ γιὰ τὰ ἑλληνικὰ μέτρα γνώση, ἐκεῖνη πού προσπερνᾷ τὶς ἀνάγκες ἐπαγγελματικῆς ἀποκατάστασης καὶ τὴν ἀπόκτηση τοῦ ὅποιου χαρτιοῦ, γίνεται ἐπικίνδυνη γιὰ τὰ κρατοῦντα καθὼς ἀποκαλύπτει τὴν παρουσία τοῦ ἄλλου καὶ τῶν ἄλλων. Ὁ συσχετισμὸς ὡς στοιχεῖο τῆς γνώσης ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ρίζες τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς καὶ ἀπειλεῖ τὶς τρέχουσες ἀντιλήψεις γιὰ τὴ θέση τοῦ καθενὸς μέσα στὴν κοινωνία. Ἡ ρευστότητα τοῦ κοινωνικοῦ ἴστου, οἱ περίπου «τσογαδόρικες» εὐκαιρίες ἀνάδειξης πού ἐπιτρέπει κάνουν τὴν ἀτομικότητα λειτουργικὴ κοινωνικὴ ἀρετὴ καὶ θέτουν ἐκτὸς παιχνιδιοῦ τὴν ὅποιαδήποτε περιοριστικὴ τῆς πρωτοβουλία. Ἡ ἀποδοχὴ τῆς ὑπαρξῆς τῶν ἄλλων, ἡ ἀποδοχὴ τῆς σχετικότητας τῶν πραγμάτων περιορίζουν ἀπὸ τὰ πράγματα τὶς κοινωνικὲς δυνατότητες τῶν ἀτόμων. Ἐνα ἐκπαιδευτικὸ σύ-

στημα πού θά στηριζόταν σ' αὐτὲς τὶς παραμέτρους δέν θά μπορούσε παρὰ νά εἶναι ἐχθρικό καὶ ἐνάντιο στὰ τρέχοντα. Καὶ κάθε προσπάθεια ἀλλαγῆς καὶ ἐμπλουτισμοῦ τῶν ἐκπαιδευτικῶν δεδομένων δέν μπορεῖ παρὰ νά εἶναι κοινωνικὰ ἀνατρεπτικὴ.

Στὴν ἐπίσημη λογικὴ τοῦ ὑπουργείου Παιδείας, στὶς ἐπιτροπές πού «προετοιμάζουν τὸ μέλλον τῶν παιδιῶν μας καὶ τῆς χώρας», τὰ προαναφερθέντα ἀποκτοῦν ἐπιστημονικὲς προδιαγραφές καὶ μελετημένο ὄνομα. Ἡ μονομέρεια καὶ ἡ συρρίκνωση τοῦ εὐρους καὶ τῆς ποιότητος τῶν παρεχόμενων γνώσεων βαφτίζονται «ἀνάγκη ἐξειδίκευσης γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ἀναπτυξιακῶν στόχων τῆς χώρας». Τρομάρα μας! Λές καὶ κινδυνεύει νά μείνει ἀπὸ τεχνικούς ἢ πυρηνικὴ βιομηχανία τῆς χώρας! Λές καὶ θέλει ὑψηλὸ «μάνατζμεντ» ἢ διαχείριση τῶν κρατικῶν ὁμολόγων ἢ ἡ πρόσβαση σὲ κοινοτικά κονδύλια μὲ στόχο τὴν ἀπόκτηση «ρέντ ρούμς» ἢ ἡ τέχνη τῆς μὴ πληρωμῆς φόρων! Φυσικά οἱ κυβερνήσεις εἶναι εἰκόνα τῆς κοινωνίας πού τὴν ἀναδεικνύει καὶ βρῖσκονται ἐκεῖ μόνον καὶ μόνον γιὰ νὰ τὶς ἐξυπηρετοῦν.

Τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα μικρὰ μόνον περιθώρια ἀνεξαρτησίας μπορεῖ νά διατηρεῖ σὲ σχέση μὲ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα μίαν χώρας. Ἐκεῖ ὅπου βασιλεύει ἡ ἐξατομίκευση καὶ κυριαρχοῦν οἱ μικρόκοσμοι, ἡ οἰκουμενικότητα καὶ ἡ σχετικότητα τῶν ἀνθρώπινων γνώσεων δέν μπορεῖ νά εἶναι τὸ ζητούμενο. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ μονομέρεια, γι' αὐτὸ καὶ ὁ φόβος μπροστὰ στὸ μὴ δεδομένο. Καὶ ἡ πικρία γιὰ τὶς ἀπαισιόδοξες διαπιστώσεις στὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τῆς χώρας δέν μπορεῖ νά ἔχει ὡς ἀντικείμενο παρὰ τὴν κοινωνία ὀλόκληρη.

Μιά άτυχη διπλωματική έργασία

(μπροστά στίς κάλπες γιά τήν Τ.Α.)

τοῦ Σταύρου Λιβαδά

Αναλογίζομαι τό εύρος καί τό μέγεθος τῆς άπορίας τοῦ μελλοντικοῦ φοιτητῆ τοῦ Τμήματος Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου πού θά τοῦ ζητηθεῖ ἀπό τόν καθηγητή του μία διπλωματική έργασία μέ τίτλο «Οἱ δημοτικές καί νομαρχιακές έκλογές στήν Ἑλλάδα τοῦ 1994».

Σέ ικανή ἀπόσταση ἀπό τά γεγονότα, άνεπηρέαστος ἀπό τό κλίμα τῆς έποχῆς, χωρίς τίς δουλειές τυχόν προσωπικῶν προτιμήσεων καί ιδιοτελειῶν, μέ μόνα ἐφόδια τά μεθοδολογικά καί έρευνητικά του έργαλεῖα, εἶναι ἀμφίβολο ἄν θά μπορέσει ὄχι νά ἀναλύσει καί νά έρμηνεύσει τά γεγονότα καί τίς καταστάσεις τῆς έποχῆς, ἀλλά στοιχειωδῶς νά διαγνώσει τό περιεχόμενο, νά διακρίνει ἀντιθέσεις. Εἶναι ἀμφίβολο ἄν θά μποροῦσε νά ταξινομήσει, πολύ περισσότερο νά ἀπαντήσει σέ ἐρωτήματα πού ἀναδεικνύονται αὐθόρμητα καί διαρκῶς, εὐθύς καί μόνο ἀπό μία ξερή παράθεση τῶν γεγονότων.

Ἄς παρακολουθήσουμε, σταχυολογώντας ὀρισμένα ἀπ' αὐτά, χωρίς ἀπαιτήσεις χρονολογικῆς ἢ κατά βαθμό σπουδαιότητας παράθεσης:

— Κατά πρῶτον, πότεν ὀρμώμενη καί παρά ποίων τροφοδοτούμενη ἐνέσκηψε, κατακαλόκαιρο τοῦ 1994, αὐτή ἡ αἰφνίδια ἐπιδημία εὐαισθησίας γιά τά συμβαίνοντα, γιά τίς τύχες καί τίς προοπτικές τῶν «τοπικῶν κοινωνιῶν»;

Οὔτε τό γενικότερο κλίμα ἐκείνης τῆς έποχῆς, μέ τόν διάχυτο παχυδερμισμό πού χαρακτήριζε τίς λοιπές ἐκφράσεις τῆς κοινωνικοπολιτικῆς ζωῆς, δικαιολογοῦσε μία παρόμοια ἀντίδραση, οὔτε ἡ ὑπάρχουσα προϊστορία στάσης κομμάτων, κοινωνικῶν ὀμάδων καί ἀτόμων ἀπέναντι στό θεσμό.

Αὐτή ἡ ἔμπρακτη, μέ ἐπιμονή καί διάρκεια, ἀδιαφορία γιά τήν ἐνίσχυση τῶν τοπικῶν ἐξουσιῶν καί τή συνεπαγόμενη ἀμφισβήτηση τῆς παντοδυναμίας τῆς κεντρικῆς διοίκησης, αὐτή ἡ ἄρνηση νά θρεθοῦν οἱ πολίτες σέ μία διαφορετική, ἐγγύτερη στά κέντρα λήψης τῶν ἀποφάσεων θέση, αὐτή ἡ χρόνια στέρηση ἀρμοδιοτήτων καί πόρων ἀπό τήν τοπική αὐτοδιοίκηση, ὅλα τά χρόνια πού προηγήθηκαν, οὐδέποτε, εἶναι ἀλήθεια, προεἰκαζαν τή μεταστροφή στό ἀντίθετό τους, αὐτή τή μετάλλαξη τῆς γενικευμένης ἀδιαφορίας σέ ζωηρό ἐνδιαφέρον. Πολύ δέ περισσότερο, ὅταν στήν εὐρύτερη πολιτική ζωή (ὅπως τήν εἶχε ἀντιληφθεῖ ὁ φοιτητής μας μέσα ἀπό ἄλλα διαβάσματά του ἀνάλογων μέ τή δική του ἐργασιῶν) κυριαρχοῦσαν, ἀνεξαρτήτως ιδεολογικῆς ἀποχρώσεως καί πολιτικῆς παρατάξεως, οἱ διάφορες ἐκδοχές Τσοχατζοπουλαίων, Κοτσακάδων καί Μπιτσορλαίων, μέ μεγάλη προϊστορία καί ἀπύθμενα ἀποθέματα ἀπέχθειας, μίσους καί πολιτικῆς ἐχθρότητας πρὸς ὅ,τι «μῆ κεντρικό», «μῆ ἐλεγχόμενο καί κατευθυνόμενο».

Ἐνα δεῦτερο μπαράζ ἀποριῶν καί ἐρωτημάτων ἀνέκλυψαν ἐνώπιον τοῦ φίλου μας ὅταν διάβασε γι' αὐτή τή γενικευμένη σύγκρουση, ἡ ὁποία ξέσπασε μεταξύ κέντρου καί περιφέρειας ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀνάδειξη τῶν ὑποψήφιων ἐκπροσώπων τῶν «τοπικῶν κοινωνιῶν».

Συγκρούσεις πολλαπλές, ἀπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος καί σέ ὅλα

τά κόμματα, μέ σπαραταριστές σκηνές καί πολυάριθμους πρωταγωνιστές, ἀναδεικνύονταν μέσα ἀπό τήν ἀνάγνωση τῶν διαφόρων ντοκουμέντων, τόσο πολύ καί τόσο ἐνδιαφέρον ὕλικό πού θά μποροῦσε ν' ἀποτελέσει ἀντικείμενο εἰδικοῦ σχολιασμοῦ καί ἀναφορᾶς, ἴσως καί ἰδιαίτερου διβλίου.

Σύγκρουση λοιπόν μέ παρόμοια χαρακτηριστικά σ' ὄλο τό εύρος τῶν πολιτικῶν παρατάξεων, ἄρα ὑπερκομματική (καί μέ μία ἔννοια ὑπερταξική), πού ἔφερε πάντα τούς «τοπικούς» σθεναρά ἀντιστεκόμενους στίς ἐπιταγές, τά κελεύσματα καί τίς μεθοδεύσεις τῶν «κεντρικῶν».

Καί ὅσον ἀφορᾷ τή σύγκρουση κέντρου-περιφέρειας, ἀπό κάτι μαρξιστικά διαβάσματα πού 'χε ὑποχρεωθεῖ νά κάνει γιά νά περάσει ὀρισμένα μαθήματα σέ προηγούμενα ἔτη κάτι μποροῦσε ν' ἀντιληφθεῖ. Τόν μτέρδευαν ὅμως τά πρόσωπα, οἱ φορεῖς αὐτῶν τῶν συγκρούσεων, καθ' ὅτι ἅπαντες «κεντρικοί» καί «τοπικοί» ἦταν ἴδιοι, ἢ ἔστω ἔμοιαζαν σάν σταγόνες νεροῦ, οἱ «τοπικοί» ἦταν οἱ ὡς τότε κολλητοί καί κατά τόπους πληρεξούσιοι ἐκτελεστές τῶν ἐντολῶν τῶν «κεντρικῶν» καί αὐτοί μέ τή σειρά τους οἱ ἄρμονικῆς συνισταμένες τους. Ὅλοι εἶχαν συνυπάρξει σέ σθεναρούς ἀγῶνες στό παρελθόν, ὁ καθένας ἀπό τό μετερίζι του, γιά νά συντρίψουν καθετί τό μαζικό, νά καταργήσουν κάθε διάλογο ἢ ἄποψη, ν' ἀπομονώσουν κάθε σκεπτόμενο καί ν' ἀπομακρύνουν κάθε ἀμφισβητία, καί ἀφοῦ ξεκαθάρισαν τό τοπίο ἀπ' τά ὅποια ζιζάνια, ἀφοῦ συνήργησαν ἢ αὐτοῦργησαν, συμβάλλοντας καί αὐτοί τό κατά δύναμιν, στήν ἀποδιάρθρωση κάθε συλλογικότητας, ἄρχισαν νά τρώγονται καί μεταξῦ τους. Τί ὑπέθαλψε αὐτό τό μίσος καί τόν ἐμφύλιο ἀλληλοσπαραγμό;

Ἡ σύγχυσή του ἦταν μεγάλη. Ἡ ἐρμηνευτική ὑπόθεση πού τοῦ πρότεινε κάποιος φίλος του, νά θεωρήσει δηλαδή ὅτι οἱ «τοπικές κοινωνίες» μπορεῖ νά 'ταν μεταφορική ἔννοια, μία κωδική ὀνομασία πού ἀναφερόταν στόν κάθε Λογοθέτη, τόν Νάο, τόν Παπασπύρου, τόν Σκοτεινιάνη καί τίς παρέες τους καί ὅτι ἀντίστοιχες παρέες συγκροτοῦσαν τήν κοινωνία πού ἐπικαλοῦνταν πῶς σκέφτονταν μέ τίς σφαιρικές ὀπτικές οἱ «κεντρικοί», ἔδινε βέβαια κάποιες ἐρμηνεῖες στά πράγματά τους. Δέν ἀπαντοῦσε, ὅμως, στό τί καί τό γιατί αὐτῶν τῶν οἰκογενειακῶν καθγάδων, ἀλλά σκόναταφε ἐπίσης καί σέ γενικότερα θεωρητικά ζητήματα, διότι ταῦτιζε τίς κοινωνικές καί τίς πολιτικές ἀντιθέσεις μέ τούς φορεῖς αὐτῶν τῶν συγκρούσεων καί τανάπαλιν.

Τό τελευταῖο ἐρμηνευτικό σχῆμα (περὶ τοῦ εύρους δηλαδή τῶν «τοπικῶν κοινωνιῶν») τοῦ ἔλυνε παρεμπιπτόντως καί τό ἐρώτημα ποιά τυπική νομιμότητα καί ποιά οὐσιαστική σκοπιμότητα ἀναγόρευαν σέ καθοριστική διαδικασία ἐπιλογῆς τοῦ ὑποψηφίου τοῦ Συνασπισμοῦ στόν Πειραιά τό δωδεκάήμερης διάρκειας δημοψήφισμα, κατά τό ὅποιο 141 καταψήφιστες μεταξύ 218 προσελθόντων, ἐκ 350 ἀναμενομένων, ἐπέλεξαν τόν ὑποψήφιο ἐκλεκτό ὑπερπεντακοσίων χιλιάδων. Τοῦ ἄνοιγε, ὅμως, ἄλλη πληγή, πῶς ὁ φίλος του ὁ Παπαγιαννάκης, κατά τά ἄλλα ἐντάξει παιδί, μπορεῖ νά προτείνει παρόμοιες διαδι-

κασίες ως την πεμπτοουσία της δημοκρατικής έκφρασης. Απομάκρυνε, όμως αυτές τις προεκτάσεις της σκέψης του και αναγκαστικά ξαναγύρισε στο αντικείμενό του.

Στήν ίδια ευρύτερη κατηγορία ερωτημάτων ανήκουν (έν τάχει και κατ' ανάγκη σχηματικά παρατιθέμενα) και τὰ ακόλουθα:

- Πώς γίνεται σέ μιά κοινωνία μ' αυτό τό καταγιγιστικό ειδικό βάρος τῶν κομμάτων νά υπάρχουν περίπου στό 13% τῶν δήμων καί κοινοτήτων συνδυασμοί «άνταρτῶν» ἐκ τοῦ κυβερνήσαντος κόμματος (καί μάλιστα τοῦ ΠΑΣΟΚ), σέ ὀρισμένες δέ περιπτώσεις δύο καί τρεῖς, πέραν τοῦ ἐπίσημου ὑποψηφίου;

- Ἀν κληθοῦμε νά χαρακτηρίσουμε (ἤ καί νά ἐπιλέξουμε) τίς ἐκδοχές τῆς δημοκρατίας τοῦ Νάου, τοῦ Παπασπύρου ἢ τοῦ Παπαζογλου ἀπέναντι σ' αυτές τοῦ Λογοθέτη, τοῦ Τσοχατζόπουλου ἢ τοῦ Λαφαζάνη, πῶς τοποθετοῦμεθα;

Μέ ἄλλα λόγια, εἴμαστε μέ τίς «τοπικές κοινωνίες» ἢ τίς διάφορες ἐκδοχές τῆς «συνισταμένης» τους;

- Ποιοί (νέοι;) κοινωνικοί νόμοι ἢ ἄλλες μυστήριες δυνάμεις ἐπέβαλαν τόν Λογοθέτη ὡς ὑποψήφιο ἐνάντια στή βούληση τῆς «τοπικής κοινωνίας» καί τούς δηλοῦντες ἀμέτοχους «κεντρικούς»;

Συναφή καί ἀνάλογα εἶναι καί τὰ προβλήματα πού ἀνακύπτουν κατά τήν ἀπόπειρα ἀνάλυσης τοῦ πολιτικοῦ λόγου, τοῦ διεξαγόμενου διαλόγου καί τῆς πολιτικῆς ἀντιπαράθεσης μεταξύ τῶν διαφόρων ὑποψηφίων.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ προγράμματα, τὰ πράγματα εἶναι εὐκόλα καί δικαιολογημένα δέν φαίνεται ν' ἀπασχολοῦν τό φίλο μας. Ἀποτελοῦν ἅπαντα ἀκριβεῖς ἐπαναλήψεις παρομοίων ἐκ τοῦ παρελθόντος, καί ὡς ἐκ τούτου μπορεῖ νά δανειστεῖ ἔτοιμες καί δόκιμες παλαιότερες ἐργασίες ἄλλων καί νά καλύψει μέ ἐπάρ-

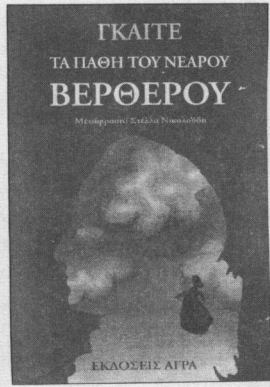
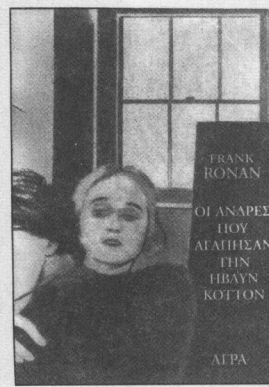
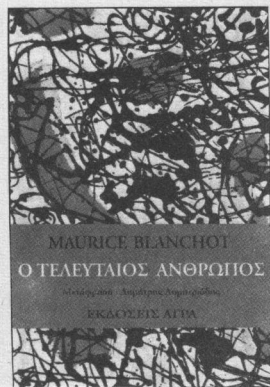
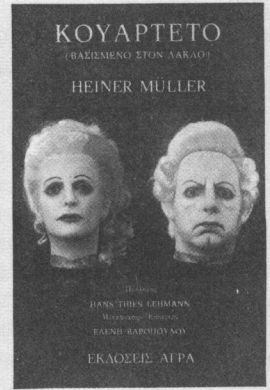
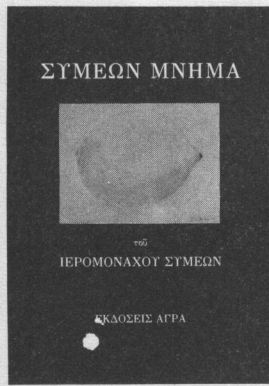
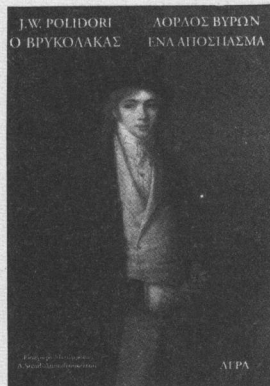
κεια τή σχετική πλευρά.

Ἄλλωστε εἶναι κρυφό μυστικό ὅτι τὰ προγράμματα εἶναι ἕνα ἀναγκαῖο κακό, μιά συμβατική ὑποχρέωση τῶν ἐκάστοτε ὑποψηφίων τῶν ὁποίων ἐκλογῶν, ἢ ὁποῖα ἐλάχιστους καί ἐλάχιστα ἐνδιαφέρει. Ἄρκει νά ὑπάρχει ἕνα πρόγραμμα γιά νά συμπληρώνει τό ἐν γένει ἴματξ...

Τό ἐνδιαφέρον λοιπόν ἐντοπίζεται στό διάλογο καί τήν πολιτική ἀντιπαράθεση, πού ἔναι πιό ζωντανά πράγματα καί παρουσιάζουν ἀναμφίβολα κάποια πρωτοτυπία, εἴτε διότι ἀλλάζουν τὰ πρόσωπα, εἴτε διότι κυρίως τὰ νέα καί διαρκῶς ἀνανεούμενα τηλεοπτικά ἤθη καί ὕφη καί γενικότερα οἱ ἐκάστοτε ἀνάγκες τῶν μίντια ἐπιβάλλουν ἄλλο «στήσιμο», ἄρα διαφορετικό ὕφος, ἴσως καί διαφορετικό περιεχόμενο στό λόγο καί τή θεματική τῶν ὑποψηφίων. Γιά τοῦ λόγου τῶ ἀληθῆς, χωρίς τή συνδρομή τῆς ζωντανῆς εἰκόνας δέν θά μπορούσε κανεῖς ν' ἀντιληφθεῖ τό μέγεθος τοῦ ἐνδιαφέροντος ὄλων τῶν ὑποψηφίων τῆς Ἀθήνας γιά τό συνεχιζόμενο ἀκόμη καί σήμερα ἔργο τοῦ «μετρό» — αυτές οἱ ἀλλεπάλληλες εἰκόνες «ἐπιθεωρήσεων» τῶν ἔργων ἀπό ὑποψηφίους, μέ ἐμβριθές ὕφος στό πρόσωπο καί «κάσκα ἀσφαλείας» στήν κεφαλή. Ἐνδεχομένως μάλιστα τυχόν ἔλλειψη τῆς τηλεοπτικῆς εἰκόνας νά μᾶς στεροῦσε ὄχι ἀπλῶς τήν ἐκφραση τῶν προώπων ἀλλά καί τό ἴδιο τό ἐνδιαφέρον τους. Ἀνάλογα μπορούσαν νά εἰπωθοῦν καί γιά τό περίφημο ἐπεισόδιο Πάγκαλου καί πορτοφολάδων, τό ὁποῖο (ἀνεξάρτητα ἀπό τίς φήμες ὅτι «στήθηκε») ἀποτελέσει τήν αἰτία γι' αὐτό τό μεγάλο κίνημα ἐξυγίανσης τῆς Ἀθήνας ἀπό κακοποιά καί ἐγκληματικά στοιχεῖα πού ἀκολούθησε. Ἐλάχιστα ἐνδιαφέρει (ἰδιαίτερα τήν ἱστορία τήν ὁποία καλεῖται νά διακονήσει ὁ φοιτητής μας) ἡ ἀλήθεια αὐτῶν τῶν φημῶν, δεδομένου τοῦ σημαντικοῦ πολιτικοῦ ἀποτελέσματος. Ἐν προκειμένω, μακάρι νά ὑπῆρχαν πολλοί τέτοιοι σκοποὶ κι ἄς ἀγιάζονταν τὰ μέσα...

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΓΡΑ

1979 - 1994

Μία άλλη ενδιαφέρουσα αλλά ανεξήγητη επίσης πλευρά αυτού του λόγου και της πολιτικής αντιπαράθεσης υπήρξε η πολυσημία που απέκτησαν οι έννοιες σκάνδαλο, ρεμούλα, μίζα, μεγάλο φαγοπότι και τὰ τοιαῦτα, και δεδομένης αυτής της εννοιολογικής διευρύνσεως ή ευρύτατη χρήση που τούς έγινε από και προς πάσα κατεύθυνση.

Ἀπό τούς επίδοξους διαδόχους προς ὅλους σχεδόν τούς ἀπερχόμενους δημοτικούς ἄρχοντες, και τοῦτο θεαίως δέν ἀποτελεῖ καμιά πρωτοτυπία, ἐν ἀντιθέσει προς τήν ἐπίκληση ἀπό ὀρισμένους ἀπερχομένους αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν χαρακτηριστικῶν που τούς ἀπευθύνουν οἱ ἀντίπαλοί τους ὡς ἀποδείξεων ὅτι πραγματοποιήσαν ἔργο: «...Δέν ὑπάρχει καλύτερη ἀπόδειξη γιά τό μέγεθος τοῦ ἔργου που πραγματοποιήσαμε ἀπό τίς κατηγορίες τῶν ἀντιπάλων μας γιά σκάνδαλα. Ἄν δέν ὑπῆρχε ἔργο δέν θά μπορούσαν νά μιλοῦν γιά σκάνδαλα...».

Τήν ἴδια ἐποχή, θεσπίστηκε ἀπό τούς ἐπιμένοντες παραδοσιακά και τό «σκανδαλόμετρο», μέ βάση τό ὁποῖο (και δεδομένης τῆς σπάνιδος «ἀμέμπτων προσώπων» και τῆς ἐλλείψεως «καθαρῶν χειρῶν» κατατάσσονταν οἱ ὑποψήφιοι σέ κατηγορίες και παρείχτο τό δικαίωμα σ' ὅσους βρίσκονταν σέ χαμηλότερη σειρά στήν κλίμακα ν' ἀναλάβουν ἐπιχειρήσεις «ἐξυγιάνσεως» κατά τῶν ὑψηλοβαθμοτέρων τους. Χαρακτηριστική ἐφαρμογή αὐτοῦ τοῦ μέτρου ὑπῆρξε τό κίνημα ἐξυγιάνσεως τοῦ τέως δημάρχου Πειραιᾶ κ. Παπασπύρου (ὁ ὁποῖος παλαιότερα εἶχε «κοπεῖ» ἀπό τό κόμμα του ἐπειδή ἐνεχόταν σέ σκάνδαλα) κατά τοῦ (μέ βάση τή θεσπισθεῖσα κλίμακα) ἱεραρχικά ἀνωτέρου του κ. Λογοθέτη.

Ἡ «σκανδαλογία» και τὰ «σκανδαλόμετρα» κυριάρχησαν ἀλλά δέν μονοπώλησαν τόν προεκλογικό λόγο. Ἀρκετές φορές ὁ διάλογος και ἡ ἀντιπαράθεση ἀνέβηκαν σέ πολύ ὑψηλά ἐπίπεδα και διανθίστηκαν μέ οὐσιαστική κριτική και ἐπιχειρήματα, ὅπως αὐτή τοῦ κ. Πάγκαλου ὅτι ὁ κ. Ἀβραμόπουλος δέν κάνει γιά δήμαρχος διότι ὑπῆρξε μέτριος ὑπάλληλος στό ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, ἢ ἡ ἐπίσης ἀφοπλιστική ἐπιχειρηματολογία τοῦ κ. Γιαννόπουλου που ἔκρινε ἀκατάλληλο γιά τό ἀξίωμα τόν κ. Νάο «διότι εἶναι ψώνιο...».

Αὐτά και ἄλλα πολλά ὧν οὐκ ἔστιν ἀριθμός γεγονότα τῆς ἐποχῆς, και παρὰ τίς ἐπί μέρους εὐστοχες παρατηρήσεις του, ἀδυνατοῦσε νά ἀξιολογήσει και νά ἐρμηνεύσει ὁ ἀτυχής, ἐπί πτυχίῳ, πολιτικός ἐπιστήμων. Οὔτε ευρύτερο νόημα μπορούσε νά βγάλει, οὔτε τό συνδετήριο νήμα ὄλων αὐτῶν και κυρίως μέ τό θέμα τῆς ἐργασίας του μπορούσε νά διακρίνει.

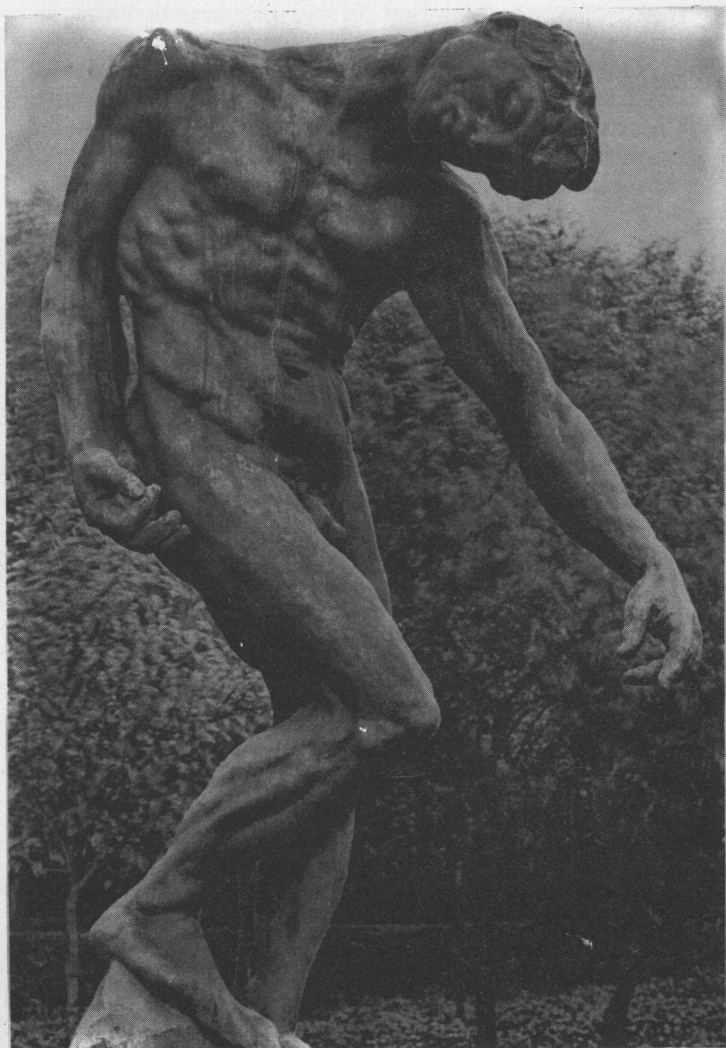
Ὅλα συνέκλιναν στό ὅτι αὐτό τό ἔντονο ἐνδιαφέρον, αὐτός ὁ χαμός, αὐτή ἡ γενική κινητοποίηση —περὶ τούς διακόσιες τόσες χιλιάδες ἀνθρώπους τούς μέτρησε ὁ Ἐλεφάντης, ἀγνοώντας ὅμως πολλούς τῶν ἀπανταχοῦ παρασηκνίων, τούς διάφορους, μέχρι και τρίτου βαθμοῦ συγγενεῖς και τίς στενές ἐπιρροές, που ἀνεβάδουν τό νόμμερο τῶν κινητοποιουμένων σέ πεντακόσιες και πλέον χιλιάδες— κάπου ὀφείλονταν, ἔπρεπε νά ἔχουν βαθύτερα αἰτία και δέν ἀποτελοῦσαν ...ἕνα καπρίτσιο τῆς ἱστορίας ἢ μιᾶ ἀνεξήγητη μαζική ὑστερία μέσα στήν ἐν γένει νέκρα τῆς ἐποχῆς.

Ὡστόσο ἐρμηνεῖα δέν ἔβρισκε, τό σκότος παρέμενε βαθύ, ἢ ἀπογοήτευση πλήρης και τελικά ὁ δυστυχῆς ἀποφάσισε ν' ἀποτανθεῖ ἐκ νέου στόν καθηγητή και νά ὁμολογήσει τήν ἀδυναμία του νά ἐκπονήσει αὐτή τή διπλωματική ἐργασία.

Δέν γνωρίζουμε τί ἀπέγινε ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος και πῶς τακτοποιήθηκε τελικά τό πρόβλημά του. Ἀναλογιζόμενοι ὅμως τήν περίπτωσή του, διαπιστώσαμε σέ τί λάθος δρόμους, σέ τί παρεξηγήσεις και ἀπογοητεύσεις μπορεί νά ὀδηγήσουν, ἰδιαίτερα τούς νέους, οἱ ἀπροσεξίες ἢ οἱ βιαστικές ἀντιμετωπίσεις ὀρι-

σμένων θεμάτων ἀπό τούς μεγάλους. Ἐν προκειμένῳ ἀπό τόν καθηγητή του, ὁ ὁποῖος ἔδωσε λάθος τίτλο στή ζητούμενη ἀπό τόν φοιτητή μας ἐργασία και τόν ὀδήγησε σέ πλήρες ἀδιέξοδο.

Θά ἦταν σίγουρα ὄλα διαφορετικά ἂν ὁ καθηγητής ἦταν πῶς προσεκτικός στή διατύπωση και ἔδινε τόν σωστό τίτλο: «Ἱστορικοί σταθμοί στήν ἐξέλιξη και τή μαζικοποίηση τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ πολιτικοῦ — οἱ δημοτικές και νομαρχιακές ἐκλογές στήν Ἑλλάδα τοῦ 1994» ἢ κάποιον παρόμοιο.

Ἐξειδίκευση, διεπιστημονικότητα καί ἐπαγγελματισμός τῶν πανεπιστημιακῶν σπουδῶν

τοῦ Λάκη Δεδουσόπουλου

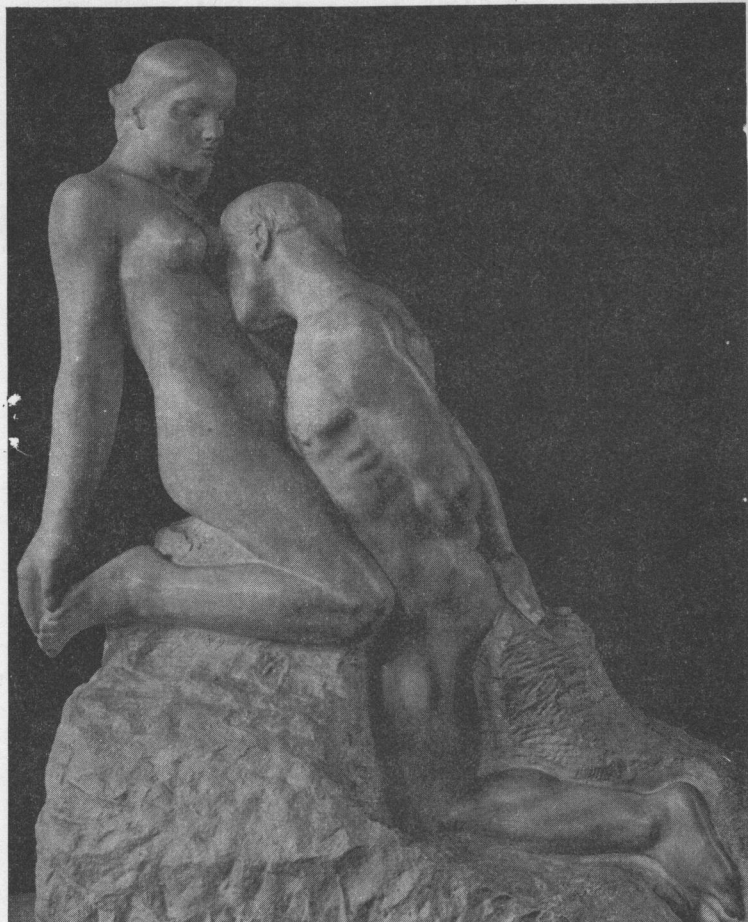
Η θεωρῶ ἀναγκαῖο, προκειμένου νά εἰπωθοῦν ὀρισμένα πράγματα ἔστω καί μέ ἐπιγραμματικό τρόπο, νά κάνω μιά εἰσαγωγική διάκριση. Ὁ τίτλος αὐτῆς τῆς θεματολογικῆς ἐνότητας περιλαμβάνει δύο ἔννοιες ἀμφίσημες: Τόσο ἡ ἔννοια τῆς διεπιστημονικότητας, ὅσο καί ἡ ἔννοια τῆς ἐξειδίκευσης προσλαμβάνουν ἀντιθετικές σηματοδοτήσεις, τουλάχιστον σέ πρακτικό ἐπίπεδο. Δέν θεωρῶ δηλαδή ὅτι ὑπάρχει μόνο μία ἀντιπαράθεση μεταξύ τῆς «διεπιστημονικότητας» πρὸς τὴν «ἐξειδίκευση», ἀλλά ὅτι, σέ αὐξανόμενο βαθμό, μποροῦμε νά ἐντοπίσουμε ἀντιθετικές τάσεις στό ἐσωτερικό αὐτῶν τῶν χώρων. Θά δηλώσω ἐξαρχῆς τίς ἀντιθετικές τάσεις πού χαρακτηρίζουν τὴν ἔννοια τῆς ἐξειδίκευσης γιὰ νά περιορισθῶ σέ μία μόνο παρατήρηση ἀργότερα ὡς πρὸς τὴ διεπιστημονικότητα.

Νομίζω ὅτι μποροῦμε δάσιμα νά ὑποστηρίξουμε ὅτι μέ τὴν ἔννοια ἐξειδίκευση περιλαμβάνουμε ἀφ' ἑνός τὴν εἰδικευμένη γνώση στό πλαίσιο ἐπιστημονικοῦ κλάδου, ἀφ' ἑτέρου τὴν ἐπαγγελματική γνώση, δηλαδή τό σύνολο τῶν θεωρητικῶν γνώσεων, τεχνικῶν καί πρακτικῶν πού προετοιμάζουν ἢ καί ἐξασφαλίζουν τὴν ἄσκηση βιοποριστικοῦ ἐπαγγέλματος. Ἄν καί ὑπάρχει μιά κάποια ἐπικάλυψη, θέλω νά σημειώσω ὅτι οἱ δύο αὐτές χρήσεις τῆς ἔννοιας δέν εἶναι ταυτόσημες. Εἶναι χρήσιμο, ἐπομένως, νά γνωρίζουμε γιὰ ποιά ἀκριβῶς ἔννοια «ἐξειδίκευσης» μιλάμε σήμερα καί νά τὴν ὀρίζουμε ρητῶ.

Σέ σχέση μέ τὴ διάκριση αὐτὴ καί γιὰ νά διευκολύνω τὴν σύνομη ἀνάπτυξη τῶν ἀπόψεών μου θά ἤθελα νά παρουσιάσω μιά παρατήρηση ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα, μιά θέση πού φαίνεται νά προκύπτει ἀπὸ τὴν παρατήρηση, μιά θέση ἐρμηνευτικῆ καί συνάμα πολιτικῆ, καί τὴν ἀντίκρουση αὐτῆς τῆς θέσης.

Πρῶτα ἡ παρατήρηση: Τό ἐκπαιδευτικό σύστημα σέ ὅλες τίς βαθμίδες τοῦ ὑπόκειται σέ μιά γενικευμένη κριτική. Οἱ ἐπικρίσεις πρὸς τό ἐκπαιδευτικό σύστημα ἐμφανίζονται σέ ὅλες τίς χώρες, ἰδιαίτερα στίς χώρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, καί προέρχονται ἀπὸ τό σύνολο τῶν ἐχόντων λόγο γιὰ τὰ σχετικά ζητήματα: κυβερνήσεις, κόμματα, ΜΜΕ καί εἰδικοί ἐπιστήμονες παραδέχονται καί ἐπισημαίνουν τὴν κρίση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος ἐδῶ καί ἀρκετὰ χρόνια. Ἡ ἐπίκριση πού τοῦ ἀπευθύνεται συνήθως τονίζει τὴν ἀναντιστοιχία μεταξύ τῶν γνώσεων καί παρέχει καί τοῦ εἶδους τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ πού καταρτίζει σέ σχέση μέ τίς ἀνάγκες μιάς μεταβαλλόμενης, δηλαδή δυναμικῆς ἀγορᾶς ἐργασίας.

Ἡ θέση πού προκύπτει ἀπὸ αὐτὴ τὴν παρατήρηση φαίνεται νά ἐξαντλεῖ τὴν ἀνάλυση τῆς κρίσης τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος σέ μιά ἄρνηση ἐκσυγχρονισμοῦ. Ἡ ἀγορὰ ἐργασίας εἶναι τό δυναμικό σύστημα πού ἐξελίσσεται ἀκολουθώντας τίς μεταβολές στὴν παραγωγή καί τὴν τεχνολογία, ἐνῶ τό ἐκπαι-

δευτικό σύστημα παραμένει στάσιμο καί ἀπροσάρμοστο. Πρὸς ἐνίσχυση αὐτῆς τῆς κριτικῆς γίνεται ἐπίκληση μιάς αὐξανόμενης τὴν τελευταία δεκαετία φιλολογίας γιὰ τὴν ἀγορὰ ἐργασίας καί τὴν ἀνεργία, πού θεωρεῖ τὴν ἀνεργία ὡς, κατὰ κύριο λόγο, διαρθρωτικῆ, ὀφειλόμενη στὴν ἀναντιστοιχία μεταξύ τῶν προσόντων καί τῶν δεξιοτήτων τῶν ἀνέργων καί τῶν ἀναγκῶν πού καθορίζει ἡ παραγωγή.

Ὡς μόνη λύση προτείνεται ἡ ἄρση τῆς στασιμότητας, ἡ πρόωθηση τῆς προσαρμοστικότητας τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, αὐτό δηλαδή πού ὀνομάσθηκε «ἐπιχειρηματικὴ κατεύθυνση» τοῦ πανεπιστημίου ἢ τῆς ἐπαγγελματοποίησης τῆς ἐκπαίδευσης γενικότερα.

Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν τριτοβάθμια καί, εἰδικότερα, τὴν πανεπιστημιακὴ ἐκπαίδευση, ἡ λύση σημαίνει δύο συμπληρωματικές κατευθύνσεις: Πρῶτον, τὴν ἀμεση ἐμπλοκὴ τῆς πανεπιστημιακῆς ἔρευνας μέ τὴν ἐπιχειρηματικὴ ἔρευνα, τόσο τὴ βασική, ὅσο καί τὴν ἔρευνα ἀνάπτυξης, γεγονός πού ἐπιφέρει, ἢ μάλλον ἐπιτείνει τὸν γεωγραφικό καί ἐνδοπανεπιστημιακό καταμερισμό τοῦ εἶδους καί τῆς ποιότητας τῆς πανεπιστημιακῆς ἔρευνας μέ συνακόλουθες ἐπιπτώσεις στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἔρευ-

* Τό κείμενο βασίζεται σέ μιά συζήτηση πού ὀργανώθηκε στό ΕΜΠ, τό 1992, μέ θέμα «Διεπιστημονικότητα καί ἐξειδίκευση» καί μέ συντονιστὴ τὸν Ἀριστείδη Μπαλτᾶ.

νητικής δραστηριότητας κατά τομέα και ίδρυμα. Ή τάση πού προκύπτει είναι ή διεύρυνση τών άνισοτήτων μεταξύ τών ιδρυμάτων και μεταξύ έρευνητικών χώρων μέσα στα ίδρύματα. Έν προκειμένω, ή ανάλυση τού τρόπου συγκρότησης τών έρευνητικών ομάδων, τής θεματολογίας και τού έσωτερικού καταμερισμού εργασιών στο πλαίσιο τών προγραμμάτων διαπανεπιστημιακής συνεργασίας πού προωθούνται από τήν Εύρωπαϊκή Κοινότητα θά ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και διαφωτιστική. Προσωπικά πιστεύω ότι μιά τέτοια ανάλυση θά επιβεβαίωνε τήν άποψη πού διαισθητικά — άν και όχι απόλυτα διαισθητικά — ύποστηρίζω εδώ. Άλλά στο ζήτημα αυτό δέν θά επεκταθώ.

Δεύτερον, και αυτό άφορά τό έτερο σκέλος τής παραγωγής τού πανεπιστημίου, ή προτεινόμενη λύση ύποστηρίζει τήν παραγωγή κατάλληλων ειδικοτήτων, δηλαδή ανθρώπων μέ γνώσεις πού ζητούνται στήν άγορά εργασίας. Στήν Ελλάδα, αλλά και στα ξένα πανεπιστήμια, αυτό έχει σημάνει δύο πολύ συγκεκριμένα πράγματα: αύξηση τών εξειδικεύσεων σε προπτυχιακό επίπεδο και δημιουργία νέων γνωστικών αντικειμένων μέ σαφή επαγγελματικό προσανατολισμό σε πανεπιστημιακό επίπεδο.

Νομίζω ότι σε σχέση μέ τά νέα γνωστικά αντικείμενα έχει προκύψει μιά νέα πρακτική έφαρμογή τής διεπιστημονικής γνώσης πού έλάχιστα έχει άπασχολήσει τόν πανεπιστημιακό χώρο, άν και πιστεύω ότι είναι ένα εξαιρετικά κρίσιμο ζήτημα. Θά επανέλθω άμέσως σ' αυτό, άφου προσπαθήσω νά στοιχειοθετήσω τήν αντίθεσή μου στήν προαναφερθείσα θέση.

Θά ύποστηρίξω ότι ή θέση τής άναντιστοιχίας μεταξύ παραγόμενων γνώσεων στο πανεπιστήμιο και άναγκών τής άγοράς είναι λανθασμένη και ως προς τήν έρμηνεία πού δίνει στήν κρίση, ή, πού σωστά, στή γενικευμένη άμφισβήτηση τού εκπαιδευτικού συστήματος και ως προς τίς πολιτικές λύσεις πού σφεπάγεται.

Η έρμηνεία είναι λανθασμένη γιατί άντιλαμβάνεται τό χώρο τής εκπαίδευσης σάν νά ήταν ένα αυτόνομο σύστημα, πλήρως ανεξάρτητο από τήν παραγωγική δομή και τήν κοινωνική δυναμική, τό όποιο, όμως, ύποκειται σε λειτουργικό καθορισμό από τήν άγορά εργασίας. Μέ άλλα λόγια, τό εκπαιδευτικό σύστημα θεωρείται ως ένα ειδικός και ανεξάρτητος μηχανισμός παραγωγής δεξιοτήτων και γνώσεων προορισμένων νά τύχουν άμεσης άξιοποίησης στήν παραγωγική διαδικασία. Τό εκπαιδευτικό σύστημα θεωρείται ένα σύστημα παραγωγής επαγγελμάτων, γεγονός πού περιορίζει εξαιρετικά τό ρόλο του στή συνολική διαδικασία κοινωνικής άναπαραγωγής. Τό εκπαιδευτικό σύστημα όντως προσδιορίζει επαγγελματικές κατηγορίες, δέν ύπάρχει άμφισβόλια γι' αυτά, αλλά αυτός ό προσδιορισμός ούτε άποτελεί τή μοναδική λειτουργία του, ούτε γίνεται στή βάση μιάς μονοσήμαντης άντιστοιχίσης. Στο βαθμό πού τό εκπαιδευτικό σύστημα προσδιορίζει επαγγέλματα, αυτό γίνεται βάση ενός άρνητικού όρισμού, ενός άποκλεισμού, τών δυνατοτήτων άσκησης τού επαγγέλματος. Τό πτυχίο, κι αυτό ισχύει μόνο για όρισμένα έπιστημονικά επαγγέλματα, άποκλείει άτομα πού δέν τό κατέχουν από τό νά άσκήσουν τό έπάγγελμα, δέν συνεπάγεται, όμως, de facto άσκηση τού επαγγέλματος από τούς πτυχιούχους. Τό άν τό έπάγγελμα θά άσκηθεί ή όχι από τόν πτυχιούχο έξαρτάται από μιά πληθώρα παραγόντων πού προσδιορίζουν τίς δυνατότητες πρόσβασης του σε συγκεκριμένες θέσεις άπασχόλησης και κυρίως έξαρτάται από τή δυναμική τής δομής άπασχόλησης. Άν ή δομή τής άπασχόλησης συρρικνώνεται ή έστω δέν άναπτύσσεται μέ ίκανοποιητικούς ρυθμούς, άν οί σχέσεις τών τμημάτων πού τήν άποτελούν και ή συνολική δυναμική είναι δυσμενής για τήν άπασχόληση πτυχιούχων γενικώς ή όρισμένων πτυχιούχων, τό

πρόβλημα δέν άφορά τό εκπαιδευτικό σύστημα ή, πάντως, τό άφορά σε περιορισμένο βαθμό. Άντίθετα, ή επικρατούσα άποψη καταλήγει σε μιά μετατόπιση τής κρίσης από μιά κρίση έντοπισμένη στήν οικονομική δυναμική σε μιά, μερική, κρίση ενός θεσμού, σε μιά έξωτερίκευση τών μηχανισμών κρίσης από τόν χώρο τής οικονομίας στο χώρο τής εκπαίδευσης.

Η επικρατούσα τάση επαγγελματοποίησης τής πανεπιστημιακής εκπαίδευσης τό μόνο πού καταφέρει είναι ούσιαστικά νά δημιουργεί μιά μόνιμη κατάσταση κρίσης στο εκπαιδευτικό σύστημα και ειδικότερα στήν πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Πρόκειται για τήν τεχνητή δημιουργία μιάς κρίσης νομιμοποίησης τού ρόλου και τών θεσμών τής εκπαίδευσης και μάλιστα στο όνομα τής άντιμετώπισης μιάς ύποτιθέμενης κρίσης λειτουργικότητας.

Άλλά ακόμα κι άν δεχθούμε αυτή τήν άντίληψη για τό ρόλο τού εκπαιδευτικού συστήματος και τού πανεπιστημίου ως μηχανισμού παραγωγής επαγγελμάτων, άν έξετάσουμε τίς μεταβολές πού εμφανίζονται στήν όργάνωση τής παραγωγικής διαδικασίας, ή τάση για μεγαλύτερη εξειδίκευση σε προπτυχιακό τουλάχιστον επίπεδο είναι έλάχιστο δικαιολογημένη. Οί μεταβολές στήν όργάνωση τής παραγωγικής διαδικασίας για τά επαγγέλματα πού προϋποθέτουν πανεπιστημιακή μόρφωση δέν φαίνεται νά οδηγούν στήν ένταση τών εξειδικεύσεων αλλά στή συγκέντρωση τών καθηκόντων στα άνώτερα και στα μεσαία στρώματα τής ιεραρχίας. Οί μεταβολές στίς τεχνικές φαίνεται νά επηρεάζουν περισσότερο τόν τρόπο εργασίας τών στελεχών παρά τών άπλών εργαζομένων, και οί άπαιτήσεις είναι για τήν παραγωγή στελεχών πού μπορούν νά αναλάβουν μιά πληθώρα καθηκόντων ταυτόχρονα παρά εξειδικευμένων σε έναν τομέα.

Αυτή ή παρατήρηση μās οδηγεί στα ζητήματα τής διεπιστημονικότητας. Νομίζω ότι δέν απέχω πολύ από τήν πραγματικότητα όταν ύποστηρίξω ότι, μέχρι σήμερα, ή διεπιστημονική γνώση πρακτικά έχει θεωρηθεί ως παραθετική άντιμετώπιση τών προβλημάτων και δέν έχει οδηγήσει στή συνθετική άντίληψη τής πραγματικότητας. Μιλώντας άυστηρά για τίς κοινωνικές έπιστημες, ή έννοια τής διεπιστημονικότητας έχει στρεβλωθεί σε σημείο νά σημαίνει τήν έπιλεκτική χρήση συχνά άντιφατικών θεωριών και πορισμάτων πού προέρχονται από διάφορους γνωστικούς χώρους, παρά τήν ανάλυση τού ένιαιου κοινωνικού γεγονότος, τό αίτημα για μιά ένιαία κοινωνική έπιστήμη. Ο παραθετικός και ασύνδετος χαρακτήρας τών «γνωστικών» αντικειμένων εμφανίζεται μέ ιδιαίτερη ένταση στα νέα τμήματα πού δημιουργούνται άφ' ενός ως άποτέλεσμα τής τάσης επαγγελματοποίησης τού πανεπιστημίου και άφ' έτέρου μέ τήν de facto άναγνώριση τού διεπιστημονικού χαρακτήρα τών νέων τμημάτων. (Νομίζω ότι είναι άρκετά σαφές ότι τά νέα τμήματα, όσα τουλάχιστον ιδρύονται σε παλαιά πανεπιστημιακά ιδρύματα, εμφανίζουν ένα διεπιστημονικό άντικείμενο σπουδών).

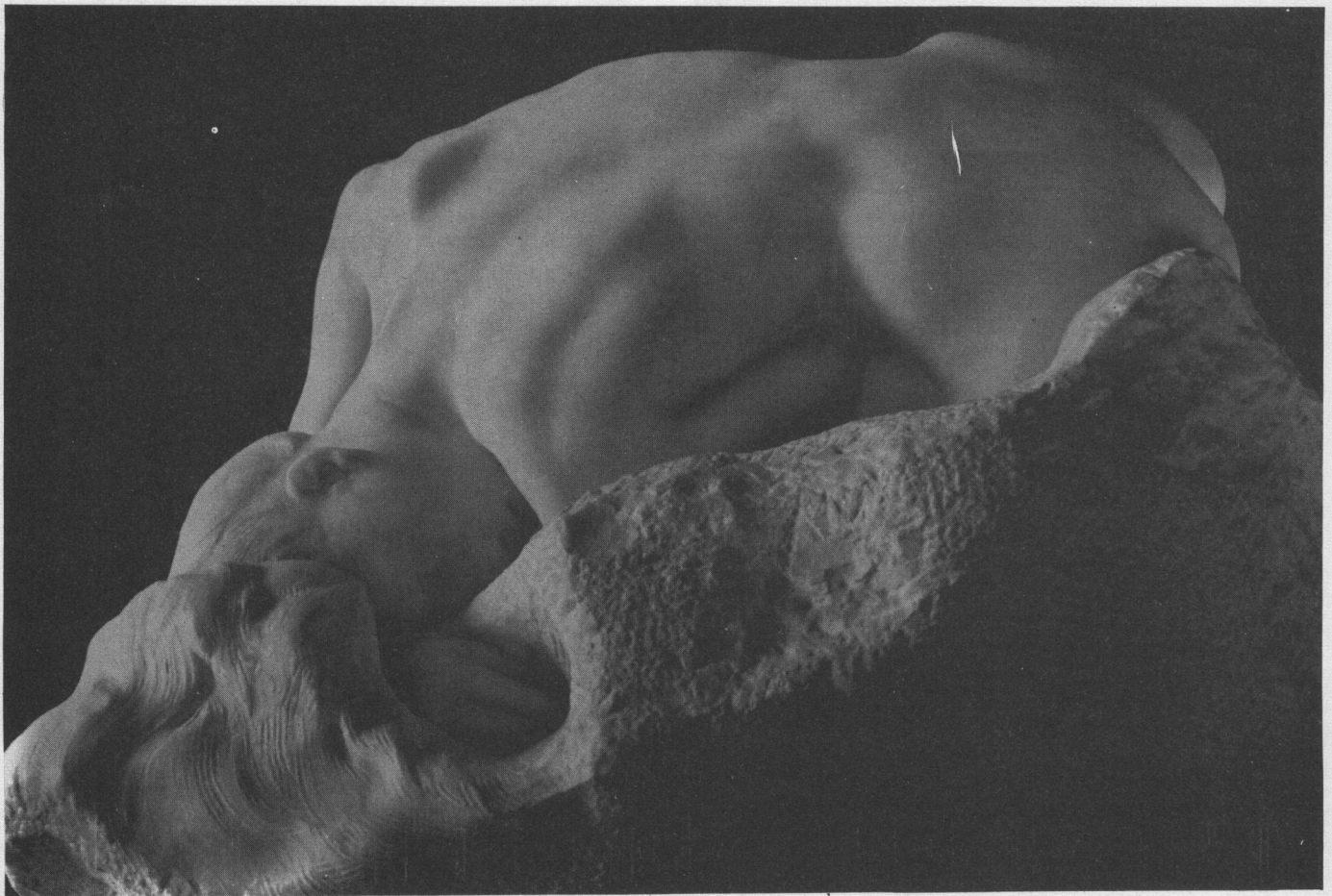
Έρχομαι, συνεπώς, σε ένα κρίσιμο ζήτημα πού δέν άφορά μόνο τά νέα τμήματα, άν και σε αυτά ίσως τό πρόβλημα νά είναι πιο σοβαρό. Στο ελληνικό πανεπιστήμιο συναντάμε τή μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνισης εξειδικευμένων μαθημάτων σε προπτυχιακό επίπεδο. Αυτό ισχύει τόσο για τά ύποχρεωτικά, όσο και για τά κατ' έπιλογή μαθήματα πού προσφέρονται. Ο μεγάλος όγκος εμφάνισης τών εξειδικευμένων μαθημάτων στα προγράμματα σπουδών κατά κανόνα γίνεται μέ τόν περιορισμό τού χρόνου διδασκαλίας τών βασικών μαθημάτων κάθε έπιστημονικού αντικειμένου — και όχι, κατ' άνάγκη, μέ τόν περιορισμό τών μαθημάτων πού στοχεύουν στήν άπόκτηση τεχνικών. Θεωρώ ότι τό σημείο καμπής εμφανίζεται μέ τήν έφαρμογή τού προηγούμενου νόμου για τά ΑΕΙ, τού 1268/82.

Ἡ μετατροπή τοῦ ἐτήσιου μαθήματος σέ ἑξαμηνιαῖο δέν μείωσε μόνο τό χρόνο διδασκαλίας, ἀλλά ἔχει ἐξαφανίσει κυριολεκτικά τόν ἀναγκαῖο χρόνο ἐμπέδωσης τοῦ μαθήματος. Πρὶν λοιπόν περατωθεῖ μιὰ ἀσθμαίνουσα διδασκαλία, χωρίς δυνατότητα ἐπισκοπῆσεων, ἀσκήσεων, ἐπαναλήψεων κλπ., οἱ φοιτητές καλοῦνται σέ ἐξετάσεις σέ βασικά μαθήματα (ἔξι κατὰ μέσο ὄρο σέ κάθε ἑξάμηνο, δώδεκα ἐτησίως) τὰ ὁποῖα καλοῦνται ὄχι μόνο νά ἔχουν μάθει ὥστε νά ἱκανοποιήσουν τὰ κριτήρια τῶν ἐξεταστῶν, ἀλλά καί νά ἔχουν ἀνακαλύψει τή σχέση μέ μιὰ πληθώρα ἐπιλογῶν καί ἐξειδικευμένων μαθημάτων πού προσφέρονται στή συνέχεια. Ἄν προσθέσουμε καί τή συνήθη παραθετική διεπιστημονικότητα, καταλήγουμε σέ ἕνα χάος καί σέ μιὰ ἀπορία πού ἐσφαλμένα ἀποδίδεται στούς φοιτητές. Πρόκειται γιά τό χάος τοῦ προγράμματος σπουδῶν καί τήν ἀπορία τῶν διδασκόντων.

Εἶπα προηγουμένως ὅτι ἡ καμπή ἐμφανίζεται μέ τήν καθιέρωση τῶν ἑξαμηνίων. Πιό σωστά, μέ τήν κατάργηση τῆς ἔδρας. Ὅχι γιατί θά συνηγορήσω τοῦ θεσμοῦ τῆς ἔδρας, ἀλλά γιατί ἔχω τήν εὐκαιρία νά ἀναφέρω ἄλλη μιὰ κοινοτοπία, χρήσιμη ὅμως, ἐφόσον θέλουμε νά τήν ξεχνᾶμε. Καί μ' αὐτή νά ὁλοκληρώσω τήν ἀντίκρουση τῆς ἐπικρατοῦσης ἀντίληψης γιά τήν κατεύθυνση πού ὀφείλει νά πάρει τό πανεπιστήμιο. Σέ πρακτικό ἐπίπεδο οἱ προσπάθειες μεταρρύθμισης τοῦ πανεπιστημιακοῦ χώρου ἐξαντλοῦνται σέ διοικητικές μεταβολές πού ἀγνοοῦν τήν ἐσωτερική δυναμική τοῦ πανεπιστημίου καί τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, τίς ἐσωτερικές ἀντιφάσεις καί τόν σύνθετο τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἐσωτερικεύει ὁ χώρος τῆς ἐκπαίδευσης τίς κοινωνικές ἀντιφάσεις καί τήν κοινωνική κρίση. Ὁ νόμος 1268/82

ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό παράδειγμα πρὸς μελέτη, ἀλλά θά ἀρκεσθῶ ἐδῶ σέ ἕνα σημεῖο πού σχετίζεται εὐθέως μέ τὰ προηγούμενα: Ἡ κατάργηση τῆς ἔδρας εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νά δημιουργηθεῖ στή θέση της ὄχι μιὰ συλλογικότητα, ὅπως μπορούσε νά ἦταν ὁ τομέας, ἀλλά ἕνας ἀστερισμός αὐτόνομων «ἑδρῶν», ιδιαίτερα γιά τὰ ζητήματα πού σχετίζονται μέ τό πρόγραμμα σπουδῶν. Ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ περιστολή τῶν βασικῶν μαθημάτων, πού ἂν καί ἀναγκαῖα εἶναι «βαρετά» καί ἐκτός τῶν ἐρευνητικῶν ἐνδιαφερόντων, ἡ πληθωρική ἀνάδειξη ἐξειδικευμένων μαθημάτων, ἡ ἔλλειψη συνοχῆς τῶν προγραμμάτων. Ἀποτέλεσμα, νά διδάσκουμε στά πανεπιστήμια πορίσματα ἐρευνῶν ἀλλά ὄχι πῶς φθάνουμε στά πορίσματα αὐτά, νά περιγράψουμε τίς θεωρίες χωρίς νά τίς ἀναλύουμε, χωρίς νά ἐντοπίζουμε ποιές εἶναι οἱ ἀναφορές καί οἱ προϋποθέσεις τῶν ἐπιστημῶν μας, ἀρκοῦμαστε στήν παράθεση χωρίς τή σύνθεση, χωρίς νά δημιουργοῦμε τίς προϋποθέσεις μιᾶς κριτικῆς ἀντιμετώπισης τῆς θεωρίας καί τῶν πορισμάτων της.

Αὐτό θεωρῶ ὅτι εἶναι τό μείζον πρόβλημα, γιατί οὐσιαστικά δημιουργοῦμε πτηχιούχους πού ἐξοπλίζονται μόνο μέ τεχνικές στατιστικοῦ χαρακτήρα καί κάποια ἀσύνδετα συμπεράσματα σύγχρονων ἐρευνητικῶν προγραμμάτων. Πάντως, φοβᾶμαι ὅτι δέν τοῦς ἐξοπλίζουμε μέ τήν ἀναγκαῖα προσαρμοστικότητα πού θά τοῦς ἐπιτρέψει μιὰ μεγαλύτερη εὐελιξία στήν ἐπαγγελματική τους ζωή. Κατά κάποιο τρόπο ἡ ἔμφαση στήν ἐπαγγελματοποίηση τοῦ πανεπιστημίου ἐνδέχεται νά ὀδηγήσει στήν ἀκόμα μεγαλύτερη κρίση ἐπαγγελματικῆς ἀποκατάστασης τῶν ἀποφοίτων του.

Η ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ

— 'Από τή σιωπή στην ἀμφισβήτηση—
τῆς 'Οντέτ Βαρών

Αντικείμενο αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου δέν ἀποτελεῖ ἡ ἀφήγηση τῆς γενοκτονίας τῶν Ἑβραίων πού συντελέστηκε στήν Εὐρώπη τά χρόνια 1941-1944, ἀλλά ἡ ἀντιμετώπιση πού ἐπιφυλάχθηκε στό γεγονός ἀπό τήν ἐπιστήμη τῆς ἱστοριογραφίας καί τά προβλήματα πού τίθενται στό ἐπίπεδο αὐτό.

Ἄς ξεκινήσουμε μέ μιὰ διαπίστωση: Ἡ μελέτη τῆς ἐβραϊκῆς γενοκτονίας ἀπό τούς ναζί ἀποτελεῖ ἱστοριογραφικό πρόβλημα καθ' ἑαυτό. Οἱ λόγοι γι' αὐτό εἶναι τόσο ἐνδοεπιστημονικοί ὅσο καί ἐξωεπιστημονικοί. Τά προβλήματα πού τίθενται εἶναι πολλά καί ποικίλα καί θέτουν διάφορα ζητήματα. Πρῶτο καί κύριο: τή σχέση πηγῶν καί ἱστορίας, τή σχέση πραγματικότητας καί ἀφήγησης, τήν ἀποδειξιμότητα ἐνός γεγονότος. Τή σχέση τοῦ ἱστορικοῦ δηλαδή μέ τό ὕλικό του, ἀλλά καί τή γενικότερη θεωρία μέ τήν ὁποία πρέπει νά εἶναι ἐξοπλισμένος. Στή συνέχεια: ἠθικά προβλήματα, θέματα ὑποκειμενισμοῦ καί ἰδεολογικῆς τοποθέτησης. Ἡ ἐβραϊκή γενοκτονία ἀναδείχτηκε τελικά σέ κατ' ἐξοχήν πεδίο ἰδεολογικῆς χρήσης τῆς ἱστορίας.

Σέ ἕνα πρόσφατο ἄρθρο του, ὁ Ἰταλός ἱστορικός Κάρλο Γκίνζμπουργκ, ἐξετάζοντας τήν ἐξόντωση τῶν Ἑβραίων, θέτει τό θέμα τῆς ἀρχῆς τῆς πραγματικότητας:¹ Ἀφορμή στάθηκε ἡ φράση τοῦ Μισέλ ντέ Σερωτῶ στό ἔργο του *L'écriture de l'histoire* (1975): «Εἶχα τήν αἴσθηση πῶς εἶχε διατυπωθεῖ ἕνας λόγος γύρω ἀπό τούς θαλάμους ἀερίων, ὅτι ὅλα ἔπρεπε νά περάσουν μέσα ἀπό τό λόγο». Ὁ Ρολάν Μπάροτ περίπου τά ἴδια χρόνια ὑποστήριζε πῶς «τό γεγονός δέν ἔχει ἄλλη ὑπαρξη πέρα ἀπό τή γλωσσολογική», ὑπάρχει δηλαδή μόνο γλωσσικά, ὅταν ἔχει εἰπωθεῖ. Ὁ Γκίνζμπουργκ τοποθετεῖ αὐτές τίς θεωρίες στήν ἱστορική τους συνάφεια, στό κλίμα δηλαδή τῶν ἀρχῶν τῆς δεκαετίας τοῦ '70, πνευματικά παιδιὰ τοῦ Μάη τοῦ '68. Ἐξετάζει τή χρήση τῆς μαρτυρίας τοῦ αὐτόπτη καί τόν τρόπο πού τό γεγονός διασώζεται μόνο μέσα ἀπό τήν ἀφήγηση τῶν ἐπιζώντων, μέσα δηλαδή ἀπό μιὰ μορφή λόγου. Πράγμα-

τι, ἡ βασική πηγή τοῦ γεγονότος αὐτοῦ εἶναι οἱ μαρτυρίες τῶν ἐπιζώντων, καθὼς οἱ πρωταγωνιστές φρόντισαν νά ἐξαλείψουν τά γραπτά ἴχνη τῆς ὑπόθεσης. Ἄρα πρῶτο σημεῖο δυσκολίας: πρόκειται γιὰ μιὰ ἱστορία ἡ ὁποία πρέπει νά γραφτεῖ, σέ μεγάλο βαθμό, πιστεύοντας τούς μάρτυρες. Θά ἐπανέλθουμε σ' αὐτό.

Ἀναζητώντας τώρα τήν ἀποτύπωση τοῦ γεγονότος καί τή θέση του στή διεθνή ἱστοριογραφία, θά μεταφέρω κατ' ἀρχήν τίς ἀπόψεις τῆς ἱστορικοῦ Λούσυ Σ. Νταβίντοβιτς ἀπό τό βιβλίο της *The Holocaust and the historians*. Ἡ συγγραφέας παρατηρεῖ ὅτι μέχρι τό 1980 δέν ἦταν ἀνάλογη μέ τίς διαστάσεις τοῦ γεγονότος, ἦταν μάλιστα σημαντικά συρρικνωμένη. Ἐπρόκειτο σχεδόν γιὰ μιὰ «σιωπή». Γράφει: «Ἡ συχνότητα μέ τήν ὁποία τό Ὀλοκαύτωμα ἀμελεῖται ἢ ξεπερνιέται, διαστρεβλώνεται ἢ συρρικνώνεται σέ ἐγχειρίδια ἱστορίας ὑποδηλώνει ὅτι ἐμπλέκονται ἄλλοι παράγοντες πέρα ἀπ' τήν ἐπαγγελματική ἐπάρκεια.»² Στή συνέχεια ἡ συγγραφέας ἀναρωτιέται πῶς αὐτή ἡ τεράστια περιοχή θανάτου καί ἐρήμωσης, στήν ὁποία συντελέστηκε τό «Ὀλοκαύτωμα» (ἡ γενοκτονία στή δική μας ὀρολογία, διότι τό ὄλοκαύτωμα παραπέμπει σέ ἐθελοντική θυσία), μπόρεσε νά γίνει «ἀόρατη». Ἡ διαπίστωση αὐτή ἀφορᾷ τήν ἀγγλική καί τήν ἀμερικανική ἱστοριογραφία, καί ἰδίως τά σχολικά καί τά πανεπιστημιακά ἐγχειρίδια. Ἡ συγγραφέας προσπαθεῖ νά ἀναλύσει τήν ἀνεπάρκεια τῆς συγκεκριμένης ἱστοριογραφίας ἀπέναντι στό φαινόμενο, ὅπως αὐτή ἴσχυε μέχρι τό 1981 πού ἐκδόθηκε τό βιβλίο της. Εἶναι γνωστό ὅτι πολλές ἀλλαγές συντελέστηκαν διεθνῶς στήν τελευταία δεκαετία, κατὰ τήν ὁποία ἀναζωπυρώθηκε τό ἐνδιαφέρον τῆς διεθνοῦς ἐπιστημονικῆς κοινότητας γύρω ἀπό τό θέμα αὐτό, ἀνάγοντάς το ἔτσι σέ ἕνα ἀπό τά κεντρικά θέματα συζήτησης ἱστορικῶν καί φιλοσόφων.

Ἡ συγγραφέας ἐρευνᾷ ἐπίσης τή γερμανική, τή σοβιετική καί τήν πολωνική ἱστοριογραφία καί ἀναδεικνύει κάθε φορά τόν παράγοντα πού ὀδηγεῖ στήν ἐλλιπέστατη ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος μέχρι τή διαστρέβλωσή του. Στή Σοβιετική Ἐνωση καί

* Τό κείμενο αὐτό ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη μορφή ὁμιλίας πού ἐγινε στό πλαίσιο τῆς ἐκδήλωσης γιὰ τήν ἐβραϊκή γενοκτονία τῆς Ἐταιρείας Μελέτης Ἑλληνικοῦ Ἑβραϊσμοῦ, στίς 29 Ὀκτωβρίου 1993 στήν Ἀθήνα. Εὐχαριστῶ τούς φίλους Ἀριέλα Ἀσσέρ, Γιάννη Βούλγαρη, Ἀντώνη Λιάκο, Νικόλα Μανιτάκη, Ρένα Μόλχο καί Βαγγέλη Μπιτσώρη τόσο γιὰ τίς σχετικές μας συζητήσεις, ὅσο καί γιὰ τή βιβλιογραφία πού μοῦ ὑπέδειξαν.

1. Carlo Ginzburg, "Unus testis. Lo sterminio degli Ebrei e il principio di realtà, περ. *Quaderni storici*, Agosto 1992, n. 80, p. 529-548 [ἄρθρο ἀφιερωμένο στόν Πρίμο Λεβί].

2. Lucy Dawidowicz, *The Holocaust and the Historians*, ἐκδόσεις τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Harvard, 1981, σ. 25.

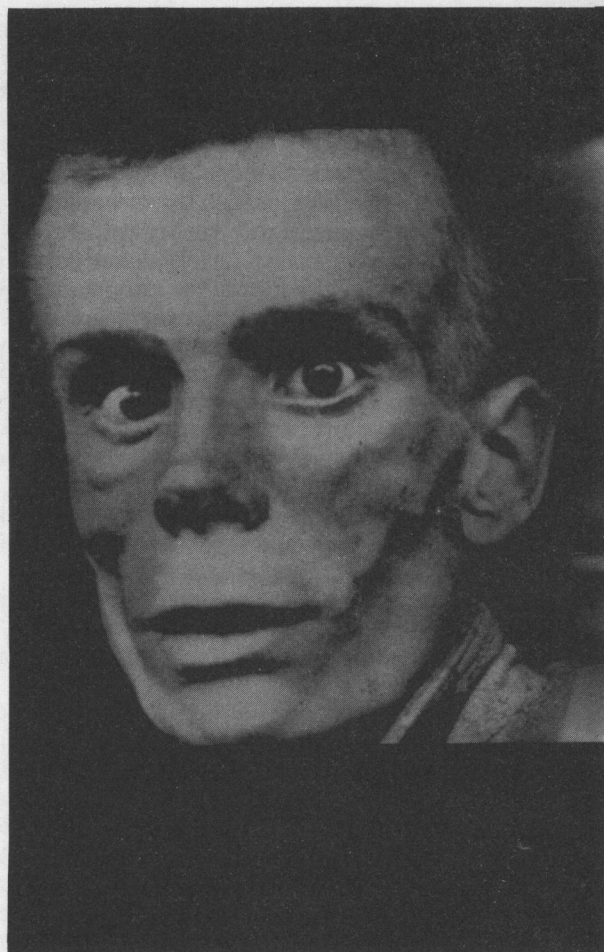
στήν Πολωνία ή άποσιώπηση αυτή είχε νά κάνει μέ τή γραμμή του κομμουνιστικού κόμματος γύρω άπό τήν επίσημη ιστοριογραφία. Ο δογματισμός αυτής τής γραμμής και ή επίκεντρωση στήν ανάδειξη τής όρθότητας των επιλογών του κόμματος δέν άφηνε περιθώρια γιά άλλα θέματα, ιδίως άν αυτά έθεται εν άμφιδύλω τήν όρθότητα των επιλογών τής ήγεσίας ή τήν άποτελεσματικότητα τους. Η συγγραφέας δέν άναφέρεται στις μεσογειακές χώρες και στις λατινόφωνες διδλιογραφίες. Μαζί τους άπουσιάζει ή πλευρά των Ίσπανοεβραίων των Βαλκανίων και τής Ελλάδας. Έδώ ή «σιωπή» έχει νά κάνει μέ τή διάκριση των Έβραίων τής Εύρώπης σε άσκενάζι (Έβραίους Κεντρικής και Βόρειας Εύρώπης) και σεφραδίτες (Ίσπανοεβραίους έγκατεστημένους κυρίως στα παράλια τής Μεσογείου και στα Βαλκάνια).

Στά έργα αυτά λοιπόν είναι σάν νά μήν έλαβε χώρα τό γεγονός ή σάν νά μή μās άφορά. Η σάν νά άφορά μόνο τούς Έβραίους. Έβραίοι συγγραφείς άσχολήθηκαν δέδαια μέ τό θέμα³ είναι όμως ή εβραϊκή γενοκτονία μιά «εβραϊκή υπόθεση»;

Τό γεγονός πού σημάδεψε τήν ευρωπαϊκή ιστορία του είκοστού αιώνα είναι άναμφισβήτητα ή εβραϊκή γενοκτονία άπό τό ναζιστικό καθεώς, πού έγινε έφικτή στήν καρδιά τής Εύρώπης και άφορούσε όλες σχεδόν τες ευρωπαϊκές χώρες, πλίν έλαχίστων εξαιρέσεων. Δέν μπορεί λοιπόν νά άνάγεται σε ιδιωτικό πρόβλημα ενός έθνους και νά περιμένει μόνο άπό τους μελετητές τής ιστορίας του εβραϊκού έθνους τήν πραγμάτωσή του: γιά νά άντιστρέψουμε τό πρόβλημα, θά προχωρούσαμε λέγοντας πώς ή γενοκτονία είναι κατ' άρχήν ευρωπαϊκή υπόθεση, και κατά δεύτερο λόγο εβραϊκή, έφόσον αυτοί πού τή συνέλαβαν, τήν όργάνωσαν και τήν εκτέλεσαν καθώς και όσοι βοήθησαν νά άποβεί τόσο άποτελεσματική ήταν Ευρωπαίοι πολίτες, χριστιανοί στό θρήσκευμα, κι όχι δέδαια μόνο Γερμανοί: κατά πρώτο λόγο υπεύθυνη ήταν ή ναζιστική ήγεσία πού χάραξε τήν πολιτική του γερμανικού κράτους, άλλα πρόθυμοι άρωγοί βρέθηκαν και σε άλλες χώρες, ιδιαίτερα στήν Πολωνία και στή Γαλλία. Οί ενεργητικοί λοιπόν πρωταγωνιστές είναι και οί πρώτοι τούς όποιους άφορά τό γεγονός και άποτελεί μέρος τής δικής τους ιστορίας.

Και τό ζητούμενο είναι στό σώμα τής ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας νά ένταχθεί αυτό τό γεγονός κι όχι νά περιθωριοποιείται ως κεφάλαιο τής ιστορίας του εβραϊκού έθνους. Στή Γερμανία, πού είναι και ή χώρα τήν όποία άγγίζει άμεσότερα τό γεγονός, αυτό έχει γίνει πιά συνείδηση και θά επανέλθουμε στή συνέχεια στόν τρόπο πού έπιχειρείται ή ένσωμάτωσή του.

Στή Γαλλία έντοπιζεται μιά σιωπή στήν ιστοριογραφία των πρώτων δεκαετιών μετά τόν πόλεμο. Η παραδοσιακή πολιτική σχολή ιστοριογραφίας άπέφυγε τήν ένασχόληση μέ τό γεγονός. Όσο γιά τή λεγόμενη σχολή τής «νέας ιστορίας» στή Γαλλία, τή σχολή δηλαδή των *Annales*, καθώς τό κύριο ρεύμα της πέφτει στα φαινόμενα τής μακράς διάρκειας, δηλαδή στις οικονομικές και κοινωνικές δομές, τά θέματα τής γενοκτονίας άλλα και γενικότερα τής Κατοχής και τής Άντίστασης έμειναν έξω άπό τά ένδιαφέροντά της. Η συμβολή τής σχολής αυτής έγκειται άκριδώς στήν εισαγωγή τής έννοιας τής μακράς διάρκειας στήν ιστορία, καθώς και τής έννοιας των δομών, και έτσι τό «σύντομο» γεγονός μένει έξω άπό τό πεδίο των ένδιαφερόντων της. Τά εργαλεία πού αυτή ή σχολή έχει προτείνει και όξύνει εδώ δέν μπορούσαν νά βρουν έφαρμογή (ποσοτική ιστορία, στατιστική έπεξεργασία δεδομένων). Άν μάλιστα συνυπολογιστεί ένας μοιραίος παραγωνισμός τής πολιτικής ιστορίας καθώς και του γεγονότος, τότε ή τετράχρονη λαίλαπα πού έπληξε τήν Εύρώπη άκριδώς στή μέση του 20ου αιώνα άφήνει παντελώς άμήχανους τούς ιστορικούς αυτής τής σχολής.

Ένας ακόμη λόγος έγκειται στό έξής: προσπαθώντας οί ιστορικοί αυτής τής σχολής νά εισαγάγουν ένα αίτημα «άντικειμενικότητας» στήν ιστορία ώστε νά τήν «έπιστημονικοποιήσουν», αίτημα άνανεωτικό γιά τήν πορεία τής ιστοριογραφίας στήν έποχή του, άφηναν έξω τήν ιστορία του παρόντος, όπου κατ' άνάγκην τό μερίδιο τής υποκειμενικότητας είναι μεγαλύτερο, τά θέματα είναι όδνηρότερα και ό άπρόσωπος τόνος υποχωρεί. Μιά ιστοριογραφία πού προσπάθησε όχι νά κρίνει άλλα νά κατανοήσει, κι εκεί ήταν ή μεγάλη της διαφοροποίηση άπό τήν έως τότε ιστοριογραφία, μένει άμήχανη μπροστά στα γεγονότα αυτής τής περιόδου.

Φαίνεται, όμως, πώς ήρθε τό πλήρωμα του χρόνου και πώς τά πράγματα ώρίμασαν γιά νά άγγιχτεί τό θέμα-ταμπού. Τό τελευταίο τεύχος των *Annales*, του περιοδικού δηλαδή τής όμώνυμης σχολής, μέ τήν εύκαιρία τής πεντηκονταετίας άπό τήν εκτόπιση των Γάλλων Έβραίων (πού συμπληρώθηκε τό 1992), άφιερώνεται όλόκληρο στήν Κατοχή, στήν κυβέρνηση συνεργασίας του Βισύ και στό διωγμό των Γάλλων Έβραίων. Στο εισαγωγικό άρθρο πού παρουσιάζει τό άφιέρωμα, ή συγγραφέας Λυσέτ Βαλλανσί έπισημαίνει ότι γιά τή γαλλική ιστοριογραφία ή περίοδος τής Κατοχής και ή συνεργαζόμενη κυβέρνηση του Βισύ υπήρξαν επί δεκαετίες θέματα-ταμπού γιά τήν ιστοριογραφία.⁴

3. Τό βιβλίο άναφοράς γιά τό θέμα παραμένει τό έργο του Raoul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, πού κυκλοφόρησε τό 1961 στήν Άμερική.

4. Lucette Valensi, "Présence du passé, Lenteur de l'histoire", *Annales*, 48 année, n. 3, Mai-Juin 1993, p. 491-500.

Ακόμα μεγαλύτερο ταμπού στάθηκε ο ρόλος του Βισύ στην εξολόθρευση των Γάλλων Έβραίων όσο και των Έβραίων χωρίς γαλλική υπηκοότητα που είχαν αναζητήσει καταφύγιο στη Γαλλία, και υπήρξαν βέβαια τα πρώτα θύματα. Αν η σιωπή γύρω από το Βισύ έσπασε στη δεκαετία του '70, με τη δημοσίευση πολλών εργασιών που προσεγγίζουν την περίοδο, ή ώρα για να μελετηθεί το έβραϊκό πρόβλημα στη συνάφεια της Κατοχής ήρθε μόνο στη δεκαετία του '80. Δεν είναι τυχαίο που το θέμα άργησε τόσο να εξεταστεί: ένα θέμα που άπτεται τόσο έντονα ήθικων ζητημάτων αφήνει τόν ιστορικό τό λιγότερο αμήχανο. Φαίνεται όμως ότι τα πράγματα ώριμασαν και στη δεκαετία του '80 είδε τό φώς σημαντικός αριθμός έργων. Γράφει σχετικά ή ιστορικός "Αν Γκρυνμπέργκ σέ πρόσφατο άρθρο της: «Η έξόντωση των Έβραίων της Εύρώπης πνίγεται μέσα στον περί Αντίστασης λόγο που επεξεργάζονται τόσο οι γκαυλικό όσο και οι κομμουνιστές, και πρέπει να περιμένει κανείς τήν εισβολή μιās έβραϊκής μνήμης τής γενοκτονίας, στά τέλη τής δεκαετίας του '60, για να αποκτήσει αυτή ή ανάμνηση κεντρική θέση στη διαμόρφωση τής ταυτότητας και για να αναδειχθεί καθαρά ή ιδιαιτερότητα τής εκτόπισης των Έβραίων».⁵ Οι μελέτες γύρω από τό θέμα άρχισαν να πληθαίνουν έντυπωσιακά στη Γαλλία κατά τή δεκαετία του '80, ενώ ο κινηματογράφος είχε δώσει συγκλονιστικά δείγματα πολύ ωριότερα.⁶

Άλλο πρόβλημα τής ιστοριογραφίας, όταν πιά αυτή καταπιάνεται μέ τό θέμα, είναι ή ανεπαρκής προσέγγιση που δεν μπορεί να αναδείξει τό φαινόμενο στίς πολλαπλές του διαστάσεις. Καί αυτό βέβαια είναι τό ουσιαστικότερο ιστοριογραφικό πρόβλημα. Γράφει σχετικά ή ιστορικός Μπάρμπαρα Αξιοπούλου: «Τό έρώτημα όμως είναι εάν ή ιστορική έρευνα μάς πήγε πιό κοντά στον πυρήνα ενός πολυπλοκότερου προβλήματος: στη φύση τής μαζικής έξόντωσης και τή σημασία που έχει αυτή στη σημερινή κοινωνία. Τό να καταλάβει κανείς τό "Αουσβιτς υπήρξε μία από τίς πιό σημαντικές πνευματικές προσπάθειες μετά τό 1945».⁷

Άλλά άς ξαναπιάσουμε τό νήμα του άντικειμένου μας: «Από τή σιωπή στην άμφισβήτηση» είναι ό υπότιτλος αυτού του κεμμένου. Πόσο μακρύς είναι άλήθεια ό δρόμος από τήν άποσιώπηση ενός γεγονότος, ή τήν άνεπαρκή προσέγγισή του, έως τήν άμφισβήτησή του και τελικά τήν ίδια τήν άρνησή του; Γεγονός είναι πως στό εϋνοϊκό για τήν αναδίωξη του ρατσισμού κλίμα τής δεκαετίας του '80 που άναπτύχθηκε στην Εύρώπη, έφανίστηκε μία «θεωρία» (σέ εισαγωγικά) που πήρε τό όνομα *ρεβιζιονισμός*. Έχει σημασία να δούμε τήν υπόθεση αυτή σέ σχέση μέ τήν περιρρέουσα άτμόσφαιρα τής δεκαετίας αυτής — αναδίωξη έθνικισμών στην Εύρώπη, κατάρρευση σοσιαλισμού, μαζική μετανάστευση, άνεργία — και τήν επίδρασή της στην καλλιέργεια των προϋποθέσεων για τή διάδοση και τήν κοινωνική άποδοχή παρόμοιων θεωριών. Γιατί ό ρεβιζιονισμός έχει κοινωνικό έρεισμα και δεν μένει κλεισμένος στους κύκλους που τόν επεξεργάζονται. Επίσης ή θεωρία αυτή δρῆκε τόν τρόπο να ένδυθει έναν άπόλυτα έπιστημονικοφανή μανδύα και να κυκλοφορήσει μέσα από τούς ίδιους δρόμους που κυκλοφορεί ή καταξιωμένη έπιστήμη, κι αυτό είναι επίσης ένα ενδιαφέρον σημείο.

Θά ήθελα ακόμη να έπισημάνω πόσο περισσότερο βαρύνουσα γίνεται ή ρεβιζιονιστική «φιλολογία» όταν λείπει τό αντίπαλο δέος. Όταν από τήν πλευρά τής άναγνωρισμένης διεθνούς ιστοριογραφίας τό γεγονός τής έξόντωσης είτε δεν έχει πάρει τή θέση και τήν έκταση που του άρμόζει, είτε κατά κάποιον τρόπο δεν ένσωματώνεται στη γενικότερη ιστορία τής Κατοχής ή στην ειδικότερη κάθε ευρωπαϊκής χώρας, αλλά μένει ουσιαστικά στό περιθώριο, ως ένας ακόμη σταθμός στη μα-

κρά ιστορία των διωγμών των Έβραίων. Όταν δεν έχει περάσει διόλου — ή έχει περάσει λειψά — στην εκπαίδευση μέσα από σχολικά και πανεπιστημιακά βοηθήματα. Άς συνυπολογίσουμε έδω τή μακρόχρονη σιωπή των διασωθέντων, που επί δεκαετίες έζησαν τήν προσπάθεια «να λησμονήσουν», και δεν έγραψαν ούτε μίλησαν. Δεν είναι τυχαίο ότι χρειάστηκε να περάσουν τρεις έως τέσσερις δεκαετίες για να άρχίσουν να δημοσιεύονται κάπως περισσότερες μαρτυρίες γύρω από τό θέμα.

Συνήθως οι άνθρωποι αυτοί, δρισκόμενοι πιά στην ήλικία των άπολογισμών, συνειδητοποιούν ότι δεν «έξεχασαν» και ότι δεν θέλουν να φύγουν πριν καταθέσουν τήν ανάμνησή τους. Τά τελευταία χρόνια έχουν έκδοθει οι πρώτες μαρτυρίες Έλλήνων Έβραίων επιζώντων.⁸

Ός προς τήν έλληνική ιστοριογραφία, θά έλεγα ότι τό θέμα δρίσκεται στά σπάργανα. Στη σχετική μέ τήν Κατοχή και τήν Αντίσταση διβλιογραφία, στίς καλύτερες περιπτώσεις ύπάρχουν πενιχρές άναφορές που δεν συνδέονται μέ τό κύριο άντικείμενο διαπραγματεύσης. Μιά άμυχανία εκδηλώνεται στίς περισσότερες τέτοιες άναφορές. Αντίθετα, τό βιβλίο του Μάρκ Μαζάουερ γύρω από τήν Κατοχή στην Ελλάδα, που κυκλοφόρησε πρόσφατα, άφιερώνει ένα εκτενές κεφάλαιο στη μοίρα των Έλλήνων Έβραίων.⁹ Τά πρώτα έλληνικά άρθρα τά σχετικά μέ τό θέμα βλέπουν μόλις τώρα τό φώς, πράγμα που δείχνει ότι πρόκειται για πεδίο ένδιαφέροντος που άρχίζει τώρα να συγκροτείται.

Σ' ένα από αυτά τά άρθρα ό Κώστας Κατσουρός γράφει: «Η θυσία των έξ έκατομμύριων Έβραίων επανέφερε στό φώς όλα τά λησμονημένα θύματα, από τούς Σάξωνες ως τούς Άζτέκους, από τούς Ίρλανδούς ως τούς Άυστραλιανούς αυτόχθονες. Μετά τό "Αουσβιτς ή σχέση τής Δύσης μέ τό διαφορετικό, μέ τό άλλο, φορτώθηκε μέ μία συνειδητότητα έντελώς καινούργια και έχασε κάθε άθωότητα που τής απέμενε. Μόνο μετά τό "Αουσβιτς ό χριστιανοδυτικός πολιτισμός γνώρισε τόν έλεγχο τής συνείδησης».¹⁰ Στόν πυρήνα τής γενοκτονίας αυτής

5. Anne Grynberg, "L' avant et l' après", *Les Nouveaux cahiers*, printemps 1992, n. 108, p. 47-49. Βλ. και τό άφιέρωμα του περιοδικού *Esprit*, "Que faire de Vichy?", mai 1992, n. 181.

6. Βλ. τήν πολύ σημαντική ταινία του Marcel Ophuls, "Le chagrin et la pitié", τό ντοκυμανταίο του Alain Resnais, "Nuit et Brouillard" και τήν κλασική ταινία του Claude Lanzmann, "Shoah", που βασίζεται σέ μαρτυρίες επιζώντων και για τήν όποία ό Pierre Vidal-Naquet έχει γράψει ότι άποτελεί τό καλύτερο ιστορικό έργο για τή γενοκτονία.

7. Μπάρμπαρα Spengler-Αξιοπούλου, «Μεθοδολογικές δυσκολίες στην ιστοριογραφία του Όλοκαυτώματος», *Πρακτικά* του Πρώτου Συμποσίου τής Έταιρείας Μελέτης Έλληνικού Έβραϊσμού, έκδόσεις Γαβριηλίδη, Άθήνα 1994.

8. Βλ. τό βιβλίο τής Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου *Τό Όλοκαύτωμα στίς μαρτυρίες των Έλλήνων Έβραίων*, επιζώντων από στρατόπεδα (έκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994) καθώς και τίς μαρτυρίες που έχει έπιμεληθεί ή ίδια (Μ. Νατζαρή, *Χρονικό 1941-1945*, Μ. Ναχόν, *Μπιρκενάου*, Ίδρυμα Έτς Άχάμ, Θεσσαλονίκη 1991, και Γιουλιώβ Γιακοέλ *Απομνημονεύματα 1941-1943*, Παρατηρητής/Ίδρυμα Έτς Άχάμ, Θεσσαλονίκη 1994). Γύρω από τή μεταβίβαση του διώματος από τούς επιζώντες στα παιδιά τους που λέγονται «δεύτερη γενιά», βλ. Natasha Burchardt, "The Second generation in England: Transmission from Jewish Holocaust Survivors to their children", Διεθνές Συνέδριο Προφορικής Ίστορίας, Σιένα 1993 (πολυγραφημένα πρακτικά).

9. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, «Ο δρόμος προς τό Όλοκαύτωμα» και Μπάρμπαρα Spengler-Αξιοπούλου, «Μεθοδολογικές δυσκολίες στην ιστοριογραφία του Όλοκαυτώματος», *στά Πρακτικά* του Πρώτου Συμποσίου τής Έταιρείας Μελέτης Έλληνικού Έβραϊσμού, έκδ. Γαβριηλίδη, Άθήνα 1993. Κώστας Κατσουρός, «Μνήμη και μυθολογία», *έδω*. Όντέτ Βαρών, «Μιά σιωπή των γραπτών πηγών», περ. *Σύγχρονα Θέματα*, Άθήνα [ύπό έκδοση].

βρίσκεται αναπόφευκτα η ιδέα της εξόντωσης του «άλλου», ή παραφροσύνη στην όποια οδηγεί ή μή άνοχή της «διαφορετικότητας» (alterité).

Επειδή ακριβώς ή υπόθεση της εβραϊκής γενοκτονίας έθεσε τέτοια θέματα, ό λόγος των φιλοσόφων και των ψυχαναλυτών γύρω από τό γεγονός είναι ιδιαίτερα σημαντικός. Ίσως είναι και έπαρκέστερος λόγος πρός τό παρόν. Δυστυχώς ό λόγος των ιστορικών υπολείπεται ακόμη. Ίσως τελικά ή διεθνής ιστοριογραφία θά έπρεπε νά δοκιμαστέι και αυτή — και δοκιμάζεται — άντιμετωπίζοντας τό γεγονός. Ίσως αναγκαστέι νά διευρύνει τό όπτικό της πεδίο, νά όξύνει τά εργαλεία της, νά έμπλουτίσει τήν προβληματική της, γιά νά μπορέσει νά προσεγγίσει άποτελεσματικότερα αυτό τό γεγονός. Η γενοκτονία παραμένει λοιπόν τό κατ' έξοχήν προνομιακό θέμα γιά μία διεπιστημονική προσέγγιση.¹¹

Τό στοιχείο του σημερινού έρευνητή-ιστορικού πού καταπιάνεται μέ τά προβλήματα αυτής της περιόδου — όποια κι άν επιλέξει — είναι, σεβόμενος όλους τούς όρους της άσπληρης επιστημονικότητας (έξαντλητική άξιοποίηση πηγών κλπ.), νά βρει τό θάρρος νά διατυπώσει υποθέσεις κι έρμηνείες πού αναγκαστικά θά άπτονται όδυνηρών θεμάτων, χωρίς νά πέσει στην παγίδα άπλουστεύσεων, κοινοτοπιών ή άτονόητης ήθικολογίας. Νά νομιμοποιήσει δηλαδή τήν ύποκειμενική του έμπλοκή, πού ύπάρχει έξ όρισμού άν είναι Εύρωπαίος πολίτης, και νά τήν άναδείξει σέ παράγοντα γόνιμης ευαισθητοποίησης άπέναντι στό θέμα και όχι σέ παράγοντα άναστολών.

*
* *

Στό δεύτερο μέρος του κειμένου αυτού θά ήθελα νά σταθώ λίγο στην «θεωρία» άρνησης της γενοκτονίας, πού άποκαλείται διεθνώς μέ τόν όρο *ρεβιζιονισμός*.

Επειδή γιά τόν εύρωπαϊκό λόγο τό θέμα της εβραϊκής γενοκτονίας ήταν όδυνηρό, τίς πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, έγινε ταμπού. Τέτοια ήταν ή σχετική ευαισθησία διεθνώς μέχρι και τή δεκαετία του '60, ώστε όταν ή φιλόσοφος Άννα Άρεντ έγραψε τό 1963 τό βιβλίο της γιά τή δίκη του Άιχμάν πού έλαβε τότε χώρα στό Ίσραήλ, έπιχειρώντας μία φιλοσοφική άνάλυση του «κακού» και προτείνοντας τήν περίφημη «banalite du mal» (κοινοτοπία του κακού) νά δεχτέι βροχή επιθέσεων, γιατί ή άποψη της θεωρήθηκε ότι έδινε έλαφρυντικά στόν κατηγορούμενο.¹² Πώς άλλαξε λοιπόν τό σχετικό κλίμα και μέ τί έχει νά κάνει αυτή ή άλλαγή;

Άρχές της δεκαετίας του '80 σέ πανεπιστήμια, σέ κύκλους διανοουμένων γύρω από περιοδικά και έκδοτικούς οίκους, σέ σεμινάρια και διαλέξεις άρχισε νά κυκλοφορέι μία «θεωρία» πού σύντομα πήρε τό όνομα του *ρεβιζιονισμού*, δηλαδή της άναθεώρησης. Άντικείμενό της: ή άναθεώρηση της εβραϊκής γενοκτονίας από τούς ναζί. Τάση της: νά άμφισβητέι και νά συρρικνώσει τό γεγονός. Και παλαιότερα είχαν έμφανιστέι μεμονωμένες τέτοιες άπόψεις, από τίς άρχές της δεκαετίας του '80 όμως πήραν τή μορφή συγκροτημένης άποψης μέ εκπροσώπους σέ διάφορες χώρες. Άπό τότε έπίσης πήραν αυτές οι άπόψεις και δημοσιότητα και βρήκαν ένα κοινωνικό έρεισμα. Έδώ θά έπιχειρήσουμε λοιπόν μία συνοπτική άναφορά στό *ρεβιζιονιστικό* έγχείρημα στην δεκαετία του 1980 και στην συζήτηση πού υποκίνησε.

Ο *ρεβιζιονισμός* έχει εκπροσώπους τόσο στην Γερμανία, όσο και στην Άγγλία και τή Γαλλία. Στην Γερμανία ή προβληματική αυτή έγγράφεται στην μεγάλη διαμάχη των ιστορικών, τό γνωστό ως «Historikerstreit».¹³ Ο Έρστ Νόλτε, ένας από

τούς έπιφανέστερους Γερμανούς ιστορικούς, ήγήθηκε των Γερμανών «άναθεωρητών», έπενδύοντας τό επιστημονικό του κύρος σ' αυτή τήν υπόθεση.

Στή Γερμανία λοιπόν ή τάση συρρίκνωσης της σημασίας της γενοκτονίας δέν υποστηρίζεται μόνο από άτομα διαβλητά, όπως στην Γαλλία. Στά γραπτά του ό Νόλτε στερεί τό γεγονός της γενοκτονίας από τήν έξαιρετικότητα του και ύπαινίσσεται πώς τά θύματα και οι θύτες έχουν τό ίδιο μερίδιο ευθύνης.

Σχετικά μέ τήν άρκετά διαδεδομένη άποψη πού άναζητά ευθύνες από τήν πλευρά των θυμάτων (μέ κατηγορίες γιά παθητικότητα κλπ.), ό Ίταλός συγγραφέας Πρίμο Λεβί, έπιζών ναζιστικού στρατοπέδου, γράφει: «Δέν ξέρω και δέν μ' ενδιαφέρει νά μάθω άν στά βάθη του έαυτού μου φωλιάζει ένας έγκληματίας, αλλά αυτό πού ξέρω καλά είναι πώς ύπήρξα θύμα άμοιρο κάθε ένοχής και όχι έγκληματίας. Γνωρίζω ακόμη ότι ύπήρξαν έγκληματίες και όχι μόνο στην Γερμανία, και ότι έξακολούθουν νά ύπάρχουν εν ενεργεία ή εν άποστρατεία, και τό νά τούς συγγέει κανείς μέ τά θύματά τους άποτελεί είτε ήθική άσθένεια είτε αισθητική προσποίηση είτε παράξενο σημάδι συννοχής: και πριν άπ' όλα είναι μία πολύτιμη υπηρεσία (έμπρόθετη ή μή) στους άρνητές της αλήθειας».¹⁴

Επιστρέφω στόν Νόλτε: ό Νόλτε υποστηρίζει πώς ή ναζιστική πολιτική δέν έκανε τίποτα περισσότερο από τό νά άντιγράψει τό πολιτικό μοντέλο του σοβιετικού Κομμουνιστικού Κόμματος. Άρα, κατά τήν άποψη του, ναζισμός και κομμουνισμός είναι συγκρίσιμα φαινόμενα, και ό ναζισμός άποτελεί άπλώς μία άναγκαία άπάντηση πού προκλήθηκε από τόν μεγάλο φόβο πού δημιουργούσε ή άπειλή του κομμουνισμού. Κατ' αυτόν τόν τρόπο τό κομμουνιστικό στρατόπεδο γίνεται εν μέρει συνυπεύθυνο στην γενοκτονία. Οι άναφορές στά σταλινικά στρατόπεδα από τούς ύποστηρικτές αυτής της άποψης είναι βασικές στην προσπάθειά τους νά άποδείξουν ότι τό έγκλημα πού διαπράχθηκε από τούς ναζί δέν ήταν ούτε μοναδικό ούτε πρώτο. Στην θέση αυτή κυριαρχεί ή άντιπαλότητα μέ τήν άριστερή ιδεολογία και τόν κομμουνισμό. Είναι γεγονός ότι ή πρώτη ή όποία εξέτασε τά δύο καθεστώτα σέ μία συγκριτική άποπειρα ήταν ή Άννα Άρεντ. Γιά τό έργο της έχει γραφτέι ότι: «Σέ άσπληρη φιλοσοφικό έπίπεδο — ακόμα κι άν ή Άρεντ υπογραμμίζει τή διαφορά πού από πολλές άπόψεις διαχωρίζει τά ναζιστικά στρατόπεδα έξοντώσεως από τό σοβιετικό γκούλάγκ — τό βιβλίο της *Οι άπαρχές του όλοκληρωτισμού* (*Les Origines du Totalitarisme*) τείνουν νά έξισώσουν τούς δύο τύ-

9α. Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece*, Yale University Press, 1993. Τό κεφ. 19 "Greek Jewry and the Final Solution", σ. 235-261.

10. Κώστας Κατσουρός, «Μνήμη και μυθολογία» (άδημοσίευτο). Οι θέσεις αυτές έχουν αναπτυχθεί από πολλούς ξένους διανοητές. Άναφέρουμε ένδεικτικά τόν Jean-Francois Lyotard, *Le Différend*, Παρίσι 1983, και τό έργο του Ίταλου Πρίμο Λεβί.

11. Μέ τό σκεπτικό αυτό ή εκδήλωση στην όποία έντασσόταν αυτή ή όμιλία ήταν διεπιστημονική. Ο τίτλος ήταν: «Η γενοκτονία των Έβραίων από τούς ναζί: μία ιστορική, φιλοσοφική και ψυχαναλυτική προσέγγιση», και όμιλητές ήταν ό Στέφανος Ροζάνης (φιλοσοφία), ό Νίκος Τζαβάρας (ψυχανάλυση) και ή Φ. Άπατζοπούλου (έπεξεργασία μαρτυριών).

12. Hannah Arendt, *Eichmann à Jerusalem. Rapport sur la banalite du mal*, έκδ. Gallimard, folio/histoire, Παρίσι 1991.

13. [Συλλογή τόμος], *Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der national-sozialistischen Judenvernichtung*, Piper, Μόναχο, 1987.

14. Primo Levi, *I sommersi e i salvati*, έκδ. Einaudi Tascabili, 1993, σ. 35. Στο βιβλίο αυτό, πού εκδόθηκε τό 1986, έναν χρόνο πριν από τήν αυτοκτονία του συγγραφέα, ό Λεβί εξέτάζει τίς δομές ενός όλοκληρωτικού συστήματος και τίς τεχνικές γιά τήν κατάλυση του άτόμου. Βλ. και *Se questo e un uomo*, α' έκδ. 1947.

πους τρομοκρατίας». ¹⁵ Βέβαια οί ρεβιζιονιστές διήνυσαν πολύ δρόμο στην κατεύθυνση αυτή μέχρι να φτάσουν στις δικές τους απόψεις και σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι η "Αρεντ βρίσκεται στην άπαρχή των δικών τους θέσεων.

Δέν έχω προσωπική γνώση των κειμένων των Γερμανών ιστορικών γύρω από την περίφημη «διαμάχη», προσφάτως όμως έχουν δημοσιευτεί ορισμένα άρθρα σε ελληνικά περιοδικά που αναφέρονται εκτενώς σ' αυτή. ¹⁶ Στο πρώτο από αυτά γράφει ο 'Αλ. Κύρτσος: «Δέν πρέπει να δημιουργηθεί ή εντύπωση ότι ο Νόλτε και οί άλλοι συντηρητικοί ιστορικοί που τόν ύποστήριξαν προτείνουν την άνοχη προς τίς έννικοσοσιαλιστικές θηριωδίες. 'Η περίπτωση τής ομάδας αυτής των ιστορικών είναι ένδιαφέρουσα άκριδώς επειδή είναι δύσκολο, κρίνοντας από τά κείμενά τους, να άμφοισθηθούν τά άντιναζιστικά τους αίσθήματα. 'Ο στόχος τους είναι να στηρίξουν την ιστορική συνείδηση των Γερμανών μέσα από την άποψη ότι ο έννικοσοσιαλισμός άφ' ενός είναι συγκρίσιμος με άλλες καταστάσεις, άφ' έτέρου ότι οί αίτιες τής γέννησής του και ο χαρακτήρας του καθεστώς μπορούν να άναχθούν στην εξέλιξη των διακρατικών συγκρούσεων τής εποχής». ¹⁷ Είναι φανερό ότι ή προσπάθεια έχει στόχο την άποενοχοποίηση τής νεότερης γενιάς των Γερμανών και την άποδοχή του παρελθόντος τους.

Τό ιστορικό του ρεβιζιονισμού στη Γαλλία — και έδω πρόκειται πιά για τόν έντελώς άνυπόστατο έπιστημονικά ρεβιζιονισμό— έχει τή δική του πορεία. 'Αν για τή Γερμανία ή άπόπειρα να ξαναδοϋν τή συγκεκριμένη περίοδο είναι άναπόσπαστη από τό έγγεϊρημα τής συγκρότησης τής σημερινής τους έννικής ταυτότητας, για τή Γαλλία ύπάρχουν αντίστοιχά αίτήματα. 'Αφού στη Γαλλία άποσιωπήθηκε για χρόνια ή πλευρά του Βισύ, τής συνεργασίας δηλαδή με τή ναζιστική ήγεσία, και έξάρθηκε ή πλευρά του Ντέ Γκάλ, τής «νόμιμης», δηλαδή τής μή κομμουνιστικής 'Αντίστασης, ήρθε ή ώρα να επανεξεταστεί ή σκοτεινή περίοδος τής Κατοχής. Δέν είναι τυχαίο ότι περίπου την ίδια εποχή που άρχισαν να πληθαίνουν οί μελέτες για τήν Κατοχή που έξέταζαν την πλευρά του Βισύ, άρχισε να συζητείται και ο κύκλος των ρεβιζιονιστών.

Τό έγγεϊρημα λοιπόν του ρεβιζιονισμού στη Γαλλία (σε σχέση πάντα με τήν κοινωνική του άποδοχή) έχει να κάνει και με τή συντηρητική πολιτική στροφή ευρύτερων στρωμάτων, τή συνδεδεμένη άμεσα με τήν ξενοφοβία, όπως αυτή εκφράζεται επιθετικά από τό διαρκώς άνερχόμενο κόμμα του Λέ Πέν.

'Ο γαλλικός ρεβιζιονισμός («négalionnisme», «άρνητισμό» τόν λένε μερικοί για να τόν διαχωρίσουν από τόν γερμανικό) «άρνείται την ύπαρξη των χιτλερικών θαλάμων άερίων και τήν έξόντωση των διανοητικά άσθενών, των 'Εβραίων και των Τσιγγάνων, καθώς και μέρος των λαών που θεωρούνταν ριζικά κατώτεροι, ιδιαίτερα των Σλάβων». Γεγονός είναι βέβαια ότι στόχος του ρεβιζιονισμού παραμένει ή έδραϊκή γενοκτονία. 'Ιδιαίτερη άνθηση γνώρισε ο ρεβιζιονισμός (που είχε δώσει τά πρώτα του δείγματα από τή δεκαετία του '70) στη δεκαετία του '80 και ιδιαίτερα μετά τό 1985.

Τότε είδαν τό φώς και οί πρώτες άπαντήσεις. 'Ιστορικοί και φιλόσοφοι, από τούς σημαντικότερους στον κλάδο τους, άφησαν για λίγο κατά μέρος τό καθ' έαυτό έπιστημονικό τους άντικείμενο και άσχολήθηκαν με τό θέμα, γιατί θεώρησαν πραγματικά επικίνδυνη τή διαστρέβλωση αυτή τής αλήθειας. 'Ενα από τά πρώτα έργα ήταν αυτό του γαλλόφωνου φιλοσόφου Βλαντιμίρ Γιανκέλεβιτς, με τίτλο *Τό 'Απαράγραπτο*, όπου άναπτύσσονται οί λόγοι για τούς όποιους ή γενοκτονία δεν πρέπει να λησμονηθεί και να συγχωρηθεί. ¹⁸

'Ο διανοητής όμως που άσχολήθηκε τήν τελευταία δεκαετία συστηματικά με τήν κατάρριψη του ρεβιζιονισμού είναι ο γωνστός στην 'Ελλάδα μελετητής του αρχαίου ελληνικού πο-

λιτισμού Πιέρ Βιντάλ Νακέ. 'Από τό 1980 ως τό 1990 ο Πιέρ Βιντάλ Νακέ έγραψε ορισμένα κείμενα που αναλύουν τόν «ρεβιζιονισμό» και άποκαλύπτουν τά κίνητρά του. Τά βασικά σημεία τής ανάλυσής του θά προσπαθήσω λοιπόν πολύ συνοπτικά να μεταφέρω έδω. ¹⁹ Κατ' άρχήν τοποθετεί τόν «ρεβιζιονισμό» στη σωστή του διάσταση και έξηγεί γιατί άσχολεϊται μ' αυτόν. Γράφει: «'Ο «ρεβιζιονισμός» δεν άποτελεί ούτε ιστορική σχολή ούτε ένα είδος ιστορικού λόγου, αλλά τήν ίδια τήν άναίρεση του άντικειμένου τής ιστορίας. Χαρακτήριαν τά «ρεβιζιονιστικά» κείμενα «διανοητικά άποπατήματα». Δέχομαι αυτή τήν έκφραση, ύπάρχουν όμως έργαστήρια όπου τά άποπατήματα αναλύονται. 'Από πότε τό ψεύδος, ή πλαστογραφία, ο μύθος, τό φαντασιακό έπαψαν να άποτελούν άντικείμενο των ιστορικών έρευνών;» ²⁰ 'Ετσι λοιπόν ο Πιέρ Βιντάλ Νακέ θά άποδομήσει τήν πλαστογραφία για να δείξει τό μηχανισμό της και τή συνάφεια στην όποία αυτή λειτουργεί.

Τό πρώτο στο όποιο στοχεύουν οί ρεβιζιονιστές — Γάλλοι και Γερμανοί— είναι να αλλοιώσουν τό χαρακτήρα του γεγονότος και κυρίως να του άποστερήσουν τή μοναδικότητά του. Τό φαινόμενο τής εκτόπισης και τής έξολόθρευσης των 5.200.000 Ευρωπαίων 'Εβραίων έχει μία μοναδικότητα, μιάν ιδιαιτερότητα, σε σχέση με άλλες γενοκτονίες. Γι' αυτό έξάλλου και έπινοήθηκε ο όρος «έγκλημα κατά τής ανθρωπότητας» τό 1945 για να χαρακτηριστούν τά ναζιστικά έγκλήματα, επειδή άκριδώς δεν χωρούσαν σε κανένα γνωστό ως τότε όρο. Καί άλλες γενοκτονίες έχουν βέβαια διαπραχθεί, και μία από τίς τρομερότερες ήταν αυτή των 'Αρμενίων από τούς Τούρκους τό 1915. 'Η διαφορά του ενός έγκλήματος από τό άλλο έγκαιται στη γραφειοκρατική πλευρά, στο μεθοδευμένο έγκλημα, στη βιομηχανική «έξιοποίηση» του θύματος από τή ναζιστική κρατική μηχανή. Δέν ήταν έδω όργανισμένοι πολεμιστές που έσφαζαν εν θερμώ άμαχο πληθυσμό, αλλά μεθοδικό γραφειοκράτες και στρατιώτες που έκτελούσαν τό καθήκον τους με ήσυχη συνείδηση. 'Η έξόντωση ανθρώπων ως καθήκον ύπαλλήλου είναι τό καινούργιο στοιχείο αυτής τής γενοκτονίας. Θεσπίζαν έτσι μία «κουλτούρα του έγκλήματος», προξενούσαν τήν «Balalite du mal», όπως τήν όρισε ή 'Αννα 'Αρεντ. ²¹ 'Ο Βιντάλ Νακέ σχολιάζοντας τό διβλόγιο του Ραούλ Χίλμπεργκ, *The destruction of European Jews*, γράφει: «'Ενα προκαταρκτικό κφάλαιο έχει τίτλο: "Τά προηγούμενα". Μπαίνουμε στον πειρασμό να πούμε ότι αυτό τό κφάλαιο έπρεπε να περιέχει, όπως εκείνο τής *Μικρής Πραγματείας για τή γαλλική ποίηση* του Τεοντόρ ντέ Μπονβίλ, μία μόνο φράση: "Δέν ύπάρχουν". 'Ακόμη και αυτό που οί 'Αρμένιοι γνώρισαν τό 1915 ήταν ένα αρχαϊκού τύπου μακελειό, δολοκληρωτικό όπωσδήποτε, αλλά όχι βιομηχανοποιημένο». ²² Τό έπιχείρημα αυτό έξάλλου χρησιμοποιήθηκε για τήν ύποστήριξη όσων δικάστηκαν ως συνυπεύθυνοι του έγκλήματος.

15. Luc Ferry, "Les banalisations à la français", *Révision de l'Histoire*, Les éditions du Cerf, Παρίσι 1990, σ. 255. Πρακτικά συνεδρίου που έγινε στις Βρυξέλλες τό 1988.

16. 'Αλέξανδρος Κύρτσος, «'Ιστορία και ιδεολογία στη Γερμανία», *Τά 'Ιστορικά*, τ. 7, Δεκέμβριος 1987, σ. 209-224. Κωνσταντίνος Λούλος, «'Εθνική συνείδηση και ιστορία στη Γερμανία», *Μνήμων*, τόμος 14ος, 'Αθήνα 1992, σ. 117-187.

17. 'Αλ. Κύρτσος, *όπ.π.*, σ. 214.

18. Vladimir Jankélévitch, *L'imprescriptible*, εκδόσεις Seuil, Παρίσι 1986.

19. P. Vidal-Naquet, *Les Juifs, la mémoire et le présent*, εκδ. Maspero, Παρίσι 1981. Με τόν ίδιο τίτλο και τήν ένδειξη II, νέο έργο από τίς εκδόσεις Découverte, Παρίσι 1987.

20. Pierre Vidal-Naquet, *Les Juifs... II*, σ. 229.

21. Hannah Arendt, *όπ.π.*

22. Pierre Vidal-Naquet, *Les Juifs... II*, σ. 217.

Πιο πρόσφατο παράδειγμα ή περίπτωση του Κλάους Μπαρμπι, άρχηγού τής Γκεστάπο στή Λυών από τό 1942, πού όταν άρχισε ή δίκη του στή Γαλλία τό 1984 ή υπεράσπιση προσπάθησε νά τόν έμφανίσει ώς έναν χαμηλής βαθμίδας υπάλληλο πού άπλώς έκτελούσε τό καθήκον του, άρα τελικά όχι υπεύθυνο.²³ Έδώ έγείρονται θέβαια φιλοσοφικά έρωτήματα σχετικά μέ τήν υπευθυνότητα του άτόμου και τήν ελεύθερη βούληση. Ο «ρεβιζιονισμός» χρησιμοποιεί συστηματικά αυτό τό έπιχείρημα για νά άποδείξει ότι εύσυνείδητοι πολίτες και υπάλληλοι έκαναν άπλώς τό καθήκον τους, άρα δέν είναι ένοχοι για τίποτα. Έξάλλου ήταν μέσα στή λειτουργία του δολοκληρωτικού συστήματος ό άπόλυτος καταμερισμός τών καθηκόντων, ώστε ό καθένας νά γνωρίζει και νά πράττει ένα πολύ μικρό μέρος του συνολικού σχεδίου και νά μή νιώθει υπεύθυνος για τό τελικό άποτέλεσμα, νά μπορεί άκόμη και νά δηλώσει μέ ήσυχη συνείδηση ότι δέν τό γνώριζε.

*
* *

Τό χρονικό του ρεβιζιονισμού στή Γαλλία έχει συνοπτικά ώς έξής: Ένας έκδοτικός οίκος, La Vieille Taupe, «άναρχομαρξιστικών» καταβολών, μέ ό,τι άσαφές μπορεί νά περιέχεται σ' αυτόν τό χαρακτηρισμό, εξέδωσε τό πρώτο σχετικό μέ τό θέμα φυλλάδιο τό 1970. Τίτλος του: *Τό "Αουσβιτς ή τό μεγάλο άλλοθι"*.²⁴ Στήν άνώνυμη αυτή μπροσούρα, ή έξόντωση τών Έβραίων θεωρείται ως τό μεγάλο άλλοθι του άντιφασιστικού στρατοπέδου, τό όποιο δικαιώνεται έτσι άπέναντι στον αντίπαλο. Η είδοποιός διαφορά άνάμεσα στό φασιστικό και στό άντιφασιστικό στρατόπεδο είναι ή διάπραξη τής γενοκτονίας τών Έβραίων. Τό φυλλάδιο θέλει νά καταλύσει αυτή τή διαφορά για νά άναδείξει τήν όμοιότητα τών καπιταλιστικών χω-

ρών. Άπλουστεύσεις στήν άριστερίστικη λογική τής ίσοπέδωσης, πού έβλεπε τόν καπιταλισμό ως μοναδική αίτία όλων τών κακών και προσπαθούσε νά δώσει οικονομικού τύπου κίνητρα κι έξηγήσεις σ' όλα τά φαινόμενα, παράγοντας αυτό πού άργότερα θά χαρακτηριζόταν ως «χυδαίος μαρξισμός». Όλα αυτά γράφονται λίγο μετά τόν Μάη του '68 και άποτελούν διαστρεβλωμένες προεκτάσεις του δικού του κλίματος και πνεύματος.

Σέ συγκροτημένη όμως καμπάνια του ρεβιζιονισμού επιδίδεται ή Vieille Taupe μόνο από τό 1980 και μετά. Έπανεκδίδει τότε δύο βιβλία του Πάλ Ρασινιέ, τά πρώτα πού χύνουν τό δηλητήριο τής άμφισβήτησης.²⁵ Όλοι άναγνωρίζουν στον Ρασινιέ τήν πατρότητα του ρεβιζιονισμού, καθώς είναι ό πρώτος πού άμφισβήτησε τήν έξόντωση τών Έβραίων στα στρατόπεδα. Άν και τά βιβλία του είχαν πρωτοεκδοθεί τό 1950 και τό 1961 αντίστοιχα, δέν είχαν βρεϊ τότε άπήχηση και μόνο στο

23. Γύρω από τήν δίκη Μπάρμπι γράφτηκαν πολλά. Βλ. ένδεικτικά από τά πιο πρόσφατα δημοσιεύματα τό βιβλίο του Alain Finkielkraut, *La mémoire vaine. Du crime contre l'humanité*, εκδόσεις Gallimard, Παρίσι 1992. Άπό τά πρώτα δημοσιεύματα, σύγχρονα μέ τήν άρχή τής δίκης, ήταν τό άφιέρωμα του περιοδικού *Les Nouveaux Cahiers*, n. 76, άνοιξη 1984, μέ τίτλο: "Barbie: Procès à l'oubli". Τόν Σεπτέμβριο του 1993 προβλήθηκαν για πρώτη φορά στή γαλλική τηλεόραση άποσπάσματα από τή δίκη του Barbie (στήν έκπομπή *La marche du siècle*).

24. *Auschwitz ou le grand alibi*, εκδόσεις La Vieille Taupe, Παρίσι 1970: άναδημοσίευση άνώνυμης μπροσούρας, πρωτοδημοσιευμένης τό 1960 στο όργανο μιάς μαρξιστικής σέκτας πού λεγόταν Programme communiste.

25. Paul Rassinier, *Le mensonge d'Ulysse* (α' έκδ. 1950), La Vieille Taupe, 1977. *Ulysse trahi par les siens* (α' έκδ. 1961), La Vieille Taupe, 1980.

ιδεολογικό πλαίσιο των αρχών της δεκαετίας του '80 αρχίζουν να λειτουργούν.

Αν όμως ο Ρασινιέ εγκαινιάζει τη «ρεβιζιονιστική» άποψη στη Γαλλία, αυτός που την εγκαθιδρύει ως «σχολή» είναι ο Ρομπέρ Φωρισόν. Ο ίδιος όμως ομολογεί ότι διαβάζοντας τα βιβλία του Ρασινιέ άρχισε να άμφιβάλλει για τη γενοκτονία. Ο Φωρισόν λοιπόν, άσημος λέκτορας γαλλικής λογοτεχνίας μέχρι τότε στο Πανεπιστήμιο της Λυών, άποφάσισε να γίνει διάσημος συνδέοντας το όνομά του με τη «ρεβιζιονιστική» καμπάνια.²⁶

Ίδου τώρα τα έπιχειρήματα που στοιχειοθετούν το βασικό όπλοστάσιο του ρεβιζιονισμού:

1. Πρόβλημα τεχνολογίας. Η έξόντωση εκατομμυρίων ανθρώπων θεωρείται πρόβλημα τεχνολογίας. Ο Σέρζ Τιόν, από τους μετροπαθείς ρεβιζιονιστές, γράφει σ' ένα βιβλίο του που κυκλοφόρησε κι αυτό από την Vieille Taupe τό 1980: «Βεβαίως υπήρξαν τεχνητές θανατώσεις με άεριο, αλλά τό έρώτημα των βιομηχανικών μεθόδων έξόντωσης δέν έχει έξεταστεί με τρόπο που να λύνει όλες τις άπορίες που διατηρούμε τό δικαίωμα να έχουμε γύρω από τη λειτουργία κάθε άλλης βιομηχανικής έπιχείρησης, σέ άλλο περιβάλλον».²⁷ Τό βασικό που μπορεί κανείς να παρατηρήσει έδω είναι ότι ο συγγραφέας έξισώνει την έξόντωση ανθρώπων με όποιαδήποτε βιομηχανική παραγωγή. Άρα του διαφεύγει ή ουσία του θέματος για τό όποιο μιλάει.

2. Άνυπαρξία ντοκουμέντων. Τό δεύτερο αυτό σημείο συνιστά έναν καθαρό παραλογισμό: είναι σάν να ζητάς από τόν έγκληματία να μήν έξαφανίσει τά ίχνη του, να άφήσει γραπτή όμολογία των πράξεών του. Είναι αυτόνοητο πώς οι ναζί φρόντισαν να έξαλείψουν μαζί με τους ίδιους τους Έβραίους και την άνάμνηση της έξόντωσης τους. Σάν να μήν έγινε τίποτα.

Πάνω σ' αυτό τό άνιστορικό έπιχείρημα της έλλειψης ντοκουμέντων, που προσβάλλει την κοινή λογική και ήθική, και που άναγάγει την ίστορία σέ ποινικό δικαστήριο τό όποιο χρειάζεται άπτες άποδείξεις, ό ρεβιζιονισμός οικοδομεί τη βασική του θέση, τό άπόλυτο ψεύδος. Γράφει ό Ρομπέρ Φωρισόν, ό βασικός εκπρόσωπος του ρεβιζιονισμού στη Γαλλία: «Ποτέ ό Χίτλερ δέν διέταξε ή δέν δέχτηκε να δολοφονηθεί κανείς έξαιτίας της φυλής του ή της θρησκείας του». Έδω συνοψίζεται ή ουσία του ρεβιζιονισμού. Μικρή ειρωνεία: κάποια ντοκουμέντα διέφυγαν την κατατροφή. Μόλις τό 1990, άνακαλύφθηκε στά έπίσημα βελγικά άρχεία πλήρης σειρά φακέλων με τίτλους «Άουσβιτς, Μπέργκεν-Μπέλεσεν, Μπούχενβαλντ» και τά στοιχεία των άτόμων που στάλθηκαν εκεί και δέν ξαναγύρισαν, με ξεχωριστό φάκελο για τόν καθένα, που περιλαμβάνει ταυτότητες, άδειες όδηγησης κλπ. Έτσι όσα από τά παιδιά τους έπέζησαν έμαθαν πρώτη φορά τόν άκριδή τόπο έξόντωσης των δικών τους.²⁸

3. Η «τελική λύση» (όνομασία των ναζί για την έξόντωση) ήταν άπλως ή έξωση των Έβραίων προς την Άνατολική Εύρώπη, ή άπώθησή τους άνατολικά. Έξάλλου, άφου από κεί είχαν έρθει οι περισσότεροι στη Δύση, ήταν σχεδόν ένας άπλός έπαναπατρισμός. Τί είναι ένας άκόμη διωγμός για τόν λαό των διωγμών;

4. Έλαχιστοποίηση θυμάτων. Ο Φωρισόν ύποστηρίζει ότι ό άριθμός των θυμάτων ήταν ασύγκριτα μικρότερος από τόν πραγματικό. Μιλάει λόγου χάρη για 50.000 στο Άουσβιτς. Έφτανε δηλαδή για τό Άουσβιτς μιά Θεσσαλονίκη. Μετατοπίζεται έτσι τό θέμα, άφου ή ουσία της πράξης δέν έγκειται έτσι κι άλλως στο τελικό άποτέλεσμα. Παρεμπιπτόντως άναφέρω ότι ό έπιστημονικά άναγνωρισμένος σήμερα άριθμός θυμάτων είναι 5.200.000.²⁹

5. Η Γερμανία δέν ευθύνεται για τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

6. Ο μεγάλος έχθρός είναι ή Σοβιετική Ένωση κι ό Στάλιν.

Έτσι ό Χίτλερ ήταν άπλως τό άναγκαίο αντίπαλο δέος. Είναι ξεκάθαρο πώς συνδέεται σήμερα αυτή ή θέση με την κατάρευση του σοσιαλιστικού συστήματος.

Και τέλος: 7. Η έβραϊκή γενοκτονία δέν άποτελεί παρά ένα άκόμη εύρημα της προπαγάνδας των Συμμάχων και του σιωνισμού.

Η έπιχειρηματολογία αυτή όργανώθηκε σέ κανονική καμπάνια. Ο Φωρισόν κατάφερε να δημοσιεύσει στην έγκυρη έφημερίδα *Monde* δύο άρθρα με τη θεωρία του. Αυτή ή άπροκάλυπτη ιδεολογική χρήση της ίστορίας δέν έχει βέβαια τίποτα να κάνει με την έπιστήμη της ίστοριογραφίας. Κι όμως οι ρεβιζιονιστές χρησιμοποίησαν όλα τά κανάλια διάδοσης και καταξίωσης της έπιστημονικής γνώσης. Θα άναφέρουμε ένδεικτικά μερικά μόνο, ώστε να παρακολουθήσουμε την έξάπλωση του φαινομένου. Τό 1979 όργανώθηκε στο Λός Άντζελες έπιστημονικοφανές συνέδριο με τίτλο: «Revisionist Convention». Άκραία κακοήθεια και κακογουστία του συνεδρίου: θέσπισε βραδείο 50.000 δολαρίων για όποιον μπορούσε να άποδείξει ότι ήταν αυτόπτης μάρτυς θαλάμων άερίων. Τά πρακτικά του συνεδρίου δημοσιεύτηκαν στο πρώτο τεύχος ενός καινούριου περιοδικού, του *The Journal of Historical Review*, όργανο του "Institute for Historical Review", που κυκλοφόρησε στίς άρχές του 1980. Οι συνέδριοι που έλαβαν μέρος, εκτός από τόν Γάλλο Φωρισόν, ήταν κυρίως Άγγλοι και Γερμανοί. Στην Άγγλία και στη Γερμανία τυπώθηκαν την τελευταία δεκαετία φυλλάδια που διανέμονται δωρεάν και μεταφράζονται σέ πολλές γλώσσες για να ενημερώσουν τό κοινό για την «μεγάλη άπάτη των στρατοπέδων».³⁰ Στην Άγγλία τά φυλλάδια αυτά εκδίδονται από τό άκροδεξιό κόμμα (*National Front*) και στη Γερμανία από τόν "Γερμανικό Κύκλο Έργασίας". Άκροδεξιοί στην Άγγλία συναντιούνται με άκροαριστερούς (με έρωτηματικό) στην Γαλλία, τόν κύκλο της Vieille Taupe. Στη «διεθνή άπάτη καπιταλισμού-σιωνισμού» φαίνεται ότι χρειάζεται και διεθνή άπάντηση. Πέφτουν λοιπόν τά γεωγραφικά και τά πολιτικά σύνορα, τά άκρα συναντώνται και δείχνουν τις συγγενειές τους.

Σ' ένα από τά πρώτα πιό έμπεριστατωμένα άρθρα εναντίον του ρεβιζιονισμού, που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Temps Modernes*, ή Ναντίν Φρεσκό γράφει: «Η ίδια ή έκφραση ρεβιζιονιστική σχολή δέν έχει νόημα. Δέν μπορεί να δηλώνει κανείς ότι κίνητρό του είναι οι άπαιτήσεις της έπιστημονικής δεοντολογίας και συγχρόνως να κάνει έργο του την καταγγελία. Δέν μπορεί να ίσχυρίζεται ότι εγκαθιδρύει μιά έπιστήμη και να τη στηρίζει σέ μιά ήθική της ύποψίας. Δέν μπορεί να αρχίζει κανείς μιά έρευνα στην όποία ή καχυποψία και μόνο ένέχει θέση βεβαιότητας και ή άμφιβολία γίνεται πεποίθηση».³¹ «Τό έγκλημα δέν έγινε ποτέ. Πρόκειται για σκευωρία». Μήπως έν τέλει οι ναζί δέν ήταν τόσο κακοί; Μήπως οι «άνθρωποι αυτοί ήταν μιά κάποια λύσις», άκριδώς σάν τους "βαρδάρους" του ποιητή; Όσα γίνονται σήμερα στη Γερμανία βάζουν σέ σκέψη.

*
* *

Κλείνοντας, θέλω να διατυπώσω κάποιες παρατηρήσεις που έχουν να κάνουν με τό πώς περνά στη σημερινή Γερμανία ή ύπόθεση της γενοκτονίας.³² Τό 1992 συμπληρώθηκαν 50 χρόνια από τότε που πρωτοδιατυπώθηκε ή στρατηγική της «τελικής λύσης». Η σημερινή Γερμανία έχει άνάγκη να έντάξει τό γεγονός στην ίστορία της και να τοποθετηθεί άπέναντί του έπίσημα. Μιά έκθεση άνοιξε στο Βερολίνο στίς άρχές του 1992

μέ θέμα «*Εβραϊκοί Κόσμοι*» και ένα μουσείο άρχισε να λειτουργεί στη βίλα όπου είχε συνεδριάσει η ναζιστική ηγεσία και είχε λάβει την απόφαση. Άρα είναι σαφές ότι υπάρχει κρατική βούληση για τη διατήρηση της ανάμνησης του γεγονότος και την ένσωμάτωσή του στη σύγχρονη γερμανική ιστορία.

Ένα ενδιαφέρον σημείο είναι πώς η ημέρα που επελέγη να γιορτάζεται επίσημα από το γερμανικό κράτος ως ημέρα των θυμάτων του ναζισμού — έορτασμός που εγκαινιάστηκε το 1978 — είναι η 9η Νοεμβρίου. Την νύχτα της 9ης Νοεμβρίου 1938 άρχισε ένα ταυτόχρονο προγράμμο σε πολλές πόλεις της Γερμανίας με πυρπόληση συναγωγών και καταλήστευση εβραϊκών μαγαζιών. Η επιχείρηση ονομάστηκε «Κρύσταλ Νάχτ», «Νύχτα των Κρυστάλλων». ³³ Τήν ονομασία αυτή έδωσε ο ναζι ύπουργός Οικονομικών θέλοντας να ρίξει τό βάρος στις διτρίνες των καταστημάτων που καταστράφηκαν εκείνη τη νύχτα, έξ ου και τά «κρύσταλλα». Τό έρώτημα είναι: Τί σχέση μπορεί να έχει αυτή η λυρική σχεδόν ονομασία με μία γενοκτονία; Η λέξη, αντί να δηλώνει, αποκρύπτει. Ακριβώς όπως απέκρυπτε η «εκτόπιση», ή «τελική λύση» ή η «ειδική επιχείρηση».

Η αναφορά γίνεται λοιπόν σ' ένα παραδοσιακό, παλαιού τύπου πογκρόμ. Όμως διωγμούς σαν κι αυτόν έχουν στο ένεργητικό τους περίπου όλες οι ευρωπαϊκές χώρες επί αιώνες. Έχει τονισθεί πώς η επίθεση εκείνης της νύχτας πραγματοποιήθηκε αυθόρμητα από όργισμένους πολίτες, πώς ήταν μία πράξη λαϊκής αγανάκτησης σε αντίποινα για την απόπειρα δολοφονίας ενός ναζι αξιωματούχου. Αποσιωπάται έτσι η ιδιαιτερότητα του όργανωμένου από την πολιτική ηγεσία εγκλήματος κατά ομάδων πληθυσμού και όλόκληρων λαών, ή μεθοδική σύλληψη και ό εγκλεισμός τους στα στρατόπεδα έξόντωσης. Μέ την έπιλογή αυτού του γεγονότος για την ημέρα μνήμης, και μέ την

ίδια του τήν ονομασία ακόμη, η ημέρα αυτή αποσιωπά αυτό ακριβώς που ύποτίθεται πώς θέλει να μνημονεύσει.

26. Πολύ ώραία είναι ή ανάλυση της ψυχολογίας του Φωρισόν που κάνει ή Ναντίν Φρεσκό στο άρθρο της "Les Redresseurs de morts", περ. *Temps Modernes*, Μάιος 1980, σ. 2150-2211. Αναφέρει τίς πρώτες έργασίες του Φωρισόν που μέ τίτλο "A-t-on lu Rimbaud?" και "A-t-on lu Lautreamont?" ήθελαν να ακυρώσουν όλες τίς ως τότε έρμηνείες αυτών των ποιητών και να έμφανίσουν μία νέα θεωρία βάσει της οποίας ό Φωρισόν μόνο είχε καταλάβει τί ήθελαν να πούν οι ποιητές. Η διεστραμμένη τάση του να αποδεικνύεται ό μόνος κάτοχος της αλήθειας, αναιρώντας τίς ως τότε επικρατούσες απόψεις, βρήκε στάδιον δόξης λαμπρόν στον ρεβιζιονισμό.

27. Serge Thion, *Vérité historique ou vérité politique?*, εκδόσεις La Vieille Taupe, Παρίσι 1980.

28. *La dernière image*, vidéogramme de Gérard Preszow, Βελγική τηλεόραση, 1990.

29. Raoul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, τελευταία έκδοση, 1985.

30. Βλ. και τό άγγλικό βιβλίό μέ τόν όμώνυμο τίτλο: Arthur Butz, *The Hoax of the XXth Century*, έκδ. Historical Review Press, Λονδίνο 1976.

31. Nadine Fresco, *όπ.π.*, σ. 2171.

32. Οι πληροφορίες από την ανακοίνωση του Michal Rodemann, "Reconstructions of history. From Jewish Memory to Nationalised Commemoration in Germany", Διεθνές Συνέδριο Προφορικής Ιστορίας, Σιέννα 1993.

33. Για τή φετινή επέτειο της «Νύχτας των Κρυστάλλων» προβλήθηκε στην ΕΤ-1 μία πολύ ενδιαφέρουσα έκπομπή του σκηνοθέτη Κώστα Χατζόπουλου («Παρασκήνιο», 7 Δεκεμβρίου 1993). Η Τώνια Μαργκετάκη επέλεξε τόν τίτλο «Κρυστάλλινες Νύχτες» για την ταινία της που έχει για ήρωα διωκόμενο Άθηναίο Έβραίο στην Κατοχή (ταινία του 1992).

Ὁ ἐθνικισμός ὡς δεσμευτική ἀρχή γιά τήν κατασκευή τοῦ παρελθόντος

τοῦ Νίκου Θεοτοκά

Δέν ξέρω πόσες βεβαιότητες μπορεί νά ἀποκτήσει ἕνας ἱστορικός μέσα ἀπό τή δουλειά του· θά διακινδυνεύσω ἐντούτοις τή διατύπωση τουλάχιστον μίας ἀπό αὐτές: ἕνα ἐρώτημα ἀρκεῖ γιά νά κάνει ἀνωκάτω ὅλο τό σύστημα τῶν βεβαιότητων μέ τό ὁποῖο ὑποδεχόμαστε τά τεκμήρια. . Καί τοῦτο ἰσχύει ἐξίσου εἴτε πρόκειται γιά κατάστιχα, ἡμερολόγια, ἀπομνημονεύματα, ἀλληλογραφίες, ἀπεικονίσεις κι ὀτιδήποτε ἄλλο θά μπορούσαμε νά περιλάβουμε στίς πηγές τῆς ἱστορίας καί στά πληροφορικά σώματα πού συστήνουμε.

Μερικές φορές ἔχουμε τήν τύχη νά μᾶς πονηρεῖ τὸ ἴδιο τό ὑλικό μέ ἀντιφάσεις πού εἶναι διακριτές ἀπό τήν πρώτη ἀνάγνωση κιόλας. Σέ τέτοιες περιπτώσεις, οἱ ἴδιες οἱ πηγές τῆς ἱστορίας μᾶς χαλᾶνε τήν ἡσυχία, μᾶς ἀναγκάζουν νά σκεφτοῦμε μέ τρόπο πού θέτει ὑπό δοκιμασία τό προφανές καί τό αὐτονόητο. Τα τεκμήρια, ἀντί νά πειθαρχοῦν καί νά τακτοποιοῦνται μέσα στά ἐρμηνευτικά μας πρότυπα, ἀποκαλύπτουν σειρές ἀνεργμάτων συμπεριφορῶν: τά ἴδια πρόσωπα ἢ οἱ ἴδιες ὁμάδες ἀνθρώπων φαίνονται νά ἔχουν ἐνεργήσει ὑπό διαφορετικές ἢ ἀκόμα καί ἀλληλοαποκλειόμενες ἀρχές καί μέριμνες· ὑπηρετές δύο, τριῶν ἢ καί πολλῶν ἀφεντάδων ταυτόχρονα. Κάτι τέτοιο συμβαίνει λ.χ. στήν περίπτωση τοῦ Μακρυγιάννη. Ἐκεῖ πού τά πράγματα ἔδειχναν τακτοποιημένα, μᾶς προέκλυσε τό *Ὁράματα καί Θάματα*. Θά θυμᾶστε τίς σχετικές συζητήσεις: κάποιιοι ἀναγόρευσαν τόν Μακρυγιάννη σέ "Ἅγιο, ἄλλοι τόν θεώρησαν παράφρονα, τελευταῖα, μάλιστα, γράφτηκε κι ἡ ἀποψη πώς εἶχε μπλέξει, μέσω τῆς περιφρήσης «γυναίκας», μέ τόν ἴδιο τό διάβολο.

Σέ παρόμοιες ὁμως περιπτώσεις, πρὶν μπλεχτοῦμε σέ κουβέντες περὶ τρέλας, ἀγιότητας ἢ σατανικότητας, θά πρέπει νά δοκιμάζουμε τήν ὑπόθεση πώς ἂν κάτι μᾶς φαντάζει ἀντιφατικό, ἀσυνάρτητο ἢ ὑπερφυσικό, εἶναι πιθανόν τό πρόβλημα νά θρῖσκειται στή ματιά μας, στήν ἀδυναμία μας δηλαδή νά ἐννοήσουμε τή μαρτυρία καθ' ἑαυτή, τούς ὅρους παραγωγῆς της καθώς καί τά νοήματα πού λανθάνουν στή συνάφεια τῶν διατυπώσεων. Εἶναι δηλαδή πιθανόν ἐκεῖνο πού συνέχει τή δράση καί τή σκέψη τῶν ἀνθρώπων πού μελετοῦμε νά ἀναφέρεται σέ ἀξίες, ἀρχές καί ὅρους λογισμοῦ πού δέν ἔχουν κληροδοτηθεῖ στή δική μας ἐποχή. Κατά συνέπεια, ἡ κατανόηση τῶν συμπεριφορῶν καί τῶν γεγονότων —περὶ τῶν ὁποίων μαρτυροῦν οἱ πηγές— μπορεί νά ἐλέγχεται ἀπό ἀξιόδο-

τήσεις καί ἀρχές πού ἀφοροῦν τό δικό μας σύστημα σκέψης καί πού ἔχουν, ἐκ τῶν ὑστέρων, ἐπενδυθεῖ στά κίνητρα καί τίς προθέσεις τῶν ἱστορικών ὑποκειμένων.

Ἡ ἱστορία τῶν γραπτῶν τοῦ Μακρυγιάννη εἶναι πολυλαπλῶς διδακτική πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση. Τό ἀπομνημονεύμα του τό διαβάσαμε ζυμωμένο μέ πολιτισμικά διακυβεύματα πού κατασκευάστηκαν καί ἀνασηματοδοτήθηκαν ἀπό τά χρόνια τοῦ '30 μέχρι τίς μέρες μας. Τοῦ ἐθνικισμοῦ προεξέχοντος. Ὅμως, τά *Ὁράματα καί Θάματα* δέν ἦταν δυνατόν νά χωρέσουν ἀδιάστα στά ἴδια καλούπια. Ὁ μυστικισμός πού ἀποπνέουν δέν ταιριάζει μέ τίς ὀρθολογικές ἐπιφάσεις τῶν σύγχρονων ἰδεολογιῶν.

Τέτοιες περιπτώσεις μᾶς βοηθοῦν νά μαθαῖνουμε, ἔστω καί ἐκ τῶν ὑστέρων, ὅτι κι ἐκεῖ ὅπου τό ὑλικό ἔδειχνε νά ὑποτάσσεται στό διάβασμά μας, ἐκεῖ ὅπου ὅλα φαίνονταν νά συμμορφώνονται πρὸς τή λογική, τά μοντέλα καί τίς βεβαιότητές μας, ἔμεναν κενά νοήματος, πού δέν ἀντιστοιχοῦσαν παρά σέ νοηματικά κενά τῆς δικῆς μας ἐποχῆς. Σέ ἐρωτήματα πού καθιστοῦσε ἀδιανόητα τό βάρος τῶν βεβαιοτήτων μας.

Ὅσα τροφοδοτοῦν τή σκέψη τοῦ ἱστορικοῦ, ὅ,τι δηλαδή βιώνει ὁ ἴδιος ὡς ἱστορία τοῦ δικοῦ του κόσμου, παρέχουν καί τό μέτρο τῶν δικῶν του βεβαιότητων ἢ ἀποριῶν. Τά νοηματικά κενά στίς συνέχειες τῶν τεκμηρίων ἀναδεικνύονται καί γεμίζουν μέ ὑλικά ἀπό τήν ἱστορία τοῦ ἱστορικοῦ, τούς τρόπους καί τό πάθος μέ τούς ὁποίους τή βιώνει.

Παρ' ὅλ' αὐτά, ἡ ἀνάδειξη τῆς συνεκτικότητας καί τῆς ἐσωτερικῆς λογικῆς τῶν συμπεριφορῶν γιά τίς ὁποῖες μαρτυροῦν οἱ πηγές ἀπαιτεῖ ἐρμηνευτικές προσεγγίσεις πού προϋποθέτουν ἕνα ἐγχείρημα τό ὁποῖο στήν πραγματικότητα εἶναι ἀδύνατο: τήν ἀνασύσταση τοῦ σημασιολογικοῦ σύμπαντος πού συνέχει στό ἐσωτερικό τῆς μαρτυρίας τήν τάξη τοῦ διώματος καί τήν τάξη τοῦ λόγου. Ἡ λογική ἀνασύσταση τῆς διωμένης πραγματικότητας εἶναι ἀδύνατη χωρίς τεράστια ἀπώλεια πληροφορίας. Καί γιά τό καταλάβουμε αὐτό δέν χρειάζεται νά προσφύγουμε στούς συγγραφεῖς τοῦ Πάλο Ἄλτο. Τό γνωρίζουμε ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Μάξ Βέμπερ. Ἡ ἔρευνα μοιάζει λοιπόν παγιδευμένη στήν πρακτική ἀδυναμία νά ἀνασυστήσουμε τήν πολυπλοκότητα μέσα στήν ὁποία παρήχθησαν τά τεκμήρια. Ἡ «ἀντικειμενικότητα» τοῦ ἱστορικοῦ ὑλικοῦ συνιστᾶ λοιπόν καθ' ἑαυτήν πρόβλημα καθ' ἑξοχήν ἱστορικό. Ὁ ἱστορικός, τοποθετώντας ἀπέναντί του τεκμήρια καί μαρτυρίες ὡς «ἀντικείμενα» μελέτης, ἐγκαθιδρύει πεδία διαλόγων ἀνάμεσα σέ διαφορετικές γλώσσες, ἰδέες καί κόσμους. Εἴτε ἔχει

* Εἰσήγηση στήν Ε.Μ.Ν.Ε. Μνήμων (23.3.1994)

συνείδηση του γεγονότος είτε όχι, ο ιστορικός δανείζει τη φωνή του στις πηγές κι η διαμεσολάβηση αυτή είναι απόλυτος όρος για να μιλήσει με τη σειρά του τό υλικό της ιστοριογραφίας. Από την άλλη, ο λόγος του ιστορικού εκπηγάζει, όπως μᾶς έχει διδάξει ο Γκάνταμερ, από τό λόγο τῶν πηγῶν του. Βρισκόμαστε ἔτσι μπερδεμένοι στά παιγνίδια τῆς ἰσοτέλειας. Μελετοῦμε τό υλικό μεταφράζοντάς το στή γλώσσα μας καί οἱ συνέχειες τῆς γλώσσας αὐτῆς μᾶς οἰκειώνουν μέ τό παλιό. Καταβροχθίζοντας τίς ἀσυνέχειες καί τίς διαφορές. Μελετᾶμε τήν παραγωγή τῆς ἱστορίας, τήν ἀλλαγὴ πού ὅταν γίνεται λόγος κι ἀποτυπώνεται στά τεκμήρια, ἔχει κιόλας ὑποθηκευθεῖ τίς συνέχειες πού σπάει.

Στό ἐπίπεδο τοῦ λόγου, οἱ διαθλάσεις τῆς μπρωντελιανῆς ἀντίληψης γιά τή διάρκεια προσλαμβάνουν κλειδοσκοπικές διαστάσεις. Ἡ οἰκείωση μέ τό καινούργιο ἀπαιτεῖ τή μεταγραφή του σέ ὄρους τῆς τάξης τοῦ κόσμου πού τό ὑποδέχεται. Ἡ ἀλλαγὴ παράγεται ὑποβάλλοντας νέους νοηματικούς περιορισμούς, πού διαρρηγνύουν κατεστημένες συμβολικές συνάψεις. Ὁ κόσμος ἀλλάζει μοιάζοντας ἀμετακίνητος καί σταθερός σέ κληροδοτημένες ἀρχές καί ἀξίες. Σ' αὐτές καταφεύγουν οἱ ἄνθρωποι γιά ν' ἀποκτήσουν τή βεβαιότητα πού ἀπαιτεῖ ἡ ἀξιοδότηση ἢ ἡ ἀποτίμηση ὅσων συμβαίνουν ἢ ἀλλάζουν στή ζωή τους. Ἡ συνέχεια ἀνακαλεῖται μηχανικά μέ τήν ἐλαφρότητα τοῦ καθημερινοῦ, φωλιάζει στούς μύθους, λατρεύεται στίς τελετουργίες τῆς εὐσέβειας, τῆς γέννας ἢ τοῦ θανάτου, γιορτάζεται στά πανηγύρια καί τούς γάμους, διαχέεται στίς παραστάσεις τοῦ σήμερα καί τοῦ αὔριο. Οἱ ἐκδηλώσεις αὐτές μοιάζουν νά ἀντιστέκονται στήν ἀλλαγὴ παγώνοντας τήν ἱστορία. Πιό ἐκδηλα ὅμως ἡ συνέχεια παρουσιάζεται στή σταθερότητα τῶν λέξεων. Οἱ λέξεις δείχνουν νά φυλακίζουν μέσα τους τό χρόνο.

Εκεῖνο, ὅμως, πού οἱ ἄνθρωποι βλέπουν νά μένει σταθερό, γίνεται ὄχημα τῆς ἀλλαγῆς. Τά παιγνίδια τῆς μεταφορᾶς καί τῆς μετωνυμίας διαχειρίζονται τήν ὀργάνωση τῆς διαφορᾶς καί τό παράδειγμα τῆς ὁμοιότητας. Ὅπου ὁ χρόνος φυλακίζεται καί ἡ ἱστορία παγώνει, στίς λέξεις, στούς μύθους, στίς ἐκδηλώσεις τοῦ καθημερινοῦ, ἐκεῖ παράγεται ἡ οἰκείωση μέ τό νεωτερικό, ἡ μεταγραφή του σέ ὄρους τῆς τάξης τοῦ κόσμου πού τό δεξιώνεται.

Οἱ ἱστορικοί, ὅπως κι οἱ κοινωνιολόγοι, δέν εἶναι σέ θέση νά μιλήσουν καί νά κατανοήσουν παρά μόνο ὅσες γλώσσες μποροῦν νά πειθαρχήσουν στούς πολιτισμικούς κώδικες τούς ὁποίους οἱ ἴδιοι συμμερίζονται. Στούς περιορισμούς αὐτῶν τῶν κωδίκων μεταγράφουν (συνειδητά ἢ αὐτοματικά) παλιές ἢ σύγχρονες γλώσσες πού «μιλοῦν διαφορετικά» ἀπ' τούς ἴδιους: τή γλώσσα πού κρύβεται στίς πελεκημένες πέτρες τῆς Μεσοποταμίας, τή γλώσσα τῶν «βαϊκούα», τή γλώσσα τοῦ Μακρουγιάννη ἢ ἐκεῖνη τῶν δεκαεξάχρονων πού «καταλαμβάνουν» τά σχολεῖα τους.

Ἄς συνοψίσουμε: Εἶπαμε πῶς ἡ σχέση τοῦ ἱστορικοῦ μέ τό υλικό του εἶναι, πρὶν ἀπ' ὅλα, σχέση «διαλογική». Ἄς θυμηθοῦμε ἐδῶ τόσο τόν Μπαχτίν ὅσο καί τόν Γκούρεβιτς. Ὁ ἱστορικός διαλέγεται λοιπόν μέ τό υλικό του. Κι αὐτός ὁ διάλογος ἀρθρώνεται ὑπό τούς περιορισμούς κωδίκων πού συμμερίζεται ἢ πού κατασκευάζει ὁ ἴδιος. Τά ἔχνη τοῦ υλικοῦ πολιτισμοῦ, οἱ ἀρχές λογιμοῦ, τά κίνητρα, οἱ ἀξίες πού προβάλλονται στίς μαρτυρίες δέν εἶναι δυνατόν νά ἐρμηνευθοῦν χωρίς τή διαμεσολάβηση αὐτῶν τῶν κωδίκων, πού κι οἱ ἴδιοι μέ τή σειρά τους εἶναι ἱστορικές δημιουργίες ὑποκειμένες σέ συγκεκριμένους καθορισμούς καί ἀλλαγές.

Τό αἶτημα τῆς ἀντικειμενικῆς καί ὀριστικῆς ἀποκάλυψης τοῦ παρελθόντος εἶναι ἀπότοκο μιάς ἀντίληψης

τέλους στην ιστορία, σκόπου και κατάληξης του ιστορικού γίνεσθαι. Ἡ ιστορική ἐπιστήμη, συστήνοντας «ἀντικειμενικές παραστάσεις» του παρελθόντος, κατασκευάζει τὴν ιστορία καὶ προβάλλει στὸ «ἀντικειμενικό σῶμα» τῆς τῆς πολιτισμικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς δεσμεύσεις καθὼς καὶ τῆς ἀρχῆς λογισμοῦ πού συμμερίζεται.

Ἡ ἀντικειμενικότητα τῶν τεκμηρίων ἔχει νὰ κάνει ἀποκλειστικά μὲ τὸ γεγονός ὅτι τοποθετοῦνται ἀπέναντί μας ὡς ἀντικείμενα τοῦ κατανοησιακοῦ ἢ ἐρμηνευτικοῦ ἐγχειρήματος πού ἐπιχειροῦμε. Αὐτός, ὅμως, ὁ ἀντικειμενικός χαρακτήρας τῶν πηγῶν τείνει νὰ ἐπενδύσει μὲ «ἀντικειμενικότητα» καὶ τὰ ἐρμηνευτικά σχήματα τὰ ὁποῖα ἐρχεται νὰ τεκμηριώσει. Καὶ δέβια νὰ προβάλλει, ἐν ὀνόματι τῆς ἀνανέωσης τῶν μεθόδων καὶ τῶν ἀναλυτικῶν ἐργαλείων, μιά στενόκαρδη ἀντίληψη διεπιστημονικότητας, ἢ ὁποῖα ἀντιμετωπίζει τὸ σῶμα τῆς ιστορίας ὡς σύνολο ἀντικειμενικῶν δεδομένων, κομματάκια ἐνὸς πᾶσι πού μποροῦμε, μὲ τὴ βοήθεια τεχνικῶν δανεισμένων ἀπὸ τῆς θετικῆς ἐπιστήμης, νὰ τακτοποιήσουμε γιὰ νὰ συνθέσουμε τὴν πιστὴ εἰκόνα τοῦ παρελθόντος.

Οἱ πηγές παρέχουν ἀσφαλῆ καὶ σταθερά ἴχνη τοῦ παρελθόντος καὶ μὲ τὴ βεβαιότητα αὐτὴ συνηθίζουμε νὰ θεωροῦμε τῆς μαρτυρίες σάν «πράγματα» καὶ τῆς πληροφορίας πού παρέχουν ἀντικειμενικές. Ἐνῶ, ὅμως, ἡ τυπικὴ τακτοποίηση τοῦ ὑλικοῦ μας ἐλέγχεται ἀπὸ αὐστηρὰ ὀρισμένους τεχνικές, δὲν εἶναι διόλου αὐτονόητες οἱ πειθαρχίες ὑπὸ τῆς ὁποῖας τὸ ὑλικὸ αὐτὸ διακρίνεται, συλλέγεται καὶ ὀργανώνεται σὲ σῶματα τεκμηρίων. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ διακρίνουμε νόημα παρὰ ἐκεῖ ὅπου ἔχουμε συστήσει ὑποδοχῆς πρόσληψής του. Ὅτιδήποτε ἄλλο εἶναι θόρυβος καὶ λανθάνει τῆς προσοχῆς καὶ τῆς κατανόησής μας.

«Ἡ ἱστορία», γράφει ὁ Π. Ρικέρ, «ἀρχίζει ὅταν σταματᾶμε νὰ κατανοοῦμε ἄμεσα καὶ ἀναλαμβάνουμε νὰ ἀνασυστήσουμε τὴ συνάφεια τῶν προηγούμενων γεγονότων σύμφωνα μὲ ἀρθρώσεις διαφορετικῆς ἀπὸ ἐκεῖνες πού ἰσχύουν στὴ συνάφεια τῶν κινήτρων καὶ τῶν λόγων πού προβάλλουν οἱ πρωταγωνιστές τῆς ἱστορίας». Συνήθως στὸ περιεχόμενο τοῦ τεκμηρίου δὲν γίνεται λόγος (ἢ τουλάχιστον δὲν γίνεται ἀδιαμεσολάβητα λόγος) γιὰ τὰ προτάγματα, τὰ κίνητρα καὶ τοὺς περιορισμούς μὲ τοὺς ὁποῖους εἶναι ἐπενδεδυμένο. Οἱ σημασίες, ἐνῶ ἐκδηλώνονται στὴν ἐσωτερικὴ συνάφεια τοῦ λόγου, στὸ ρητὸ ἢ στὸ συμφραζόμενο τῆς γραφῆς, ἀναφέρονται καὶ σὲ πολιτισμικούς ἢ πολιτικούς καθορισμούς τοῦ πράττειν. πού ὀδηγοῦν ἀπὸ τὸν ἰσομορφισμό ἢ τὴν ἀντιστοιχίση νοήματος στὴν ὑποκατάσταση σημασιολόγων. Ὅπως τὸ ψωμί γίνεται σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἔτσι καὶ τὸ ὄνομά μας γίνεται ἢ ψυχὴ μας.

Ἡ συνάντηση ἢ ἡ συνεκφορὰ λόγων πού παράγονται καὶ παραπέμπουν σὲ διαφορετικῆς μεταξύ τους νοηματικές ἢ λογικές συνάφειες τροφοδοτεῖ συνειρμικές ἀλυσίδες. Γίνεται ἔτσι δυνατὴ ἢ συνεκδοχὴ πραγμάτων πού ἀναφέρονται σὲ διαφορετικὴ συμβολικὴ, νοηματικὴ καὶ λογικὴ τάξη. Ὁ λεκτικὸς κώδικας νομιμοποιεῖ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴ διαφορά στὴν ἱστορία. Μέσω λ.χ. τῆς συνεκφορᾶς τῶν ὄρων «πατρίδα» ὅπως τὴν ἐννοεῖ ὁ Μπακόλιας καὶ «Πατρίδα» ὅπως τὴν ἐννοεῖ ὁ Ἐλύτης, «κοινωνία τῶν πολιτῶν» ὅπως τὴν διαβάζουμε στὰ ἐγχειρίδια πολιτικῆς φιλοσοφίας καὶ «Σύνταγμα» ὅπως τὸ λέει ὁ Μακρυγιάννης, στήνουμε, μὲ τὰ πῖο ἑτερόκλητα ὑλικά, κατασκευές πού μᾶς φαντάζουν σταθερές καὶ πειστικές. Τὰ μακεδόνικα δὲν εἶναι γλώσσα, δὲν ὑπάρχει μειονότητα Τούρκων, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μακεδονικὴ ἐθνική

συνείδηση μὴ ἐλληνική, διότι ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος δὲν ἦταν Σλάβος κλπ. Ἐδῶ ἡ συσκοτίση τῶν διαφορετικῶν συναφειῶν, στίς ὁποῖες ἀναφέρονται οἱ συνεκφερόμενοι λόγοι, νομιμοποιεῖ ἢ καὶ ὑποβάλλει συμβατικές ὁμοιότητες καὶ ἀντιστοιχίσεις νοήματος. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο κατασκευάζεται ἡ πειστικότητα τοῦ ἐθνικιστικοῦ ἐπιχειρήματος. Μιά κατασκευή πού αὐτοθεσιμίζεται ὡς ἀλήθεια.

Μιλούσαμε, ὅμως, γιὰ τὸν ἱστορικὸ καὶ τὸ τεκμήριο. Οἱ ἐσωτερικοὶ περιορισμοὶ τοῦ τελευταίου συναίρουται μὲ τοὺς κώδικες τῆς πρόσληψης καὶ τῆς κατανόησής του. Τὸ περιεχόμενο τοῦ τεκμηρίου, τὸ κείμενο, λειτουργεῖ ἐδῶ σάν καθρέφτης καὶ οἱ μεταγραφές πού ἀπαιτεῖ ἢ ἀνάλυση γλιστροῦν καὶ ὑποκαθίστανται ἀπὸ τοὺς αὐτοματισμούς τῆς μεταφορᾶς. Ἐτσι οἱ μετωνυμικῆς προβάσεις μένουν ἀνερμήνευτες, καθὼς δὲν ἐντάσσονται αὐτόματα στὴ συνταγματικὴ τάξη τοῦ δικοῦ μας λόγου. Ἡ ἱστορικότητα τοῦ κειμένου χάνεται μέσα στὸ αὐτονόητο, γίνεται βορὰ τῆς λογικῆς καὶ τῶν ἀρχῶν πού συμμερίζομαστε.

Ὁ ἱστορικὸς δουλεῖ μὲ κείμενα. Τὰ κείμενα ἀναμφισβήτητα γράφθηκαν γιὰ νὰ διαδαστοῦν. Κι ὁ ἱστορικὸς τὰ διαβάζει. Κοινότοπες προτάσεις πού, ὅμως, ἀποκοτῶν βαρύτερη σημασία καὶ συνέπεια ὅταν ἀλλάξουμε τὸ ἐπίπεδο τῆς ματιᾶς μας πάνω τους. Τὰ κείμενα πού συστήνουν σῶματα πληροφοριῶν παίρνουν ζωὴ, πρὶν ἀπ' ὅλα, ἀπὸ τὸ βλέμμα τοῦ ἀναγνώστη. Ἡ κατανόηση τοῦ κειμένου προκαταλαμβάνεται ἀπὸ τὴ σχεδὸν αὐτόματη μεταγραφή του στὴ συνάφεια τῆς ἀνάγνωσής. Ἡ ἱεραρχία τῶν ἐπιπέδων τῆς γλώσσας πού ἀποτυπώνεται στὰ τεκμήρια δὲν ἀντιστοιχεῖ σ' ἐκεῖνη πού διέπει τὴν κατανόηση, τὴν ἐξήγηση καὶ τὴν ἐρμηνεία τους. Ἀκόμα περισσότερο, οἱ ἱεραρχίες πού ἀποτυπώνονται στὴ γλώσσα ἀλλὰ καὶ τὴ λογικὴ τοῦ τεκμηρίου δὲν εἶναι ἀναγκαστικά προφανεῖς, καθ' ὅτι ὑπερκαλύπτονται ἀπὸ τὴν προβολὴ τῶν ὄρων πρόσληψής του. Στίς λέξεις πού εἶναι ἀποτυπωμένες στὰ τεκμήρια συναίρειται ἢ συνάφεια τῆς γραφῆς μ' ἐκεῖνη τῆς ἀνάγνωσής τους. Στίς λέξεις παγώνει ὁ χρόνος, στὴ συνάφεια τοῦ κειμένου παγώνει ἢ ἱστορία. Ἡ ἀνάγνωσις τῶν πηγῶν ὀφείλει λοιπὸν νὰ εἶναι ταυτοχρόνα κατανόηση καὶ ἐξήγηση τοῦ κειμένου. Ἄλλιως, τὸ νόημα γίνεται βορὰ τοῦ αὐτονόητου.

Ἡ ἀνάγνωσις τῶν πηγῶν ἀπαιτεῖ τὴν ἀνασύστασις τῆς συνάφειας παραγωγῆς τῆς μαρτυρίας. Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἀνασυγκροτημένης ἱστορικότητας θὰ πρέπει ἴσως νὰ μάθουμε νὰ διαβάζουμε τῆς μαρτυρίας καὶ μὲ ἓναν μὴ ἀκαδημαϊκὸ τρόπο· μὲ τὸν βιωματικὸ τρόπο πού οἱ συγγραφεῖς τῆς μετέφεραν στὸ χαρτί. Προφανῶς καὶ αὐτὴ ἢ προσέγγιση κρύβει μὲ τὴ σειρά τῆς σοβαροῦς κινδύνους προβολισμοῦ. Οἱ σιωπῆς τοῦ κειμένου γεμίζουν καὶ ἐδῶ μὲ τὸ νόημα πού φέρει ἢ ματιὰ τοῦ ἀναγνώστη. Ἡ συνάφεια παραγωγῆς τοῦ κειμένου συσκοτίζεται μὲ τὴν ἀναδιάταξή του στὴ συνάφεια τῆς ἐρμηνείας, καθὼς ὁ ἀναγνώστης δεσμεύεται στὴ ροὴ τῆς γραφῆς καὶ στοὺς αὐστηρὰ νοούμενους δομικούς καὶ λεξιλογικούς περιορισμούς τῆς.

Καθὼς εἶπαμε, οἱ ἀντιφατικότητες καὶ οἱ παραδοξολογίες πού ἐντοπίζει ἢ ἔρευνα στίς πηγές ἴσως νὰ ἀφοροῦν, πρὶν ἀπ' ὅλα, τὸ βλέμμα τοῦ ἐρευνητῆ. Θέλω νὰ πῶ ὅτι κατ' ἀρχὴν, καὶ κατὰ κανόνα, οἱ μαρτυρίες πληροφοροῦν γιὰ συμπεριφορές καὶ μηχανισμούς πού διέπονται ἀπὸ συγκεκριμένες ἀρχῆς λογισμοῦ, ἀναφέρονται σὲ συστήματα ἀξιών, ἔχουν κάποιον, ἐλάχιστο ἔστω, βαθμὸ συνέπειας ὡς πρὸς αὐτές. Αὐτὴ τὴ συνέπεια ὀφεί-

λει νά τήν ἀναδείξει ἡ ἔρευνα. Ἐκεῖνο λοιπόν πού φαντάζει ἀσυνάρτητο, ἴσως ἀπλῶς νά μὴν προσαρμόζεται ὡς πληροφορία στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ τάξη τοῦ κόσμου πού μελετᾶμε ὀρίζεται καί προβλέπεται στά ἐρμηνευτικά σχήματα πού ἐπικαλούμαστε.

Αὐτός εἶναι ἕνας ἀπό τούς λόγους γιά τούς ὁποίους ἡ ἱστοριογραφική ἐργασία προϋποθέτει τήν «ἐμπλοκή» τοῦ ἱστορικοῦ στούς περιορισμούς πού δοκιμάζει νά ἀνασυστήσῃ στίς ὑποθέσεις ἐργασίας του. Τό ἐγγεῖρημα παραπέμπει ἀπευθείας στόν Ντεκάρτ: «Ὁ πρῶτος (κανόνας) ἦταν νά ὑπακούω στούς νόμους καί τά ἔθιμα (...)».

Ὁ λόγος τῆς ἱστοριογραφίας δέν μπορεῖ φυσικά νά ἀποτινάξῃ τό βᾶρος διανοητικῶν συνηθειῶν καί προκαταλήψεων. Δέν μπορεῖ, ὅμως, οὔτε καί νά ξεφύγῃ ἀπό τούς περιορισμούς τῆς γνώμης τοῦ ἱστορικοῦ. Ὑπό τό βᾶρος αὐτό διαχειρίζεται ταυτόχρονα τόν ὀρθό λόγο καί, ἐν ὀνόματι του, τά ἀνορθολογικά προτάγματα τοῦ παρόντος: λογισμικά, δεοντολογικά ἢ ἀξιολογικά. Ἐτσι ἡ ἱστοριογραφία ἀνασυνθέτει «ἀντικείμενα» πού ὑπόκεινται τόσο σέ ὀρθολογικούς ἐλέγχους ὅσο, ὅμως, καί σέ ἀξιολογικές καί δεοντολογικές, ἀνορθολογικές δηλαδή, ἀπαιτήσεις τοῦ δικοῦ της γίγνεσθαι.

Ὁ ἱστορικός θέτει στό ὕλικό του ἐρωτήματα πού παρήγαγε ὁ καιρός του. Συμβάλλει ἔτσι στήν παραγωγή ὄχι τοῦ παρελθόντος ἐν γένει ἀλλά τοῦ παρελθόντος πού μπορεῖ νά ἀνασυστήσῃ ἡ ἱστορική κοινωνία στήν ὁποία ζεῖ καί μετέρχεται τοῦ ἐπαγγέλματός του: ἀνασυστήνει δηλαδή τό παρελθόν συμμεριζόμενος πάθη, δεσμεύσεις ἢ ἀκόμα καί στρατεύσεις πού ὑπαγορεύουν οἱ μετοχές του στά διακυβεύματα τῆς κοινωνίας ὅπου ζεῖ. Ὅσο διατηροῦμε ἀποστάσεις, ἔστω καί ἀνορθολογικά προσδιορισμένες, ἀπό τήν ἐντυπωσιακά ἐπεξεργασμένη προβληματική τῶν ἐκφάνσεων τοῦ θετικοῦ πνεύματος τῆς νεωτερικότητας, θά κρατᾶμε ἄν ὄχι τή δεβαιότητα, τουλάχιστον τήν αἴσθησι τῆς ἱστορικότητας τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Στό κεφάλι τοῦ ἱστορικοῦ (καί τοῦ ἀναγνώστη τῶν γραφῶν του) ἡ ἱστοριογραφία καί ἡ ἀντικειμενικότητα πού ἐπαγγέλλεται ὑπόκεινται στούς καθορισμούς τῆς διωμένης ἱστορίας καθῶς, σέ τελευταία ἀνάλυση, τό ἔργο τῆς ἱστορίας δοκιμάζεται ἀπέναντι σέ κοινωνικές δεβαιότητες, ἀνοχές ἢ ἀπορροφίσεις τῶν παραστάσεων πού ἡ γραφή τοῦ ἱστορικοῦ συστήνει γιά τό παρελθόν. Ἡ ἱστοριογραφία ἐσωτερικεύει τούς περιορισμούς τοῦ καιροῦ της, διδάσκει γιά τήν ἐποχή της αὐτά πού θέλει νά μᾶς μάθει γιά τό παρελθόν. Στό ἔργο τῆς ἱστορίας ἀποτυπώνεται τό εὖρος τῶν δυνατοτήτων πού διαθέτουν οἱ σύγχρονες κοινωνίες νά αὐτοπροσδιορίζονται ὡς ἀντικείμενα τῶν ἐνεργειῶν ἀλλά καί τῶν θεσμικῶν περιορισμῶν τῆς δράσης τῶν ἱστορικῶν ὑποκειμένων. Αὐτό τό νόημα τῆς ἱστορικότητας διαχέεται, νομίζω, σέ ὅλο τό φάσμα τῶν ἐπιστημῶν, δικαιώνοντας τόν ἀφορισμό πού μᾶς ξενίζει στή *Γερμανική Ἰδεολογία*: «Δέν γνωρίζουμε παρά μία καί μόνο ἐπιστήμη, τήν ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας».

Ὁ ἱστορικός καλεῖται νά λύσει τά αἰνίγματα τῆς διάρκειας. Καλεῖται δηλαδή νά ἀποκαταστήσῃ τή νοηματική καί λογική τάξη τῶν κειμένων, ἀποβλέποντας στήν ἀνασύστασι τῆς λογικῆς ἱεραρχίας πού διέπει τίς συμπεριφορές γιά τίς ὁποῖες μαρτυροῦν τά τεκμήρια. Κι ἐκεῖ δρῖσκειται ἀντιμέτωπος μέ τόν καθρέφτη. Μέ τίς ἀρχές πού συμμερίζεται, μέ τόν ἀέρα πού ἀναπνέει.

Φτάνουμε λοιπόν στό πρόβλημα πού ὑπονοεῖ ὁ κατά

τι πομπώδης τίτλος αὐτῆς τῆς ὀμιλίας: *Ὁ ἐθνικισμός ὡς δεσμευτική ἀρχή κατασκευῆς τοῦ παρελθόντος*.

Ὁ ἐθνικισμός συντρέχει καί ἐλέγχει τήν παραγωγή τοῦ παρελθόντος. Ἡ ἐθνικιστική ἰδεολογία ὑπαγορεύει τή διάταξη καί τή συναίρεση τῶν τεκμηρίων καί τῶν μαρτυριῶν σέ ἀντιστοιχία πρὸς τίς δικές της ἀρχές. Ὑποβάλλεται καί λειτουργεῖ στό ἔργο τῆς ἱστορίας ὡς κριτήριο ἐλέγχου τῶν προτάσεων τῆς ἱστοριογραφίας. Ὁ ἐθνικισμός παρεισφραεῖ στίς συμβάσεις πού συγκροτοῦν τά ἐπιστημολογικά παραδείγματα τῆς νεωτερικότητας καί ἔχει καταχύσει στίς κοινωνικές ἐπιστήμες μέ τό κύριος ἐπιστημολογικῆς ἀρχῆς. Ὁ ἐθνικισμός λειτουργεῖ ἐδῶ σάν παρονομαστής ὁμωνυμοποίησης τῶν σημανομένων, ἐπιβάλλει μιά λογική τάξη, στό πλαίσιο τῆς ὁποίας συγκρίνονται καί ἱεραρχοῦνται τά πλέον ἐτερόκλητα πράγματα. Οἱ δεβαιότητες καί οἱ προκαταλήψεις τοῦ ἐθνικισμοῦ ὑποκαθιστοῦν ἄδηλα τίς ἐπιστημολογικές δεσμεύσεις μέ τούς περιορισμούς καί τή δύναμη τῆς κοινοτοπίας. Ἦδη στίς λέξεις πού διακρίνουμε, στίς λέξεις μέ τίς ὁποῖες σκεφτόμαστε μᾶς περιμένουν θεσμιζόμενες ὑποδοχές νοήματος. Καταλαβαίνουμε τίς λέξεις λογικά καί ἀνθρώπινα. Δηλαδή καταλαβαίνουμε τίς λέξεις μέσα σέ περιορισμούς ἱστορικούς· καί στή νεωτερικότητα, τό ἔθνος συνιστᾶ κατ' ἐξοχήν πολιτισμικό περιορισμό. Ἄς θυμηθοῦμε τόν Μισελέ: «Ὅσο ὁ ἄνθρωπος προοδεύει, τόσο ἐνσωματώνεται στό πνεῦμα τῆς πατρίδας του, συντρέχοντας καλύτερα τήν ἁρμονία τοῦ πλανήτη. (...) Ἡ ἐθνικότητα, ἡ πατρίδα, εἶναι πάντοτε ἡ ζωὴ τοῦ κόσμου. Ἄν αὐτή χανόνταν, ὅλα θά χάνονταν».

Ἐτσι, γιά νά «μὴ χαθοῦν ὅλα», ἡ ἐθνική ἱστοριογραφία συρρικνώνει ἀναδρομικά τά βουνά, τά ποτάμια, τίς πεδιάδες καί τίς θάλασσες στό ἐσωτερικό τῶν ἐθνικῶν συνόρων. Οἱ δρόμοι, οἱ ἀγορές, τά οἰκιστικά συστήματα, οἱ κοινωνίες, οἱ πολιτείες, οἱ αὐτοκρατορίες, οἱ πολιτισμοὶ ἀνασυστήνονται καί παραμορφώνονται. Τό παράδειγμα τῆς Μακεδονίας εἶναι περισσότερο ἀπό εὐγλωττο. Τό σῶμα τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας χύνεται στίς μητρες τῶν ἀρχῶν καί τῶν προταγμάτων τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας μέ τρόπο πού ὑπαγορεύεται ἀπό τίς ἀρχές κατασκευῆς τοῦ ἐθνικοῦ παρελθόντος. Τό παρελθόν νοεῖται ὡς τελείωσι ἐνός προαιώνιου «προτάγματος», τῆς ἐγερσης τοῦ ἔθνους. Ὁ ἐθνικός χώρος ὀρίζεται ὡς ἡ σκηνὴ ὅπου διαδραματίζεται ἡ ἱστορία καί ὁ ἐθνικός προορισμός ὑποβάλλεται ὡς προορισμός της. Παραδόξως, ἡ γραμμικὴ σύλληψη τῆς συνέχειας τοῦ ἔθνους ἀφαιρεῖ τίς συνέχειες ἀπό τήν ἱστορία.

Ἡ ἐθνικιστικὴ ἰδεολογία μοιάζει λοιπόν νά ὑπαγορεύει ἱστορίες ἐθνῶν καί οἱ τελεολογίες της προβάλλονται σέ ὅλο τό φάσμα τῆς ἱστοριογραφίας. Οἱ ἀρχές τοῦ ἐθνικισμοῦ, ἔχοντας περάσει στή σφαῖρα τοῦ αὐτονόητου, ὑποστηλώνουν καί ἐπικυρώνουν τήν παραγωγή τοῦ ἐθνικοῦ παρελθόντος.

Τό ἔθνος ἀποτελεῖ οἰκουμενικὴ ἀρχὴ τῆς σύγχρονης κοινωνίας καί γύρω του συναρθρώνονται οἱ παραστάσεις τοῦ κόσμου: οἱ ἐπιλεκτικές ἀνασυνθέσεις τοῦ παρελθόντος, οἱ φαντασιακές συναρτήσεις τοῦ παρόντος, οἱ εὐκτικές προοδοκίες τοῦ μέλλοντος. Οἱ παραγωγοὶ τοῦ ἐθνικισμοῦ κωδικοποιοῦν τήν ἱστορία. Οἰκειοποιοῦνται ἀλλά καί ἀνασυγκροτοῦν τό παρελθόν μέ κριτήριο τήν «ἐθνικὴ ἰδιαιτερότητα» καί τήν «ἐθνικὴ διαφορὰ».

Ὁ ἐθνικισμός ταυτίζεται πλέον μέ τήν κατεστημένη ἀντίληψη γιά τήν ἱστορία καί οἱ ἀρχές του ὑποβάλλουν τό

τρόπο μέ τόν όποιο είναι δυνατό καί θεμιτό νά παραχθεί καί νά όργανωθει ή γνώση τού παρελθόντος. Ύπαγορεύονται έτσι οι θέσεις από τίς όποιες καί μόνο είναι θεμιτή ή θέαση τού πραγματολογικού ύλικού τής ιστοριογραφίας, θέαση άμεσα ύποκείμενη σέ ιδεολογικούς περιορισμούς καί σέ χρήσεις πού συνδέονται μέ τίς πολιτικές στοχοθεσίες τού εθνικισμού.

Ή εθνικιστική ιδεολογία έλέγχει τήν κατασκευή τού εθνικού παρελθόντος μέ τήν παραγωγή νοηματικών αυτόματισμών. Οί παραδοχές καί τά προτάγματα τού εθνικισμού έπενδύουν μέ αντικειμενικότητα συγκεκριμένες θεάσεις καί διαχειρίσεις τών πηγών. Μαρτυρίες πού δέν συνάδουν πρός τίς αυτόνομες άρχές του είτε λανθάνουν ως θόρυθος είτε προσλαμβάνονται ως συμπτώματα δυσλειτουργιών πού τό σύστημα έχει κατορθώσει νά άκυρώσει μέσω τών μηχανισμών τής όμοιοστασίας. Οί άρχές τού εθνικισμού μεταφέρονται στό σύστημα κώδικων διά τών όποιων άποδίδεται νόημα στίς πηγές τής ιστορίας ενώ ταυτόχρονα ύπαγορεύουν έρμηνευτικές άξιώσεις ή άσυνειδεις άποσιωπήσεις. Κατά τούτο, μόνο κάποιος πού συμμερίζεται τίς άρχές αυτές μπορεί νά άναγνωρίσει τό αντικειμενικό σώμα τού παρελθόντος στή συγκεκριμένη παράταξη παραπομπών πού συγκροτούν τήν ιστορία τού έθνους.

Μελετώντας τήν ιστορικότητα τού έθνους καί τού εθνικισμού, ή ιστοριογραφία όδηγείται σέ άναζητήσεις πού προσβάλλουν τούς συμβατικούς όρους κατανόησης τών μαρτυριών καί τών τεκμηρίων. Οί άναζητήσεις αυτές συνιστούν, τελικά, πρόπλησμα μεταθεωρητικής θέασης τής ίδιας τής ιστορικής έπιστήμης. Ή δηλαδή κατορθώναμε νά έξαιρέσουμε τίς άρχές πού ύπαγορεύει ό εθνικισμός, τότε ή εθνική ιστορία θά έδειχνε σάν παράταξη μετωνυμιών, σάν άπλή χρονολογική ταξιθέτηση σειρών από παραπομπές. Ή κατανόηση αυτού τού ύλικού δέν μπορεί νά συμβαδίσει μέ τήν κριτική τών άρχών βάσει τών όποιων έχει συγκροτηθεί σέ «καθολική έπιστήμη» ή γνώση τού παρελθόντος.

Τό «εθνικιστικό παράδοξο» πού έπισημαίνει ό Ήντερσον στήν άνασύσταση τού παρελθόντος μπορεί νά έρμηνευθεί άν διακριθοούν οι λογικές καί οι νοηματικές συνάψεις τής νεωτερικής έπιστημονικής αυθεντίας: εκείνης πού παραπέμπει μέ αυστηρότητα στόν όρθό λόγο κι εκείνης πού ύποβάλλει ως αυτόνομες τίς φορτισμένες άξιολογήσεις τής νεωτερικότητας καί τού εθνικισμού. Ή μελέτη λοιπόν τής εθνικιστικής ιδεολογίας καθιστά επίκαιρο εκείνο πού γνωρίζουμε ήδη από τήν έποχή τού Μάξ Βέμπερ: ότι δηλαδή ή διάκριση νοήματος πού όδηγεί στή συγκρότηση τών έρευνητικών αντικειμένων δέν προκύπτει αλλά ούτε καί έλέγχεται άμεσα από τά αξιώματα, τόν άκριδή λογισμό καί τή σαφήνεια πού επικαλείται ό έπιστημονικός λόγος.

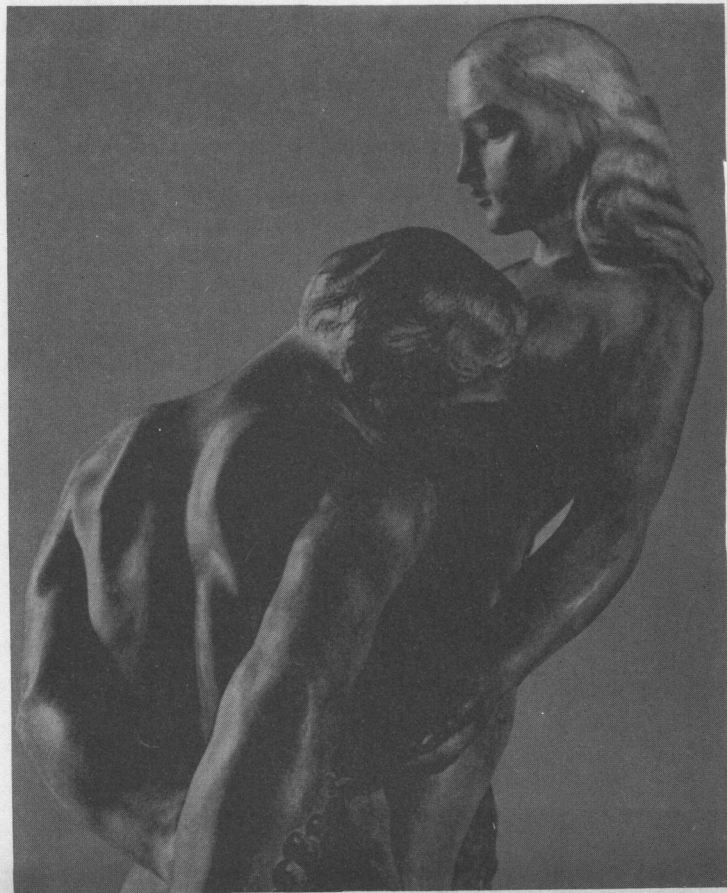
Ή συμβατική ιστοριογραφία παράγεται προσαρτημένη στή θεωρία κι αυτό σημαίνει πώς παράγεται ως σύνολο μεταφορών, μέσω τών όποιων κάθε παραπομπή στό ύλικό όργανώνεται μέ τρόπο πού τό άναφερόμενο νά μεταγράφεται σέ γενικευτικές έννοιολογήσεις. Στήν άρθρωση αυτών τών γενικεύσεων παρεισφρεύουν, ως αυτόνομοι σύνδεσμοι, άνορθολογικές δεσμεύσεις καί παραδοχές.

Οί εθνικιστικές τελεολογίες προβάλλονται ως έγγεγραμμένες στή νομοτελειική πρόδραση τής ιστορίας, στή φυσική τάξη τού κόσμου. Έδώ ή Ήστορία εκλαμβάνεται ως ύποκείμενο μέ ίδιους σκοπούς, ως «πρόσωπο μεταξύ προσώπων». Ο εθνικισμός έχει παραγάγει τό έθνος

προβάλλοντας στήν ιστορία τήν αντικειμενικότητα τής ύπαρξής του αλλά καί τών έκάστοτε πολιτικών του προταγμάτων.

Τό νεωτερικό πρόταγμα τού εθνικισμού δέν όφείλει καμία συνέπεια στήν ιστορία. Τό «εθνικιστικό παράδοξο» νομιμοποιείται παίζοντας μέ τήν ιστοτέλεια. Ο εθνικισμός καί, ως παράγωγό του, τό έθνος δημιουργήθηκαν ύπό δεδομένες προγενέστερες συνθήκες. Αυτό συμβαίνει για κάθε ιστορική δημιουργία. Καθετί έχει γενεαλογία. Όμως τή γενεαλογία τού έθνους τή δημιουργεί ό ίδιος ό εθνικισμός πάνω στά πρότυπα πού ύπαγορεύουν οι άρχές καί οι επιδιώξεις του. Έργαλειακά καί εκ τών ύστέρων, μέ περισσότερη ή λιγότερη πειστικότητα.

Κανείς δέν μπορεί νά ισχυριστεί πώς ό εθνικισμός διαμορφώθηκε εν κενώ. Όμως, καμία μορφή κοινωνικής σχέσης δέν παράγει τά άποτελέσματά της μέ βάση τίς «πρώτες αίτίες» της, πραγματικές ή πλαστές. Ο εθνικισμός, από τή στιγμή πού έχει κατισχύσει καί έχει μεταγράψει τίς παραδοσιακές μορφές κοινωνικής συνοχής σέ δικές του παραστάσεις τού κόσμου, δημιουργεί ό ίδιος καί τούς όρους τής άναπαραγωγής του. Έφόσον οι παραστάσεις τού παρελθόντος συνιστούν όρο νομιμοποίησης καί άναπαραγωγής τού έθνους, ή εθνικιστική ιδεολογία δημιουργεί τήν ιστορία τού έθνους. Μπορούμε νά πούμε, ένθουμούμενοι τόν Μάρξ, ότι οι συνθήκες πού άρχικά φαίνονται ως προϋποθέσεις δημιουργίας τού έθνους γίνονται τώρα συνέπειες τής πραγματοποίησής του. Δέν είναι πλέον προϋποθέσεις τής γένεσής του αλλά άποτελέσματα τής τωρινής του ύπαρξης. Ο εθνικισμός ξεκινά από τόν έαυτό του δημιουργώντας ό ίδιος τίς προϋποθέσεις άναπαραγωγής καί άνάπτυξής του. Κι έμεις, επιχειρώντας τή σύσταση τής εθνικής ιστορίας — τήν παραγωγή τού εθνικού παρελθόντος, φτάνουμε νά βλέπουμε ως αίτίες τής ιστορίας εκείνα πού κανονικά είναι τά άποτελέσματά της.

ΓΙΑ ΤΗ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

του Λουί Άλτουσέρ

«**D**ixit et salvavi animam meam», μ' αυτή τή λατινική φράση τής εκκλησιαστικής προσευχής ο Μάρξ επιλογίζει τήν *Κριτική του Προγράμματος τής Γκότα* (1875). Γνωρίζουμε τήν υπόθεση. Τό γερμανικό εργατικό κίνημα τήν εποχή εκείνη ήταν χωρισμένο σέ ένα μαρξιστικό κόμμα, εκείνο του Λίμπνεχτ και του Μπέμπελ, και στό κόμμα του Λασάλ. Στήν Γκότα επρόκειτο νά γίνει ένα συνέδριο πολιτικής συγχώνευσης. Έκει συναντήθηκαν μεταξύ πολιτικών ήγετων πού συμφώνησαν σ' ένα κείμενο προγράμματος. Έρήμεν του Μάρξ. Άλλά ή υπόθεση δέν μπορούσε νά μείνει μυστική. Ο Μάρξ έγινε γρήγορα κάτοχος του κειμένου και τότε μέγας θυμός του έπνιξε τό λαϊμό, ό θυμός πού προμήνυε μεγάλες καταγίδες. Διότι, στό *Πρόγραμμα τής Γκότα* οί συντάκτες του, άραδιάζοντας όρισμούς άπό καιρό άνασχευασμένους, είχαν προδώσει τούς βασικούς, τούς πιό στοιχειώδεις, όρισμούς του μαρξισμού: πλούτος, εργασία, τό ίδιο τό κράτος. Ο Μάρξ, μέ έκδικητική πένα, ξαναπιάνει καθεμιά άπ' αυτές τίς θεωρητικές μπουρδες και ξαναβάζει τά πράγματα στή θέση τους, πάνω στό χαρτί. Άλλά δέν δημοσίευσε τό κείμενο μέ τίς κριτικές του. Έτσι έξηγείται εκείνο τό «*dixit et salvavi animam meam*». Διότι μίλησε μόνο γιά νά μιλήσει, μέσα στή μοναξιά του. Δέν δημοσίευσε τό κείμενο του όχι μόνο έπειδή τό κόμμα ήταν αντίθετο (και χρειάστηκαν δεκαπέντε χρόνια πονηριές του Ένγκελς γιά νά δει, λαθραία, τό φώς τής δημοσιότητας), αλλά διότι φαίνεται ότι θά ήταν οί ίδιοι οί «φυσικοί» του άποδέκτες πού θά δημιουργούσαν προβλήματα. Οί άστοί «δημοσιογράφοι» πρώτα άπ' όλους, ως κι οί εργάτες θά έκαναν τέτοια κατάχρηση του κειμένου τής Γκότα μέχρι του σημείου νά τό θεωρήσουν *σάν κομμουνιστικό κείμενο*. Άν ή ιστορία έχει βαλθει νά προχωρή με τέτοιου είδους παρεξηγήσεις σέ σχέση με τό ίδιο τό πράγμα, δέν άπομένει παρά νά σηκώσει κανείς τά χέρια και νά άφειθεί στήν άπροσδόκητη διαλεκτική της. Η ρήση «*dixit et salvavi animam meam*» έχει κι αυτή τήν έννοια. Ό,τι και νά συμβεί, άκόμη και τό καλύτερο, εγώ θά έχω κάμει τό καθήκον μου και θά έχω λυτρώσει τήν ψυχή μου άπ' τό θυμό, χάρη στό παρατημένο στό συρτάρι κείμενό μου.

Παράδοξη αντίληψη πολιτικής καθοδήγησης άπό έναν ήγέτη τόσο άδιαφιλονίκητο όπως ο Μάρξ. Ο Ένγκελς άλλωστε ήταν σύμφωνος. Μήπως δέν έξηγει στόν Μπέμπελ, σέ ένα του γράμμα (ο Μάρξ είναι ήδη νεκρός), ότι «*ούτε ο Μάρξ ούτε εγώ ο ίδιος έπεμβαίναμε στίς πολιτικές υποθέσεις του κόμματος παρά μόνο, και άποκλειστικά, γιά νά έπανορθώσουμε θεωρητικές πλάνες*»; Άπό τή μία πλευρά λοιπόν ή θεωρία, άπό τήν άλλη ή πολιτική. Η πολιτική άποκλειστική υπόθεση του κόμματος, ή θεωρία έπιχωριάζει στους θεωρητικούς. Παράδοξος καταμερισμός εργασίας άπό θεωρητικούς τής ένότητας θεωρίας και πράξης. Έτσι είναι. Τό ζήτημα, όμως, δέν είναι νά άγανακτεί κανείς, αλλά νά καταλάβει. Και γιά νά καταλάβει κανείς αυτές τίς παρανοήσεις, αυτά τά συμπτώματα, θά πρέπει νά μπει στή λογική μιås πραγματικότητας γεμάτης άπό τερατώδη άυτονόητα και άναμαλίες πού άπό πολύ παλιά έπήραν τό όνομα μαρξιστική σκέψη ή «*σκέψη του Μάρξ και του Ένγκελς*». Πόσες φορές δέν χρησιμοποιήσαμε τόν όρο αυτό χωρίς ν' άνα-

ρωτηθούμε γιά τό λόγο ύπαρξής του! Όσάκις σήμερα ξαναγυρνάμε στόν όρο «σκέψη του Μάρξ και του Ένγκελς» και τίς μικρές φράσεις-συμπτώματα στήν Άλληλογραφία τους, ή ντροπή μās άνεβαίνει στά μούτρα. Πώς μπορούσαμε νά προφέρουμε φόρμουλες πού κουβαλούσαν πάνω τους παρόμοιες δλακειές έχοντας τήν έντύπωση ότι φωτίζουμε τό ίδιο τό πράγμα;

Γιά νά δοϋμε καθαρά μās χρειάζεται μια όλόκληρη άνάλυση τής σκέψης του Μάρξ και του Ένγκελς, μια ιστορία τής διαμόρφωσής της, τής σχέσης της με τήν ιστορία του εργατικού κινήματος και ειδικότερα με τίς φιλοσοφικές παρεκκλίσεις· ειδικότερα με τίς φιλοσοφικές παρεκκλίσεις πού του χρησίμευσαν ως έγγύηση.

Άλλά αυτή τήν ιστορία, όπως όλες τίς ιστορίες, πρέπει, έστω συνοπτικά, νά τήν άφηγηθούμε. Άς μου συγχωρεθεί λοιπόν αυτή ή άφήγηση, πού θά τήν ξαναπιάσω άπ' τήν άρχή τρείς φορές.

Ίστορία πρώτη

Η ιστορία άρχίζει τό 1841. Όταν στους κύκλους των νεοεγγελιανών του Βερολίνου έκανε τήν εμφάνισή του ο Μάρξ, λάμποντας άπό νιότη, εκείνο πού έντυπωσίασε όλο τον κόσμο σ' αυτόν τόν νεαρό γενειοφόρο με τήν περήφανη μαλλούρα ήταν

τό βλέμμα πού φανέρωνε τή «μεγαλοφυΐα», τή «φιλοσοφική μεγαλοφυΐα». Συνέτριβε τούς πάντες μέ τήν έπιστήμη του και τή σιγουριά τής ευρύμαθείας του, όπως και μέ τήν υπεροπτική δεβαιότητα τών απόψεών του. Κανείς δέν μπορούσε ν' αντιλέξει. 'Ο Ένγκελς, αναθυμούμενος άργότερα τήν εποχή τής Έκστασης, έμελλε νά πεί: «Μόνον εκείνος ήταν μεγαλοφυΐα», «έμεΐς, τό πολύ πολύ, είμαστε ταλαντούχοι». Η μεγαλοφυΐα είναι μεγαλοφυΐα, είναι κάτι πού δέν ξεγγιείται, τό πολύ διαπιστώνεται. Άν, επιπλέον, ό μεγαλοφυής είναι και φιλόσοφος, αυτό βέβαια ξεγγιείται από τή σκληρή δουλειά πού έκανε επί χρόνια μελετώντας όλη τήν ιστορία τής φιλοσοφίας, από τόν Έπίκουρο ως τόν Χέγκελ, περνώντας από τόν Ρουσό, τόν Κάντ και καταλήγοντας στόν Φόυερμαχ. Τί είναι λοιπόν για τόν Μάρξ ή φιλοσοφία; Μέ μιά λέξη, ή *έπιστήμη τής αντίφασης*. Έκείνοι πού καλύτερα τό είχαν καταλάβει ήταν ό Χέγκελ, ό Φόυερμαχ επίσης, γι' αυτό δέν υπάρχει φιλοσοφία χωρίς τήν άνάγνωση τής *Μεγάλης Λογικής* ή τών όνομαστών παραγράφων τής *Φιλοσοφίας του Δικαιου* ή τής *Ούσιας του Χριστιανισμού*. 'Ο Μάρξ τά 'παίξε όλ' αυτά στά δάχτυλα, καλύτερα από τόν Φόυερμαχ, καλύτερα κι άπ' τόν Στίρνερ, γι' αυτό ήταν ό πιο μέγας. Έκείνος ΓΝΩΡΙΖΕ. Γνώριζε για λογαριασμό όλων, και σέ όλους ή έπιστήμη του χρησίμευε ως *έχέγγυο*, ως *έγγυήτρια*, ως *έγγύηση*. Άν ή φιλοσοφία είναι ή *έπιστήμη τής αντίφασης*, είναι επίσης ή *θεωρία τής έγγύησης*, τό είναι στά σίγουρα, άρκει νά τήν έμπιστευθεί κανείς για νά κατανοήσει τήν κρυμμένη ούσία τών πραγμάτων.

Μέ όλη τήν περηφάνεια του ό Μάρξ εισήλθε ώστόσο στό άνδότερο τών συνδέσμων τών Γερμανών προσφύγων στό Παρίσι, ύστερα στό Λονδίνο, στό «Λίγκα τών Δικαιών», τών μετέπειτα κομμουνιστών. Θά πρέπει νά τά πήγαινε καλά γιατί συναντούσε σ' αυτούς τούς κύκλους γεννάτους παλαιούς πολεμιστές, χωρίς αταπάτες, για τούς όποιους ή φιλοσοφία ήταν καλό πράγμα αλλά δέν βάραινε πολύ στην πάλη τών τάξεων. Εΐχαν τήν τύχη νά μετρούν άνάμεσά τους τόν μεγαλύτερο φιλόσοφο εκείνου του καιρού: τόσο τό καλύτερο. Τόν έβαλαν στό δουλειά παραγγέλλοντάς του νά γράψει ένα σχέδιο πολιτικού *Μανιφέστου* για νά συνενωθούν οι εργάτες σέ ένα κόμμα πού ενιωσαν ήδη νά πνέει πάνω από τήν Ευρώπη τής Ίερής Συμμαχίας ό μέγας άνεμος του 1848. Παρήγγειλαν λοιπόν στόν Μάρξ και τόν Ένγκελς μαζί αυτό τό *Μανιφέστο*, ό Μάρξ αποδέχτηκε τήν παραγγελία, αλλά όπως δέν τηρούσε τήν ύπόσχεσή του ή Λίγκα άνυπομονούσε και ό Μάρξ, στά τέλη του 1847, έδήσε νά ρίξει στό χαρτί, πολύ διαστικά, τίς θέσεις του έν λόγω *Μανιφέστου*. Όλη ή ιστορία πού άκολοθητή στηρίζεται στις παροιμιώδεις παρεξηγήσεις αυτών τών θέσεων.

Έπειδή οι θέσεις του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* είναι φιλοσοφικές, δέν είναι δύσκολο νά τίς συνοψίσει κανείς σέ μερικές βασικές άρχές.

Άρχή I: Η ιστορία όλόκληρη είναι ή ιστορία τής πάλης τών τάξεων, πού φέρνει αντιμετώπους τούς έκάστοτε κατόχους τών μέσων παραγωγής (μικροϊδιοκτήτες στην Άθήνα, μεγαλογαιοκτήμονες στην Ρώμη, «άνθρώπους μέ τά δονκάτα» σήμερα) μέ τούς μικροαγρότες πού ύφίστανται τήν εκμετάλλευση, τούς άπόκληρους ιδιοκτήτες. Τάξη εναντίον τάξης. Άρα προτεραιότητα τών τάξεων πάνω στην πάλη τών τάξεων. Έτσι προχωράει ή ιστορία, ή πάλη είναι ό «κινήτρας».

Άρχή II: Άρχή και «κινήτρας» τής πάλης είναι ή αντίφαση, είναι ή ούσία τής πάλης. Μιά τάξη δέν άγωνίζεται εναντίον μιάς άλλης τάξης παρά όταν διαπνέεται από τήν αντίφαση, είναι ή αντίφαση πού, «άναπτυσσόμενη», κάνει τήν ιστορία νά προχωράει, τήν κάνει νά περνά από τή μιά μορφή στην άλλη, στην άνώτερη, και έν τέλει καταλήγει νά τήν οδηγήσει μέ-

χοι τή σημερινή κυρίαρχη Μορφή, τή Μορφή τής αντίφασης μεταξύ κεφαλαιοκρατικής τάξης και κατόχου τών σύγχρονων μέσων παραγωγής από τή μιά πλευρά και τήν προλεταριακή τάξη από τήν άλλη, στερημένη από τά πάντα. 'Οθεν τούτος είναι ό τελευταίος άνταγωνισμός, μετά ταύτα έρχεται ό κομμουνισμός (sic).

Άρχή III: Κάθε αντίφαση, κινήτρας τής αυτοανάπτυξής της, έμπεριέχει τήν αρχή τής υπέρβασής της, τής άρνησής της και τής έπανασυμφιλίωσης τών αντιθετικών της όρων. Πρόκειται για τήν περιδότη άρχή του έγελιανού *Aufhebung*, τήν άρνηση τής άρνησης, πού ύπόσχεται θεωρητικά και άλάνθαστα τό τέλος τής ιστορίας, τήν παγκόσμια συμφιλίωση τών αντιθέτων, σύμφωνα μέ τούς όρους τής άνάπτυξης τών μορφών τής ιστορικής διαλεκτικής.

Άρχή IV: Η ιστορία προχωράει μέ τήν άρνηση. Φτιάχεται από τήν «κακή πλευρά», από τήν άρνητική τάξη, τήν κυριαρχούμενη, κι όχι τή θετική κοινωνική τάξη, τήν κυρίαρχη. Φτιάχεται από αυτούς πού ύφίστανται τήν εκμετάλλευση κι όχι από τούς εκμεταλλευτές, σήμερα τή φτιάχνουν οι προλετάριοι κι όχι οι καπιταλιστές.

Άρχή V: Άρκει προς τούτο ή άρνητική τάξη νά ένωθεί μέσα στην άρνητική της συνθήκη, από τάξη καθ' έαυτήν (άρνητική de facto) νά συγκροτηθεί σέ τάξη δι' έαυτήν (άρνητική de jure). Χάρη σ' αυτή τήν άρνηση ροκανίζει κι άποσυνθέτει όλόκληρο τό σύστημα κυριαρχίας τής άρχουσας τάξης, του καταστρέφει τούς θεσμούς, τό κράτος, τήν οικογένεια, τή θρησκεία, του άρνεΐται τίς ιδέες, και κατατάσσει τούς ανθρώπους σέ δύο στρατόπεδα, όποτε ή πάλη τών ιδεών γίνεται *έφικτή ως πάλη τών τάξεων*. Σ' αυτή τήν ιδεολογική ταξική πάλη τό προλεταριάτο σννειδητοποιεί τόν έαντό του και τήν άποστολή του, συγκροτείται σέ τάξη, ένώ ή κεφαλαιοκρατική τάξη προαισθάνεται τό έπιχείμενο τέλος τής βασιλείας της. ('Ο Γκράμσι έκανε όνειρα μ' αυτό τό κείμενο στο όποιο απέδιδε ένα «γνωσιολογικό» νόημα, μυθικό και λάθος).

Άρχή VI: Τό τέρας αυτής τής αντιφατικής και άρνητικής διαδικασίας, τής προτεραιότητας δηλαδή τών τάξεων πάνω στην πάλη τους, τής πρωτοκαθεδρίας του άρνητικού στοιχείου πάνω στο θετικό, είναι ή Έπανάσταση, ή μεγάλη Άνατροπή του 'Οχι μέσα στο Ναι, ό θρίαμβος τών ύφισταμένων τήν εκμετάλλευση πάνω στους εκμεταλλευτές, τό τέλος του κράτους, καθώς τό προλεταριάτο θά γίνει τό ίδιο κράτος και ή ιδεολογία του θά άποβεί κυρίαρχη ιδεολογία. Τέλος του κράτους, τέλος τής ιδεολογίας, τέλος τής άστικής οικογένειας, τέλος τής ήθικής και τής θρησκείας, κάθε μέρα θά είναι Κυριακή, ή βασιλεία τής «τεμπελιάς», πού μιά μέρα θα δοξολογήσει ό Λαφάργκ, σοβαρός ώστόσο αυτός, θά σημάνει για όλους τούς πνευματικούς και χειρώνακτες εργαζομένους...

Ίδου λοιπόν πώς ή «εργασία του άρνητικού» καταλήγει στην Έπανάσταση πού τό *Μανιφέστο* του 1847-48 άναγγέλλει ως

προφανή. "Ας ξέρουμε ότι τό κείμενο αυτό πέρασε παντελῶς ἀπαρατήρητο μέσα στήν ἐπαναστατική θύελλα τοῦ 1847-48, ἀλλά ἀπέμεινε κάτι ἀπ' αὐτό στά ἀρχεῖα καί τή μνήμη τοῦ γερμανικοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος.

Ἀπομένει ἐπίσης ἀπό τό κείμενο αὐτό ὅτι ἦταν τό κοινό ἐργο τῶν κομμουνιστῶν τοῦ 1847, καί τοῦ Μάρξ πού τό ἐγραψε καί τοῦ Ἐνγκελς πού προηγουμένως εἶχε συντάξει πολλές παραλλαγές, μιά κι αὐτός ὁ στριμμένος ὁ Μάρξ δέν στρωνόταν στή δουλειά. (Γνωρίζουμε ἀπό τήν πένα τοῦ Ἐνγκελς τήν «κομμουνιστική κατήχηση», καθάρια σάν τό νερό τῆς πηγῆς). Αὐτή ἡ συνύφανση βρίσκεται στή ρίζα τῆς πύθωρας καί τῆς πύθωρας σκανδαλώδους ἱστορίας τοῦ αἰῶνα: πρόκειται γιά τήν ἱστορία τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἐνγκελς, καθ' ὅσον οἱ δύο αὐτοί ἄνδρες ὄρηκαν τόν τρόπο ν' ἀνταμῶσουν γιά νά ἔχουν μία σκέψη. Πέρασαν τή ζωή τους νά τήν ἀναπτύσσουν, νά τήν ἐξηγοῦν, νά τήν τεκμηριῶνουν μέ γιγαντιαία ἔργα, ὅπως ἡ *Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, τό Κεφάλαιο*, *Ἀλληλογραφία πάνω στό Κεφάλαιο*, *τό Ἀντι-Ντύρινγκ*, *Ἐπανάσταση καί Ἀντεπανάσταση στή Γερμανία κλπ.*

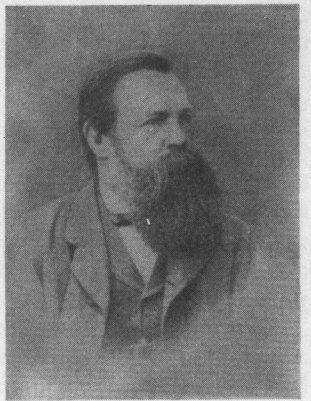
Ἄν ἀπαιτεῖται νά ἀνταμωθοῦν δύο ἄνθρωποι γιά νά συλλάβουν μία σκέψη, νά κάτι πού ἀνατρέπει ὅλες τίς ἀρχές τῆς ψυχολογίας καί προοιωνίζεται τή «διυποκειμενικότητα». Ἄν χρειάζονται δύο ζωές γιά νά ἀναπτυχθεῖ μία σκέψη, νά κάτι πού ἐγκαινιάζει μία νέα μορφή καταμερισμοῦ ἐργασίας, κάτι πού ἀνατρέπει ὅλη τή μαρξιστική θεωρία ἐπί τοῦ ζητήματος. Ὡστόσο, πρέπει νά περάσει κανεῖς ἀπό 'δῶ γιά νά κατανοήσῃ ἐτούτη τήν ἐποποιία τῶν νέων χρόνων, πού κατέληξε σ' αὐτό πού, γιά πάντα (;), ὀνομάζεται μαρξιστική σκέψη, σκέψη τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἐνγκελς, *διαλεκτικός ὕλισμός*.

Ἄλλά κι ἐδῶ γιά νά καταλάβει κανεῖς πρέπει ἀκόμη μία φορά νά διηγηθεῖ τήν ἱστορία, ὅπως τή διηγοῦνται στά παιδιά, ἀπό τήν ἀρχή. Ἦταν μία φορά κι ἕναν καιρό...

Ἱστορία δεύτερη

Μάλιστα, ἦταν μία φορά, τή δεκαετία τοῦ 1840, δύο νέοι Γερμανοί φοιτητές.

Ὁ ἕνας ὀνομαζόταν Κάρλ Μάρξ, γιός ἑνός φιλελεύθερου δικηγόρου ἀπό τή Ρηνανία, γόνου μιᾶς μακρᾶς γενιᾶς ραβίνων, Ἑβραίου προσήλυτου στό χριστιανισμό, ἀπό τήν Τρίαρ, καί μιᾶς ὑπέροχης μάνας, ἐλαφρῶς προστατευτικῆς, κόρης τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας, ὡραίας σάν τή νύχτα. Ὁ ἄλλος, ὁ Ἐνγκελς, ἦταν γιός διομηχανῶν δάμδακος ἀπό τή Ρηνανία πού εἶχαν ἐργοστάσια λίγο-πολύ παντοῦ στή Δυτική Εὐρώπη, κι ἕνα μεγάλο στό Μάντσεστερ. Σπούδασαν καί οἱ δύο τους νομικά, ὁ Μάρξ ἐπιπλέον σπούδασε ἱστορία καί φιλοσοφία στό Βερολίνο. Ἐκεῖ γνώρισαν τόν δόκτορα Κλάμπ, στούς κύκλους τῶν «νεοεγγελιανῶν» οἱ ὁποῖοι τά βράδια ἔπιγαν μεγάλα ποτήρια μπύρας τραγουδώντας καί ὀνειρευόμενοι τήν ἀνοδο στό θρόνο τοῦ Φρειδερίκου - Γουλιέλμου, τοῦ διαδόχου πού τόν θεωροῦσαν φιλελεύθερο, ἔπιναν στήν ὑγεία τῆς μεγάλης Μεταρρύθμισης τοῦ κράτους πού ὁ διάδοχος ὑποσχόταν. Ἄλλά ὅταν ὁ πρίγκιπας ἀνέβηκε στό θρόνο, μετατράπηκε σέ δεσπότη καί ἐπέβαλε στή Γερμανία, τῆς Ρηνανίας συμπεριλαμβανομένης, τό νόμο τῆς αὐθαιρεσίας. Καθώς οἱ νεοεγγελιανοί ἔγιναν «τουρκοί», ὁ Φρειδερίκος ξανάφερε στό Βερολίνο τόν ἀντιδραστικό γέρο φιλόσοφο Σέλιγκ γιά νά ἐπιβάλλει στό πανεπιστήμιο τή βασιλεία τῆς Τάξης, ἐνῶ ἡ φιλοσοφία ἐτέθη ἐν διατεταγμένη ὑπηρεσίᾳ, ἐκτός ἀπό ἐκείνη τοῦ Γκάνς, ὁ ὁποῖος, προστατευμένος ἀπό τήν ἡλικία καί τή γνώση, συνέχιζε τή φιλελεύθερη παράδοση στό πανεπιστήμιο. Ὅλοι πῆγαιναν ν' ἀκούσουν τόν Γκάνς καί, κατά πάσα πιθανότητα, σέ ἕνα ἀπ' αὐτά τά μαθήματα ὁ Μάρξ κι ὁ Ἐνγκελς γνωρίστηκαν καλύτερα γιά ὅλη τους τή ζωή!

Ὁ Μάρξ ἔλαμπε ἀπό φιλοσοφική εὐφυΐα. Ὁ Ἐνγκελς τόν θαύμαζε πολύ, παρ' ὅλο πού κι αὐτός ἐπίσης εἶχε ἕνα μεγάλο θεωρητικό ἄλγος, ἕνα πνεῦμα καθαρῶ καί πρακτικῶ χωρίς τό ὄμοιο του. Ὁ καιρός περνοῦσε! Ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος IV κρατιόταν πάντα καλά στήν ἐξουσία. Ὁ Μάρξ φλερτάριζε τήν Τζένυ, καί τελικά τήν παντρεύτηκε. Οἱ γονεῖς τοῦ Ἐνγκελς ἔκριναν ὅτι εἶχε μάθε ἀρκετά καί ἀποφάσισαν νά τοῦ ἐμπιστευθοῦν τή διεύθυνση τοῦ ἐργοστασίου στό Μάντσεστερ.

Ὁ Ἐνγκελς ἔφτιαξε τά πράματά του κι ἀναχώρησε γιά τό μέλλον. Ἐγινε δεκτός στό Μάντσεστερ ἀπό τοῦς ὑπευθύνους τοῦ ἐργοστασίου πού τόν ξενάγησαν στά κτίρια τῆς παραγωγῆς. Στή διάρκεια αὐτῆς τῆς ἐπίσημης ἐπίσκεψης ὁ Ἐνγκελς παρατήρησε μία νέα κοπέλα στή δουλειά τῆς, ζήτησε πληροφορίες γι' αὐτήν. Ἦταν μία νέα ἐργάτρια, Ἴρλανδέζα μετανάστρια, μιά *O.S**, ὀνόματι Μάρυ. Ὁ Ἐνγκελς σάπαινε, ξεμπερδεψε μέ τά τῆς ὑποδοχῆς στό ἐργοστάσιο, πῆγε σίτι τοῦ, ἀλλά ἐπέστρεψε μόνος στό ἐργοστάσιο, μέσα στή νύχτα, γιά νά συναντήσει αὐτήν τή Μάρυ πού τώρα τοῦ φάνηκε ἀκόμη πύθωρα καί, ὅταν τῆς τό ζήτησε, αὐτή δέχτηκε νά τοῦ ξαναδείξει τό ἐργοστάσιο. Ἐκαναν πάλι ἀπό τήν ἀρχή τό δρόμο τοῦ πρωινοῦ, ἀλλά μόνον, μιλοῦσε ἡ Μάρυ. Αὐτά πού ἔλεγε δέν εἶχαν μεγάλη σχέση μέ τά σχόλια τῶν ὑπευθύνων. Ἐλεγε: Ὑπάρχουν («es gibt») ἐδῶ ἄνδρες καί γυναῖκες πού τοῦς πέταξαν στό δρόμο ἀφοῦ τοῦς ἔκασαν τά σπίτια, τοῦς ξέφραξαν τά χωράφια (Faktum), κι ὕστερα αὐτοῖς ξεκίνησαν μέ τά πόδια, μέ ἄδειο στομάχι, γιά τοῦς μεγάλους δρόμους τῶν πόλεων, νά βροῦν μεροκάματο, νά δουλέψουν μέ ὁποιαδήποτε τιμῆ, νά μήν πεθάνουν τῆς πείνας. Ἦλθαν ὡς ἐδῶ, ὄρηκαν τήν πόρτα τῆς φάμπρικας ἀνοιχτή, τοῦς δέχτηκαν σάν ζητιάνους, γιά ἕνα κομμάτι ψωμί. Πίσω ἀπό τοῦς ψηλούς τοίχους ὀρθώνονταν τά κάστρα τῆς διομηχανικῆς ἀριστοκρατίας πού κατεῖχε τά πάντα μέσα στό ἐργοστάσιο καί ἐπέβαλλε τή βασιλεία τοῦ ἀδυσώπητου νόμου τῆς. Κι ἐγώ, ἡ Μάρυ, ἦρθα μέ τά πόδια ἀπό τήν Ἴρλανδία, κι ἐγώ γιά νά βρῶ δουλειά καί ψωμί, νά μήν πεθάνω. Ζῶ μόνη. Εἶσθε ὡραῖος, ὁμως πῶς συμβαίνει καί ξαναγυρίσατε ἐδῶ; Δέν εἶσθε τοῦ δικοῦ μας κόσμου, ἀνήρτετε στόν κόσμο τό δικό τους, γιατί ξανάρθατε; Ὁ Ἐνγκελς δέν ἀπάντησε παρά κοιτάζοντάς τήν μέ τρυφερότητα, καί κατάλαβε τότε ὅτι τήν ἀγαποῦσε. Γιατί; Ἴσως γιά τήν ὁμορφιά τῆς καί τό κουράγιο τῆς. Μήπως, ὁμως, ξέρουμε γιατί ἀγαπᾶμε; Δέν εἶπε ὄχι ἡ Μάρυ, καί πῆραν μαζί τό δρόμο γιά τήν πόλη, χαμένη ὀλόκληρη στό καταφύγιο τῆς κρύας νύχτας πού τή διαπερνοῦσαν τά φῶτα.

*O.S.: Ouvrière spécialisée, κατά τή σύγχρονη ὀρολογία, εἰδικευμένη ἐργάτρια. Στήν πραγματικότητα ἀνεκδίκητη ἐργάτρια στήν ἀλυσίδα παραγωγῆς.

Διδαγμένος απ' αυτή την εμπειρία ο Ένγκελς ρίχτηκε στη δουλειά, μελέτησε μέσα από βιβλία αλλά και επί τόπου, κι έγραψε το 1845 ένα βιβλίο, την *Κατάσταση των εργατικών τάξεων στην Αγγλία*, που τέλειωνε με την ήττα των χαριστών, και όπου η παγκόσμια ιστορία ξετυλιγόταν έντελώς διαφορετικά απ' ό,τι στα σχήματα του Μανιφέστου. Έδώ όλα εξαρτιόνταν από τις συνθήκες ζωής (*Lebensbedingungen*) και εργασίας (*Arbeitsbedingungen*) που επιφυλάσσονται στους εργαζομένους, τά πάντα ανάγονταν στη μεγάλη απαλλοτρίωση της πρωταρχικής συσσώρευσης, που πέταξε αυτούς τους ανθρώπους από τό καμένο σπίτι στους δρόμους και τούς έριξε στα χέρια των τοπικών κατόχων των μέσων παραγωγής. Δέν υπάρχει στην εργασία αυτή ζήτημα έννοιας, αντίφασης, άρνησης και άρνητικότητας, προτεραιότητας των τάξεων πάνω στην πάλη των τάξεων, προτεραιότητας του άρνητικού επί του θετικού. Αντίθετα, αναδεικνύεται μία κατάσταση πραγμάτων, αποτέλεσμα μιάς ολόκληρης ιστορικής διαδικασίας, απρόβλεπτης αλλά αναγκαίας, που παρήγαγε μιάν ορισμένη κατάσταση πραγμάτων: τούς ύφισταμένους την εκμετάλλευση στα χέρια των εκμεταλλευτών. Αλλά κι αυτή επίσης, ήταν τό αποτέλεσμα μιάς ιστορίας γεγονικής [factuelle]. Οί άνθρωποι πολέμησαν για νά κρατήσουν τά χωράφια τους, τούς πολέμησαν για νά τούς ξεκληρίσουν, έχασαν, προσλήφθηκαν στη σκλαβιά της βιομηχανικής παραγωγής, αντιστάθηκαν όπως τό μπόρεσαν, κολλημένοι στον τοίχο μέρα τή μέρα, μέσα στη συναδέλφωση της αλληγγυής των εκμεταλλευομένων, πάντα όμως ολομόναχοι άπέναντι στην εργατική άτυνομία της εργοδοσίας και της δικτατορίας της. Τό μόνο πράγμα που κατάλαβαν ήταν ότι δέν μπορούν νά παλεύουν μόνοι τους αλλά πρέπει νά ένωθούν για νά άποκτήσουν δική τους δύναμη στον άγώνα, ν' αντιμετωπίσουν τίς αντίξοότητες, νά συσπειρώνουν τούς αγωνιστές μετά από κάποια ήττα και νά έτοιμάζουν τήν αυριανή έπίθεση. Κατάλαβαν επίσης ότι ή ένότητα σ' αυτό τόν άγώνα περιέχει δύο επίπεδα: τό οικονομικό, όπου ή πάλη διεξάγεται για τίς συνθήκες ζωής, και τό πολιτικό, όπου ή μάχη είναι για τήν έξουσία. Τά κατάλαβαν όλ' αυτά τόσο καλά ώστε, χωρίς τή βοήθεια κανενός φιλοσόφου, εκτός από τόν Όουεν, έφτιαξαν μόνοι τους τήν πρακτική φιλοσοφία της ίδρυσης του συνδικάτου και του χαριστικού κόμματος που προξένησαν τόν πρώτο μεγάλο τρόπο στην άγγλική μπουρζουαζία. Τό γεγονός ότι ο χαριστικός ήττήθηκε είναι μιά άλλη ιστορία αλλά ο Ένγκελς συνήγαγε κι εκείνος τό μάθημα, απ' όσα μπόρεσε νά παρατηρήσει χάρη στη Μάρυ, ότι υπάρχει μέσα στην ιστορία μιά φιλοσοφία επί τῷ έργω, αλλά αυτή είναι μιά φιλοσοφία χωρίς φιλοσοφία, χωρίς έννοιες, ούτε αντίφαση, κι ότι αυτή ή έμπράγματο φιλοσοφία δρᾶ στό επίπεδο της αναγκαιότητας των θετικών γεγονότων κι όχι στό επίπεδο του άρνητικού ή των άρχων της έννοιας, ότι σκασίλα της ή αντίφαση και τό τέλος της Ιστορίας, ότι σκασίλα της άκόμη κι ή Έπανάσταση ως άρνητικότητα και μεγάλη άνατροπή, ότι αυτή ή φιλοσοφία είναι πρακτική, ότι σ' αυτήν δεσπόζει ή προτεραιότητα της πρακτικής και της συνεργασίας των ανθρώπων επί της θεωρίας και της κατά Στίρνερ έγωιστικής άτυνομίας του άτομου, μέ δύο λόγια ότι υπάρχει κάτι τό άληθινό στό Μανιφέστο αλλά όλα είναι λάθος σ' αυτό, διότι είναι άνάποδα και για νά φτάσει κανείς τήν άλήθεια πρέπει νά σκεφθει διαφορετικά.

Όλ' αυτά βρίσκονται είτε σέ ψήγματα είτε άτόφια στό βιβλίο του Ένγκελς. Δημοσιεύτηκε τό 1845 στό Μπάρμεν, χαιρετίστηκε και λησμονήθηκε: στό κάτω κάτω, σκέφτηκε ο Μάρξ, ή Αγγλία είναι ή Αγγλία, δέν είναι ή κλασική χώρα των επαναστάσεων όπως ή Γαλλία, ούτε της φιλοσοφίας όπως ή Γερμανία, δεδομένου, έννοείται, ότι ή Έπανάσταση δέν μπορεί παρά νά είναι πολιτική ή καλύτερα φιλοσοφική. Η ήττα του χαρισμού τό άποδεικνύει: αυτοί οί Άγγλοι δέν στέκονται στο

ύψος της ιστορίας· πολύ καλός είναι ο Ένγκελς, αλλά όχι και νά συζεί με μιά Ίρλανδέζα εργάτρια χωρίς νά τήν έχει στεφάνωθει. Όπως και νά τό κάνεις πρέπει νά ναι κανείς σοβαρός. Δέν είναι οί γυναίκες Ο.Σ. που θά μᾶς δώσουν μαθήματα παγκόσμιας και έπαναστατικής ιστορίας.

Τό πιό ώραίο «μαργαριτάρι» αυτής της παρανόησης παραμένει και θά είναι για πάντα τό πρόχειρο σχέδιασμα (γιατί σχέδιασμα ήταν) των *Θέσεων για τόν Φόουερμαχ*, όπου ο Ένγκελς συγκέντρωσε όλες μαζί τίς παρεξηγήσεις σέ έντεκα στοχαστικές αλλά όμως άποφαντικές και διαστικές θέσεις. Αυτές τίς θέσεις, που ο Μάρξ πέταξε διαστικά στο χαρτί μ' ένα μολύβι, ο Ένγκελς έμελλε νά τίς δημοσιεύσει άργότερα ως παράρτημα στο *Άντι-Ντύρινγκ*, χαρακτηρίζοντάς τες, χωρίς καμιά σεμνότητα, ως «τό σπέρμα της κομοαντίληψης μας», ως ύποθεση έν τέλει για μιά επανάσταση στην φιλοσοφία, υπέγγυο πάσης δυνατής επανάστασης, της πολιτικής συμπεριλαμβανομένης.

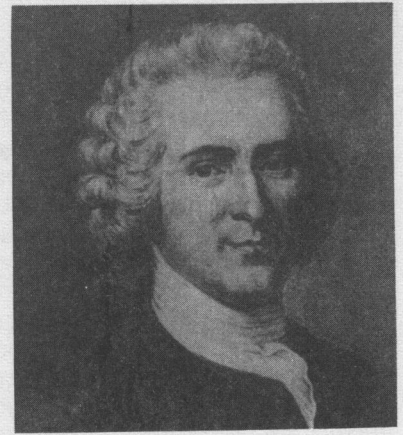
Ξέρουμε ότι οί *Θέσεις για τόν Φόουερμαχ*, που ως άμεσο στόχο έχουν τή ρήξη μ' έναν άνδρα που ένέπνευσε ολόκληρη τή γερμανική Άριστερά (Ένγκελς: «Είμαστε τότε όλοι φοουερμαχικοί»), άσκοούν κριτική στον Φόουερμαχ πολύ περισσότερο στο όνομα του Φίχτε κι ενός άμαλγάματος Φόουερμαχ και Φίχτε παρά σέ συνάρτηση με μιά «νέα κομοαντίληψη». Σέ σχέση με τόν Χέγκελ μάλλον — και από μακριά — πάνε πίσω, βρίσκονται πίσω έν σχέσει με τήν κριτική που άσκησε ο ίδιος ο Χέγκελ στον Φίχτε. Αλλά άς δούμε πώς εμφανίζονται και πώς λειτουργούν.

Συμπυκνώνονται σέ μιά άπολογία της πράξης ταυτισμένης με τήν ύποκειμενική παραγωγή ενός Ύποκειμένου που δέν φέρει τό όνομά του (εκτός κι αν πρόκειται για τό Ύποκειμένο του Φόουερμαχ, τήν άνθρωπότητα, τούς «άνθρώπους», τούς όποιους ο Στίρνερ θεώρησε ότι άποτελούν τόν νέο πυρήνα της «θρησκείας των Νέων Χρόνων»). Γι' αυτό ο Άρδόν είχε άπόλυτα δίκιο ύποστηρίζοντας ότι ο Στίρνερ «πέρασε από δώ».

Στό όνομα αυτής της άπολογίας της πράξης, έννοούμενης ως «άνθρώπινης ύποκειμενικότητας», ο Μάρξ κατακρίνει «τήν έλλειψη όλων των παλαιότερων μορφών ύλισμού, περιλαμβανομένου του ύλισμού του Φόουερμαχ»: ή πραγματικότητα, ο συγκεκριμένος κόσμος θεωρείται με τή μορφή άντικειμένου ή έποπτείας, όχι όμως ως συγκεκριμένη ανθρώπινη δραστηριότητα», ως πρακτική, ούτε με ύποκειμενικό τρόπο. Προκαλώ τόν οιονδήποτε άνι τορεί νά καταλάβει αυτό τό πάθος. Άπορρέει λοιπόν απ' αυτή τήν πηγή ότι ή ενεργητική πλευρά μέσα στην ιστορία της φιλοσοφίας άναπτύχθηκε από τόν ιδεαλισμό (!) κι ότι ο Φόουερμαχ «ο όποιος θέλει νά χεί νά κάνει με άισθητά άντικείμενα, που διαφέρουν πραγματικά από τά νοητά άντικείμενα, αλλά τήν ίδια τήν ανθρώπινη δράση δέν τήν άντιλαμβάνεται ως άντικειμενική δράση». Γι' αυτό δέν άν-

τιλαμβάνεται τή σημασία τής επαναστατικής, τής κριτικής-πρακτικής δράσης» (sic). Καί φυσικά! Αὐτός ὁ ἐπίσημος ἔπαινος στή φιλοσοφία τοῦ Φίχτε, πού διαπερνά τίς «Θέσεις» σέ ὄλο τους τό εὖρος, μετριάζεται ὡστόσο μέ τήν παρεμβολή φουερμαχιανῶν θεμάτων, πύ «ύλιστικῶν», ὅπως ἐκεῖνο τής «βάσης». Παραδείγματος χάριν, τό διαδόητο ἀπόσπασμα γιά τή θρησκεία: πρέπει, λέει, ὄχι μόνο νά κριθεῖ θεωρητικά ἀλλά καί νά δρεθεῖ ἡ «ἐπίγεια δάση της», ἡ «ύλική», νά γίνει γνωστό ὅτι ἡ θεία οἰκογένεια δέν εἶναι παρά ἡ ἐξιδανικευμένη μεταφορῶ τής ἐπίγειας οἰκογένειας: «Ἐπομένως, ἀφοῦ λ.χ. ἀποκαλύφθηκε ὅτι ἡ ἐπίγεια οἰκογένεια ἀποτελεῖ τό μυστικό τής ἁγίας οἰκογένειας, πρέπει τώρα αὐτή ἡ ἐπίγεια οἰκογένεια νά ὑποβληθεῖ στή θεωρητική κριτική καί αὐτή στήν πράξη θά πρέπει νά επαναστατικοποιηθεῖ». Δέν πρόκειται, ὁμως, παρά γιά αὐταπάτη. Ὑλιστικό, βέβαια, τό ἀπόσπασμα αὐτό θά ἦταν ἂν δέν ἔπαιρνε τοῖς μετρητοῖς τόν ὀρισμὸ τής ἐπουράνιας οἰκογένειας, ἂν δέν εἶχε δηλαδή τή σιγουριά ὅτι τό μυστικό της βρίσκεται στήν ἐπίγεια οἰκογένεια, ἐνώ στήν προκειμένη περίπτωση πρόκειται γιά ἐντελῶς διαφορετικό πρᾶγμα. Ὁ κόσμος ἔτσι γίνεται ἓνα πλήρες *compedium*, γεμάτο μυστήρια πού ἀποκρύπτουν τά μυστικά τους μέσα στόν ἑαυτό τους ἢ κοντά στόν ἑαυτό τους. Ἐπειδή, ὁμως, ὁ κόσμος περικλείει ὄλο τό νόημά του στόν ἑαυτό του καί στόν ἄνθρωπο πού εἶναι ἡ οὐσία του, ἀρκεῖ μιά καλή ἐρμηνευτική γιά νά τόν ἐξηγήσει. Καί παρά τή δυναμική ἐπιστροφή τοῦ Φίχτε στή μικρή θέση 5: «Ἐπειδή ὁ Φόνερμαχ δέν μένει ἱκανοποιημένος μέ τήν ἀφηρημένη νόηση, ἐπικαλεῖται τή συγκεκριμένη ἐποπτεία, ἀλλά δέν ἀντιλαμβάνεται τόν αἰσθητό κόσμο ὡς πρακτική ἄνθρωπινη, συγκεκριμένη δράση» (Θέση 5), εἶναι ἡ ἐρμηνευτική τοῦ Φόνερμαχ πού θριαμβεύει, ὅπως ἐπίσης θριαμβεύει καί σ' αὐτή τήν ἔοχατη καί περιφημη πρόταση ἑνός παροικιῶδους ἰδεαλισμοῦ: «Ἡ κοινωνική ζωὴ εἶναι στήν οὐσία πρακτική. Ὅλα τά μυστήρια, πού παροχετεύουν τή θεωρία πρὸς τόν μυστικισμό, βρίσκουν τή λογική τους λύση στήν ἄνθρωπινη πράξη καί στήν κατανόηση αὐτῆς τῆς πράξης» (Θέση 8). (Καλό εἶναι νά συγκριθεῖ αὐτή ἡ θέση μέ τήν ἀποψη τοῦ Φόνερμαχ: *Φιλοσοφικά χειρόγραφα*, σελ. 56, *Οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ*, σελ. 431). Καί γιά νά ξεκολλήσει ἀπ' αὐτό τό ἐπικίνδυνο δῆμα ὁ Μάρξ καταλήγει μέ τήν κορόνα τῆς 11ης Θέσης: «Οἱ φιλόσοφοι μέχρι τώρα δέν ἔκαναν τίποτε ἄλλο ἀπὸ τό νά ἐρμηνεύουν τόν κόσμο μέ διάφορους τρόπους, ἀλλά τό ζήτημα εἶναι νά τόν ἀλλάξουμε». Εἶναι πολύ ὠραῖο, ἀλλά δέν λέει τίποτε. Τί κερδίζουμε ἀπ' αὐτή τή μοναδική φράση ἐκτός ἀπὸ λίγη σύγχυση παραπάνω; Γιατί ποιοί μπορεῖ νά εἶναι αὐτοί οἱ φιλόσοφοι; (Ὅλο οἱ φιλόσοφοι θέλησαν νά ἐπιδράσουν πάνω στόν κόσμο γιά νά τόν κάνουν νά προχωρήσει, ὅπως καί νά τόν κάνουν νά πάει πρὸς τά πίσω ἢ νά τόν κρατήσουν στό *status quo*. Καί σέ ποιούς φιλοσόφους πέφτει ὁ κληρὸς τῆς ἱστορικής ἀποστολῆς νά «ἀλλάξουν τόν κόσμο»;). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Μάρξ δέν ἐπιφορτίζει τοὺς φιλοσόφους μ' αὐτό τό ὑπεράνθρωπο ἔργο ἀλλά διατυπώνει ἓνα αἰνιγματικό «πρέπει» πού δέν εἶναι παρά ἐκκλήση γιά στράτευση. Ἄλλά τίνος; Μυστήριο. Κι ὅπως σ' αὐτό τό καταπληκτικό κείμενο δέν λέγεται τίποτε γιά τίς κοινωνικές τάξεις, πρέπει ἀναγκαστικά νά συμπεράνουμε ὅτι τά πάντα συμβαίνουν μέσα στό μυαλό τῶν φιλοσόφων. Ἡ τίνος ἄλλου; Ἐκείνων πού επαναλαμβάνουν καί ἐκείνων πού ἐξηγοῦν, πρᾶγμα πού συνιστᾷ μιά μικρὴ κι ἀμελητέα διαφορά. Ἄλλὰ ὄλ' αὐτά δέν εἶναι παρά ἐπεισόδια στήν ταραγμένη νεότητα τῶν ἐπαναστατῶν μας).

Κατέταξαν τήν *Κατάσταση* στό ράφι μέ τά μελλοντικά *Ἀπαντα* κι ἄφησαν τίς *Θέσεις* γιά τόν *Φόνερμαχ* νά κοιμοῦνται (δέν εἶχαν ἄλλωστε κανένα τίτλο, ὁ Ἐγγελς τίς βάφτισε ἔτσι ἀργότερα) στά πρόχειρα τετράδια τοῦ Μάρξ, χωρίς καμιά ἱστορικοφιλοσοφική κριτική, θεωρώντας τες κείμενα πού

ἔπρεπε νά τά πάρει κανεὶς κατὰ γράμμα, κατὰ λέξη. Ὁ Μάρξ καί ὁ Ἐγγελς δάλθηκαν νά συναναστρέφονται ἐκείνους τοὺς θαυμάσιους Γερμανοὺς επαναστάτες τεχνίτες τοῦ Παρισιοῦ καί τοῦ Λονδίνου (ποτέ ἀπὸ τότε δέν σταμάτησαν νά τοὺς συναντοῦν): σ' ὄλο τό μάκρος τῆς γενειάδας τους διέκρινε κανεὶς τό μεγαλεῖο τῆς ἀνθρώπινης συνθήκης, καί ὅταν μιλοῦσαν γιά τό ἄμεσο καί τό ἀπώτερο μέλλον τῆς ἀνθρωπότητας ἔβλεπε αὐτὴ τήν παθιασμένη «ἀνάγκη ἐπικοινωνίας». Αὐτοὶ τουλάχιστον ἤξεραν τί ἦταν ἡ πολιτική καί ἡ ὄργανωση καί δέν θά μπορούσε κανεὶς νά τοὺς κομπλεξάρι με τήν ἔξουσία τῶν φιλοσόφων: οἱ φιλόσοφοι, στό βαθμὸ πού ἦταν καλοὶ στοχαστές, ἦταν καί ἱκανοὶ νά δεχθοῦν μιά παραγγελία γιά συγγραφή κειμένων ζύμωσης, ὅπως τό περίφημο *Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος*, πού ὡστόσο δέν ἐρχόταν στό κόσμο.

Ἱστορία τρίτη

Ἄς φανταστοῦμε τά πρᾶγματα ἀπὸ τόν ἀρχή.

Ἐτσι, λοιπόν, ὑπῆρχαν μιά φορά κι ἓναν καιρὸ δύο νέοι Γερμανοὶ διανοούμενοι, ὁ ἓνας σύχναζε ἓνα διάστημα στοὺς ἐπαναστατικούς κύκλους τοῦ Παρισιοῦ ὅπου δάλθηκε ἐπὶ ματαίω νά «μολύνει» τόν Προυντόν μέ «ἐγγελιανὴ διαλεκτική», χωρὶς ὡστόσο νά τοῦ δώσει νά καταλάβει τί πάει νά πει ἀντίφαση, ὁ ἄλλος ἐγκαταστάθηκε στό Μάντσεστερ, παρῆα μέ τό τραγοῦδι τῆς Μάρου στό κρεβάτι του καί τό σπῆτι του, τὴ δουλειὰ βιομηχανικῆς διεύθυνσης ὅλη τὴν ἑβδομάδα καί τό Σάββατο κυνήγι τῆς ἄλεποῦς μέ τοὺς ἀριστοκράτες τῆς ἀράδας. Καί οἱ δύο, ὁ καθένας μέ τόν τρόπο του, ἀγωνίζονταν γιά τὴν ἐπανάσταση πού ἐρχόταν, ἐνωμένοι μέ τὴ σιωπηρὴ αὐταπάτη μιᾶς *συμφωνίας σκέψης* πάνω σ' αὐτό πού μπορεῖ νά εἶναι ἡ ἱστορία, ἡ πάλι τῶν τάξεων καί τό τέλος τῆς ἱστορίας. Πού σημαίνει ὅτι ἀκόμη καί οἱ *παρεξηγήσεις* κάνουν τὴν ἱστορία.

Τά γεγονότα τοῦ 1848-49 στήν Εὐρώπη, οἱ μάχες στό Παρίσι, ἡ ἐπανάσταση στή Ρηνανία καί τὴν Κολωνία, ἡ δίκη τῶν κομμουνιστῶν, μέ δυὸ λόγια ὁ πραγματικὸς ἀγώνας καί οἱ μεταμορφώσεις του δημιούργησαν μιάν ὀρισμένη ἀταξία στίς θεωρητικές προϋποθέσεις καί τίς προβλέψεις τοῦ ζεύγους, πού ἐπὶ πολὺ καιρὸ ζοῦσε περιμένοντας «γιά αὔριο» τὴν ἀγγλικὴ ἐπανάσταση.

Μετά τὴν ἦττα τοῦ 1850 ὁ Μάρξ ἀποφάσισε ὅτι πραγματικά ἔπρεπε ὄλα «νά ξαναπιάσει ἀπὸ τὴν ἀρχή», δηλαδή ἀπὸ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία καί τό μυστικό της, τὴν ἀντίφαση (;) ἀνάμεσα στήν ἀξία χρήσης καί τὴν ἀνταλλακτικὴ ἀξία, ἀπὸ τὸν Α. Σμῖθ ὡς τὸν Ρικάρτο, νά καταπιαστεῖ μέ τό γιγαντιαῖο ἔργο τοῦ *Κεφαλαίου*. Πότε στό Παρίσι, ὕστερα στίς Βρυξέλλ-

λες, τελικά στο Λονδίνο, δούλευε στή θεωρία, ενώ ο Ένγκελς, μέσα στις έγγλέζικες όμίχλες, δούλευε στήν παραγωγή. Ο θεωρητικός δέν είχε ποτέ του χρήματα, αλλά έκανε τό ένα παιδι πάνω στ' άλλο, πολλά άπ' αυτά του πέθαιναν από άρρώστιες, άκόμη κι από πείνα, παρά τά τροφεία πού ο πιστός Ένγκελς έστελνε όχι μόνο για νά δγάλει τόν μήνα αλλά για τή ζωή τής κάθε μέρας του ζεύγους Μάρξ, έξόριστου και έγκατεστημένου πλέον όριστικά στο Λονδίνο.

Έτσι «ή σκέψη του Μάρξ και του Ένγκελς» εγκαινίασε μία νέα μορφή καταμερισμού εργασίας: από τή μία πλευρά ο θεωρητικός νά έρευνά τά στοιχεία και τά άρχεία του Βρετανικού Μουσείου, από τήν άλλη ο πρακτικός τής παραγωγής δάμβακος νά κερδίζει χρήματα και νά στέλνει στον Μάρξ — επομένως από τή μία πλευρά ή κριτική θεωρία άφοσιωμένη στο νά διαλευκάνει τό μυστήριο του χρήματος και από τήν άλλη μεριά τό χρήμα χωρίς μυρουδιά. Στο βάθος αυτού του πίνακα ή πρακτική των άφοσιωμένων στήν επανάσταση άγωνιστών, για τήν όποία ο καθένας πάλευε μέ τόν τρόπο του, ενώ τό χρήμα τής «έγγελιανής λογικής» γινόταν έτσι τό ταιρι στο χρήμα τής παραγωγής και στήν άφοσίωση των άγωνιστών.

Τά πράγματα πήγαν τόσο μακριά σ' αυτή τή δρομολογημένη πορεία ώστε μία μέρα ο Μάρξ, έχοντας λάβει δύο λόγια για τά νέα του θανάτου τής Μάρυ (αυτή τή σχέση παλλακείας ή Τζένυ Μάρξ ποτέ δέν τήν έβαλε στήν καρδιά τής), είχε τό θράσος νά άπαντήσει μέ δύο ξερά συλλυπητήρια λόγια και, σέ παρόρνια, μέ μία έπιστολή πού δέν ήταν παρά μία σχολιοτενής ζητιανιά τροφείων. Έτσι επί τρεις εβδομάδες ο Ένγκελς, πού ως τότε του έγραφε σχεδόν κάθε μέρα, σιώπησε, κι ύστερα έκανε γνωστό στον Μάρξ ότι είχε φτάσει στο σημείο νά μήν θέλει νά τόν ξαναδεί. Άτάραχος ο Μάρξ συνήλθε και συνέχισε νά του γράφει ζητώντας του παράδες και συγκεκριμένες πληροφορίες, άπαραίτητες για τή θεωρητική εργασία του: πώς ο καπιταλιστής έξασφαλίζει τήν άπλή ή τή διευρυμένη άναπαραγωγή του κεφαλαίου, πώς λογαριάζει τήν τιμή των μηχανών του και τή φορά τους, πώς προσλαμβάνουν τούς εργάτες τους, ποιά είναι τά faux frais τής παραγωγής κλπ., εφαρμόζοντας στήν πράξη τήν πιό κλασική μορφή καταμερισμού εργασίας μεταξύ του θεωρητικού πού γνωρίζει και σκέπτεται, αλλά ο όποιος έχει ανάγκη νά μάθει από τόν πρακτικό όσα αυτός είναι σέ θέση νά ξέρει καλύτερα σέ σχέση μέ τόν θεωρητικό. Άκριβώς όπως, έντελώς θεμιτά, συμβαίνει παντού στήν πράξη. Άκολούθησε μία συνεργασία χωρίς τό όμοιο τής και χωρίς προηγούμενο, τής όποίας ή Άλληλογραφία μās παρέχει τά έντυπωσιακά και συγκινητικά στοιχεία, αυθεντικά και άπαράμιλλα, διότι σ' αυτήν περιέχεται ή άλήθεια ενός αυθεντικού θεωρητικού και πρακτικού καταμερισμού εργασίας, πράγμα πού άναδεικνύεται πεντακάθαρα στήν έπεξεργασία ενός έργου πραγματικά κοινού. Αυτή ήταν ή μεγάλη στιγμή τής ένότητας σκέψης του Μάρξ και του Ένγκελς, πού πράγματι ύπήρξε. Ο καθένας τους γνώριζε, ο Ένγκελς τουλάχιστον ήξερε για ποιο πράγμα μιλούσε και για ποιο πράγμα μιλούσε ο άλλος. Έτσι δγήκε ή Σιμβολή στήν Κριτική τής Πολιτικής Οικονομίας πού ο Μάρξ είχε τό θράσος νά ύπογράψει μόνος, τό 1859, και τελικά τό 1867 τό 1ο βιβλίο του Κεφαλαίου όπου ο Μάρξ είχε δικίο αυτή τή φορά νά τό ύπογράψει μόνος του γιατί δεσμευόταν σ' αυτό άπολύτως από τίς δικές του σκέψεις, δηλαδή από τά δικά του φιλοσοφικά φαντάσματα.

Όστόσο ο Μάρξ είχε γεράσει, είχε χάσει έναν όλόκληρο χρόνο έξαιτίας των συκοφαντιών του Χέρ Βόγκτ, οι ιδέες του διαδίδονταν στον κόσμο όλόκληρο κι ο καθένας τόν ληλατούσε. Τό έκανε ένας Λόρια στήν Ιταλία και στήν ίδια τή Γερμανία βοήθησε κάποιος τυφλός μαθηματικός, ο Ντύρινγκ, πού έφτιαξε όλόκληρο κοινό μέ ιδέες κλεμμένες από τόν Μάρξ. Η ένότητα του γερμανικού μαρξιστικού κόμματος, πού εν τώ μεταξύ είχε

συγκροτηθεί, κινδύνευε. Χρειαζόταν γρήγορη άπάντηση και άνασκευή. Ο Μάρξ ήταν άρρωστος, κι ανέλαβε ο Ένγκελς τήν υπεράσπισή του σέ μία φιλοσοφικοοικονομική σύνοψη, τής όποίας ο Μάρξ επιδοκίμασε έγγράφως — στον ίδιο τόν πρόλογο — τίς άρχές: τό Άντι-Ντύρινγκ, πού περιείχε ένα κεφάλαιο, «Όυτοπικός σοσιαλισμός και έπιστημονικός σοσιαλισμός», έμελλε νά «διαμορφώσει» όλη τή νέα γενιά των μαρξιστών τής ΙΙ Διεθνούς και μετά. Ο Ένγκελς τούς προσέφερε πράγματι τή φιλοσοφία πού έλειπε από τό Κεφάλαιο, αυτές τίς είκοσι σελίδες για τή διαλεκτική πού ο Μάρξ δέν βρήκε ποτέ καιρό (sic!) νά γράψει (γιατί ήταν σά νά του ζητούσαν τό άδύνατο).

Ο Ένγκελς στο έργο αυτό διηγόταν κι αυτός τήν ιστορία τής μαρξιστικής θεωρίας ως άποτέλεσμα συγχώνευσης τριών στοιχείων: τής άγγλικής πολιτικής οικονομίας, τής γερμανικής φιλοσοφίας και του γαλικού σοσιαλισμού, τήν ιστορία τής συγκρότησής τής στον άγώνα τής έναντίον του Φόουερμαχ, του Στίρνερ και του Προυντόν και του αναρχισμού τής συμφοράς. Έπαιρνε ύπόψη του τόν πνευματικό καταμερισμό εργασίας πού έμελλε νά παράξει αυτό τό χωρίς προηγούμενο άποτέλεσμα, ενώ ο Μάρξ δρισκόταν στήν καρδιά τής σύνθεσης των τριών στοιχείων και ή γερμανική φιλοσοφία στήν καρδιά τής καρδιάς. Έξηγουσε ότι ο μαρξισμός ήταν πάνω άπ' όλα μία φιλοσοφία, αλλά ύλιστική αυτή, ή πιό ύλιστική δυνατή, πού έχει έρεισμά τής δηλαδή τήν πιό γυμνή ύλη του κόσμου, ότι ο μαρξισμός ήταν ένας ύλισμός διακριτός από κάθε φιλοσοφικό ιδεαλισμό, διακριτός από τόν Χέγκελ, παρ' όλο πού ή διαλεκτική του Χέγκελ χρειάστηκε νά ξαναστηθεί στα πόδια τής, διότι ο Χέγκελ ήταν ένας άναποδογυρισμένος ύλιστής: άρχούσε νά τόν άναποδογυρίσει κανείς άκόμη μία φορά για νά αποκτήσει έναν καθαρό ύλισμό και έναν διαλεκτικό ύλισμό, μή μηχανιστικό, έναν ύλισμό πού ήξερε νά ένσωματώνει τήν έγγελιανή διαλεκτική και τό νόημα του έξελικτισμού πού αντιπροσωπεύει στήν ιστορία τής κουλτούρας. Ο Μάρξ άφηνε νά γίνονται όλ' αυτά. τά επιδοκίμαζε, έγραψε μάλιστα κι ένα κεφάλαιο του Άντι-Ντύρινγκ (για τούς φυσιοκράτες) για νά επισφραγίσει τήν επιδοκίμασία του και νά καταστήσει γνωστό στον κόσμο ότι όπωσδήποτε τό έργο τους ήταν κοινό, δεδομένου ότι ο Ένγκελς πραγματευόταν τή δική του φιλοσοφία και επίσης μιλούσε σ' αυτό για επανάσταση και σοσιαλισμό, όπως στο Μανιφέστο.

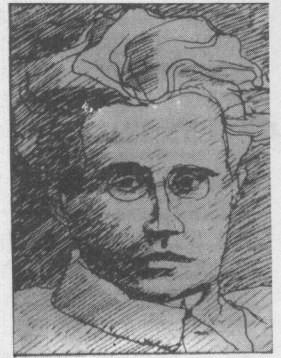
Ο Ένγκελς είχε κάτι τό μεγαλοφυές στήν πολεμική του και τό Άντι-Ντύρινγκ περιέχει μερικά χωρία πού δέν τούς λείπει τό μεγαλείο. Άλλά ή σχέση μέ τόν Μάρξ; Η σχέση άνάμεσα σ' αυτές τίς άτέμμονες σελίδες φιλοσοφίας και τά είκοσι φύλλα για τή διαλεκτική πού ο Μάρξ μέχρι τό τέλος του λυπόταν πού δέν μπόρεσε νά γράψει; Άν δέν τό μπόρεσε δέν ήταν από κούραση αλλά γιατί ήταν άδιανόητο αυτό τό άπονενοημένο

διάδημα. Ὡστόσο ὅλα βρίσκονται ἐδῶ: καί ἡ ἀντίφραση καί ἡ ἔννοια καί ἡ ἄρνηση καί ἡ ἄρνηση τῆς ἄρνησης καί τό *Authentung*, ὅλη ἡ ἄρματωσιά τῆς ἐγγελιανῆς ὀρολογίας τοῦ *Μανιφέστου* καί τοῦ *Κεφαλαίου*. Τίποτε δέν ἔλειπε, ὑπῆρχαν μάλιστα πάρα πολλά, ἓνα ὑπερπλήρες φιλοσοφίας σέ σημεῖο πού ἡ φιλοσοφία — πού ὀφείλει νά κρατιέται σέ δύο ἢ τρεῖς ἔννοιες, ὅπως τό βλέπουμε ἄλλωστε στούς μεγάλους, τόν Πλάτωνα, τόν Ἀριστοτέλη, τόν Κάντ καί τόν ἴδιο τόν Χέγκελ — ἐκδηλωνόταν καί ἐπικάλυπτε τό σύνολο τῆς πραγματικότητας γιά νά στοχαστεῖ τά πάντα: κοινωνική ἱστορία, ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν ἄν ὑπῆρχε μάλιστα κάποια ἱκανότητα, γιατί ὄχι, καί πολιτιστική ἱστορία, λογοτεχνία καί μουσική. Ἡ σκέψη τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἐγγελς, καταχωρημένη σέ μιὰ Σύνοψη, ἔγινε τό ὑποκατάστατο τῆς ἀπόλυτης Γνώσης, ὑπῆρξε τό Φιλοσοφικό Λεξικό τῶν χρόνων τοῦ σύγχρονου καπιταλισμοῦ.

Ὁ Μάρξ εἶχε μιὰ τελευταία ἀναλαμπή: τίς *Σημειώσεις γιά τόν Βάγκνερ* (1883), πού ἀπαιτοῦσαν ὅλη αὐτή τήν ἐπαγωγή (τῆς ἀξίας ὡς ἔννοιας σέ ἀξία χρήσης καί ἀνταλλακτική ἀξία: ἐπαγωγή συμβολική ὅλων τῶν ἄλλων). Ὑστερα, ἀπό τό Λονδίνο πῆγε σ' Ἀλγέρι δδεδόντας πρὸς τό θάνατο, χωρίς νά ἀποδοκιμάσει τόν Ἐγγελς οὔτε τόν *Ὀυτοπικό Σοσιαλισμό καί τόν Ἐπιστημονικό Σοσιαλισμό*, ἔχοντάς τον, ἀντίθετα, καλύψει μέ τήν παγκόσμια αὐθεντία του. Κι ἦταν ὁ Ἐγγελς, ὅσο καιρό τοῦ ἀπέμεινε ἀκόμη νά ζήσει, ὁ «στρατηγός» Ἐγγελς, πού κυβερνοῦσε παρεμβαίνοντας παντοῦ μέσα στό ἐργατικό κίνημα, ἦταν αὐτός πού διαχειρίστηκε τήν ἀπατηλή ἐνότητα ἐκείνου τοῦ ἔργου. Ἐγραφε μέ σαφήνεια, ὅλος ὁ κόσμος τόν καταλάβαινε, ὅλος ὁ κόσμος θαύμαζε αὐτή τήν ἐγκυκλοπαιδική ἐπιστήμη πού μιλοῦσε γιά τά πάντα, καί γιά κάθε ἱστορία, στό ὄνομα αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας: τοῦ *διαλεκτικοῦ ὕλισμου*. Αὐτό ἦταν καί τό μεγάλο πρόβλημα τῶν διαδόχων, ἀπό τόν Πλεχάνωφ καί τόν Μπερνστάιν ὡς τόν Λούκατς, ὁ καθένας ἔκανε σ' αὐτή τή φιλοσοφία τήν τύχη του, χωρίς ποτέ νά τέμνεται τό ζήτημα, ὁ καθένας στόν δικό του στοχασμό νά περνᾷ ἀπό τό ἓνα ἄκρο στό ἄλλο, σημάδι ὅτι κάτι δέν πῆγαινε καλά σ' αὐτή τή βάρβαρη ὀρολογία, φιλοσοφικῶς βάρβαρη, δεδομένου ὅτι δέν τή βρίσκουμε πουθενά ἄλλου παρούσα, σέ κανένα μέρος ὀλόκληρης τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἀδυναμία νά σκεφθεῖ κανεῖς μέσα ἀπ' αὐτή τήν ὀρολογία τήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ἀπό τόν Ἐπίκουρο ὡς τόν Λασσάλ, κι ὕστερα ἀπό τόν Πλεχάνωφ, τόν Μπερνστάιν ὡς τόν Λούκατς, δέν εἶναι ἄνευ σημασίας: εἶναι τό σημάδι ὅτι οἱ προτεινόμενες ἔννοιες δέν εἶναι ἀντίστοιχες παρά μόνο μέ τήν αὐτοκατάφασή τους. Αὐτοῖς πού τό ἐκμεταλλεύτηκαν ἦταν ὁ Πλεχάνωφ καί ὁ Λένιν ὁ ἴδιος, ὕστερα ὁ Στάλιν στήν ὠραία ἐποχή πού θριάμβευε ὁ δογματισμός τῶν δύο ἐπιστημῶν καί γιατί ὄχι τῶν δύο γλωσσῶν (Μάρξ), τῶν δύο μουσικῶν, τῶν δύο λογοτεχνιῶν (ὁ «σοσιαλιστικός ρεαλισμός»), τῶν δύο κοσμοαντιλήψεων: τοῦ ἀσιτισμοῦ καί ἡ προλεταριακή.

Ὁ καθένας γνωρίζει τό ἀποτέλεσμα: εἶναι τό πελώριο ἔργο, μηδαμινό καί θνησιγενές, τῶν βενεδικτίνων τοῦ ἱστορικοῦ καί διαλεκτικοῦ ὕλισμου, τό ἔργο ὀλόκληρης τῆς ἐπίσης σοβιετικής φιλοσοφίας κι ἐκείνης τῶν ζηλωτῶν τῆς τῶν χωρῶν τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ, τῶσων καί τῶσων ἐπαγγελματικῶν στελεχῶν καί κομματικῶν φιλοσόφων τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας στά δυτικά κομμουνιστικά κόμματα (!): Τό ἀποτέλεσμα ἦταν ὁ θάνατος τῆς μαρξιστικῆς σκέψης, πού ἀκόμη καί στήν Ἰταλία ἀγωνιᾷ, στήν πιό εὐφυᾶ χώρα τοῦ κόσμου, πού ἀγωνιοῦσε ἤδη στόν Γκράμισι, τόν πιό εὐφυῆ ἡγέτη τοῦ κόσμου, μέσα στή νύχτα τῆς φυλακῆς του. Ἐννοεῖται, «οἱ Γάλλοι εἶχαν κεφάλι πολιτικό, οἱ Γερμανοὶ κεφάλι φιλοσοφικό, οἱ Ἀγγλοὶ οἰκονομικό» (Μάρξ). Παρά ταῦτα, ἀπό τή χώρα μέ τό πολιτικό κεφάλι, χωρίς κανένα μεγάλο φιλόσοφο, μᾶς ἦλθε κάτι σάν σωτηρία: ὄχι ἀπό τόν Σάρτρ καί τόν Μερλώ-Ποντύ, ὄχι ἀπό

τούς σχολιαστές τῆς φαινομενολογίας, ὄχι ἀπό μίαν ἀλά Ντέλα Βόλπε ἐκλαμπη, ἀλλά ἀπό δέκα σελίδες, γραμμένες κι αὐτές σέ γερμανικές φυλακές, ἀπό ἓνα Καθαγιές (γιά τή θεωρία τῆς ἐπιστήμης), ὅπου συμπυκνώνεται ὅλη ἡ αὐστηρότητα τῆς σοβαρῆς φιλοσοφίας, ὄχι ἐκείνης τῶν ἰδεολόγων, ἀλλά ἐκείνης πού πάει ἀπό τόν Ἀριστοτέλη ὡς τόν Χοῦσερλ, περνώντας ἀπό τόν Ντεκάρτ, τόν Κάντ καί τόν Χέγκελ. Ἡ σωτηρία μᾶς ἦλθε ἀπό δέκα σελίδες πού ἔγραψε στή φυλακή κάποιος ὀνόματι Καθαγιές, ἄγνωστος σέ ὅλους στήν ἀλλοδαπή, ὅπως ἦταν ἄγνωστος καί στή Γαλλία ὁ Βιτργενστάιν πού μέ τόν τρόπο του ἦταν τοῦ ἐπιπέδου του, ἡ σωτηρία ἦλθε ἀπό μερικά ἄκαιρα ἄρθρα πού τά παραποιοῦσε ὁ χειρότερος χαρακτήρας τοῦ κόσμου, ἀπό τόν Κανγκιλέμ, ὁ ὁποῖος ἐπὶ δεκαπέντε ὀλόκληρα χρόνια συνέχισε τή φιλοσοφία μέ τήν ἀστυνόμευσή της καί ἐπέβαλε στίς γαλλικές σχολές τή βασιλεία τῆς τρομοκρατίας, τῆς αὐστηρότητας, κάτι πού εἶχε ἀντλήσει ἀπό τόν Ντεκάρτ... καί τόν Νίτσε. Ἔτσι στή Γαλλία μιὰ γενιά ξαναμάθε νά σέφτεται μαρξιστικά ἔξω ἀπό τόν ἐπίσημο μαρξισμό καί νά τόν διδάσκει στόν ἐκπληκτο κόσμο.

Σέ μᾶς ἐναπόκειται

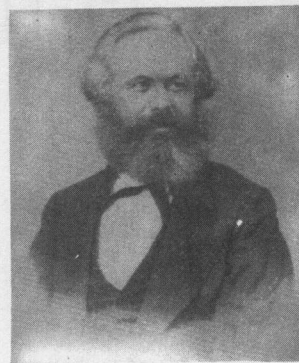
Ἔτσι ἔγινε κι ὁ μαρξισμός, ἐνταφιασμένος εὐθύς ἐξαρχῆς ἐξαιτίας τῆς μετατόπισης πού ὑπέβαλε ὁ Μάρξ στήν ἀνακάλυψη τοῦ Ἐγγελς, παραδόξως ἀνεστήθη. Καί μέ χαρά τόν ξαναβρήκαμε στό κεφάλαιο γιά τήν πρωταρχική συσσώρευση... ὅπου τά θέματα τῆς *Κατάστασης τῶν ἐργατικῶν τάξεων στήν Ἀγγλία* ξαναἤρθαν στό προσκήνιο σέ πείσμα ὅλων τῶν παλαιότερων μεταμορφώσεων τοῦ *Κεφαλαίου*. Ἀλλά τό κακό εἶχε γίνει. Ποτέ αὐτό τό κεφάλαιο, τόσο μεγαλοφυές ὅσο ἡ *Κατάσταση τῶν ἐργατικῶν τάξεων*, δέν μπόρεσε νά ἐνσωματωθεῖ στίς ἀναπτύξεις γιά τήν «ἀντίφραση» μεταξύ ἀξίας χρήσης καί ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, στήν «ἀρνηση τῆς ἄρνησης», τήν ὁποία ἀντιπροσώπευε τό προλεταριάτο καί ἡ ἐπανάσταση. Αὐτό τό κεφάλαιο ἔμεινε στόν ἀέρα ὅπως τόσα ἄλλα μαγευτικά πράγματα τοῦ Μάρξ, πού καταδικάστηκε νά ἀποδοκιμάζει τό ἔργο του γιά νά σώσει τή «φιλοσοφική» του λογική. Ἦταν τό τυχερό τῆς «μεγαλοφυΐας». Καί ὁ Ἐγγελς ἐπέτρεψε αὐτή τήν τροπή τῶν πραγμάτων, ὄντας πολύ ἱκανοποιημένος ἄλλωστε γιατί ἔτσι ἦταν τουλάχιστο τό «ταλέντο» στήν ὑπηρεσία τῆς φιλοσοφικῆς μεγαλοφυΐας, στήν ὁποία ἀφιέρωσε τή ζωή του.

Αὐτό ἄλλωστε ἐξηγεῖ τή γονιμότητα τοῦ μαρξισμοῦ. Θνησιγενής ὡς φιλοσοφία, διασώθηκε ὡς ἱστορική γένεση τῆς πάλης καί τῆς διαμόρφωσης τῶν τάξεων. Ὅλο του τό πεπρωμένο διακυβεύεται ἀνάμεσα σ' αὐτά τά δύο. . Σέ μᾶς ἐναπόκειται, ἀντί νά κατατροχόμαστε σέ μαζικές καταγγελίες ἡ τυφλές ἀπολογίες, νά παίξουμε μέ αὐτό τό «ἀνάμεσα στά δύο», νά ξεδιαλέξουμε ἀνάμεσα στίς μνημειώδεις ἠλιθιότητες καί τά μεγαλοφυῆ γνωρίσματα, νά δουλέψουμε αὐτά τά γνωρίσματα πού τά πρῶτα τους μᾶς ἦλθαν ἀπό τόν Ἐγγελς, ἐναντίον τῶν

φιλοσοφικῶν ἡλιθιοτήτων τοῦ Μάρξ. Εἶναι κι αὐτός ἕνας τρόπος ἐπίσης νά ἀναγνωρίσουμε ὅτι οὔτε ὁ Ἐνγκελς, πού διέπραξε τήν ἡλιθιότητα νά γράψει τό Ἄντι-Ντύρινγκ κι ὁ Μάρξ νά τό προσυπογράψει, οὔτε ὁ Μάρξ, αὐτός ὁ φιλόσοφος πού στήν «Καπιταλιστική συσσώρευση» καί στίς Σημειώσεις γιά τόν Βάγκνερ δρῆκε τόν τρόπο νά ἔρθει σέ ρήξη μέ τίς ἴδιες του τίς φιλοσοφικές ἀνοησίες, νά ἀναγνωρίσουμε, λοιπόν, ὅτι καί οἱ δύο τους δέν ἦταν ἄνθρωποι μονοκόμματοι πού μοίρασαν τούς μεταξύ τους ρόλους, ὁ ἕνας τῆς μεγαλοφυΐας ὁ ἄλλος τοῦ τάλαντου, ἀλλά στοχαστές σύνθετοι στούς ὁποίους τό ἀπωθημένο ἐπανέρχεται ἀέναο μέχρι τή χειρίστη ἀπόκλιση, καί, ἀπό τούς ὁποίους, ὡς ἐκ τούτου, μποροῦμε νά μάθουμε ἀκόμα, κι ἀκόμα.

Ἄν ὁ μαρξισμός τοῦ Μανιφέστου καί ἐνός μεγάλου μέρους τοῦ Κεφαλαίου εἶναι νεκρός, ἐπιδιώκει ὡστόσο σ' αὐτή τήν ἐπιστροφή τοῦ ἀπωθημένου τοῦ ὁποίου οὔτε ὁ Μάρξ οὔτε ὁ Ἐνγκελς ὑποψιάζονταν τήν ὑπαρξη. Ἄν ὁ μαρξισμός εἶναι νεκρός μποροῦμε ὡστόσο νά θροῦμε σ' αὐτόν πολλά γιά νά στοχαστοῦμε τήν πραγματικότητα τοῦ καπιταλισμοῦ, τῆς πάλης τῶν τάξεων ἀπό τήν ὁποία ὅλα ἐξαρθῶνται, νά μάθουμε γιά τίς τάξεις πού ἐξαρθῶνται ἀπ' αὐτήν τήν πάλη, γιά τήν πραγματικότητα τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ πού εἶναι τό ἐπιστέγασμά τους, νά μάθουμε γιά τήν πραγματικότητα ὄλων αὐτῶν καί πολλῶν ἄλλων πραγμάτων.

Ἄν μᾶς ἀπομένει ἀκόμη αὐτή ἡ δυνατότητα προσφυγῆς στή σκέψη τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἐνγκελς, δέν ἰσχύει τό ἴδιο καί μέ τά κομμουνιστικά κόμματα. Οἰκοδομημένα πάνω στή φιλοσοφική βάση τοῦ Μανιφέστου καί τοῦ Ἄντι-Ντύρινγκ, αὐτές οἱ ὀργανώσεις ἐρείδονται σέ βάσεις πού εἶναι πέρα ὡς πέρα ἀπατηλές, στηρίζονται πάνω σέ μηχανισμούς ἐξουσίας πού οἰκοδομήθηκαν μέσα στόν ἀγῶνα καί τήν ὀργάνωσή του. Τά κόμματα, στηριζόμενα πάνω στά συνδικάτα τῆς ἐργατικῆς ἀριστοκρατίας, εἶναι ὄρθιοι νεκροί πού θά ἐπιζοῦν ὅσο διαρκεῖ ἡ ὑλική τους βάση (τά συνδικάτα κατέχοντας τήν ἐξουσία στίς ἐπιτροπές τῶν ἐπιχειρήσεων, τά κόμματα κατέχοντας τήν ἐξου-

σία στίς δημαρχίες), θά ἐπιζοῦν ὅσο θά εἶναι ἱκανά νά ἐκμεταλλεῖνται τήν ἀφοσίωση τῶν προλεταριακῶν τάξεων, νά καταχρῶνται τήν κατάσταση τῶν ὑποπρολεταρίων καί τῶν ἐργαζομένων τῆς ὑπεργολαβίας.

Στό ἐξῆς ὑπάρχει μιᾶ ἀσυμφιλίωτη ἀντίφαση ἀνάμεσα στά μεγαλοφυῆ χαρακτηριστικά τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἐνγκελς καί τόν ὀργανικό συντηρητισμό κομμάτων καί συνδικάτων. Καί τίποτε δέν ἐπιτρέπει νά προβλέψουμε ὅτι ἡ πάλη τῶν μὴ προνομιούχων θά εἶναι ἰσχυρότερη ἀπό τήν πάλη τῶν προνομιούχων πού κατέχουν τόν μηχανισμό τῆς ἐξουσίας. Ἄν ὁ μαρξισμός μπορεῖ ἀκόμη νά ξαναζήσει μέ ἐκλάμψεις, τά κόμματα εἶναι ὄρθιοι νεκροί, ἀρτηριοσκληρωμένα μέσα στήν ἐξουσία τους καί στόν μηχανισμό πού κατέχει αὐτή τήν ἐξουσία καί πού ἀναπαράγεται ἀνετα γιά νά τήν κατέχει καί γιά νά τήν ἐκμεταλλεῖται.

Ζοῦμε μέσα σ' αὐτή τήν ἀντίφαση. Τό στοίχημα τῆς γενιᾶς μας εἶναι νά τήν τινάξει στόν ἀέρα. Παρ' ὅλες τίς δυσκολίες ἡ ἐξέγερση τῆς νέας νεότητος τοῦ κόσμου θά τήν τινάξει στόν ἀέρα.

Δημοσιεύτηκε στό *Sur Althusser Passages*, ἐκδοση τοῦ περ. *Futur antérieur*, Harmattan, 1993, Παρίσι.

((μετάφραση Ἄγγελου Ἐλεφάντη))

ΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΦΟ·Υ·ΕΡΜΠΑΧ

Παραθέτουμε ὀλόκληρες τίς Θέσεις 1 καί 4, ἀπό τή μετάφραση τῶν «Λογοτεχνικῶν καί Πολιτικῶν Ἐκδόσεων τοῦ ΚΚΕ, Βουκουρέστι». Ἀπό τήν ἴδια μετάφραση εἶναι καί τά ἐνσωματωμένα στό κείμενο τοῦ Λ.Α. ἀποσπάσματα:

1

Ἡ κύρια ἔλλειψη ὄλου τοῦ προηγούμενου ὕλισμου —μαζί καί τοῦ ὕλισμου τοῦ Φόνερμπαχ— εἶναι ὅτι ἀντιλαμβάνεται τό πράγμα (*Gegenstand*), τήν πραγματικότητα, τόν αἰσθητό κόσμο (*Sinnlichkeit*) μόνο μέ τή μορφή τοῦ ἀντικειμένου (*Object*) ἢ μέ τή μορφή τῆς ἐποπτείας (*Anschauung*) καί ὄχι σάν ἀνθρώπινη συγκεκριμένη δράση, σάν πράξη, ὄχι ὑποκειμενικά. Γι' αὐτό ὁ ἰδεαλισμός, σέ ἀντίθεση μέ τόν ὕλισμό, ἀνάπτυξε τή δρώσα πλευρά — μά μονάχα ἀφηρημένα, γιατί ὁ ἰδεαλισμός δέ γνωρίζει φυσικά τήν πραγματική συγκεκριμένη δράση σάν τέτοια. Ὁ Φόνερμπαχ θέλει νά 'χει νά κάνει μέ αἰσθητά ἀντικείμενα, πού διαφέρουν πραγματικά ἀπό τά νοητά ἀντικείμενα, ἀλλά τήν ἴδια τήν ἀνθρώπινη δράση δέν τή βλέπει σάν ἀντικειμενική (*gegenständliche*) δράση. Γι' αὐτό καί στήν «Ὀυσία τοῦ χριστιανισμοῦ» θεωρεῖ σάν γνήσια ἀνθρώπινη δράση μονάχα τή θεωρητική στάση, ἐνῶ τήν πράξη τήν ἀντιλαμβάνεται καί τήν προσδιορίζει μονάχα μέ τή βρωμοεβραϊκή μορφή τῆς ἐκδήλωσής της. Γι' αὐτό καί δέν καταλαβαίνει τή σημασία τῆς «ἐπαναστατικῆς», τῆς πραχτικῆς-κριτικῆς δράσης.

4

Ὁ Φόνερμπαχ ξεκινᾶ ἀπό τό γεγονός τῆς θρησκευτικῆς αὐτοαποξένωσης, τοῦ διπλασιασμοῦ τοῦ κόσμου σέ ἕναν θρησκευτικό, φανταστικό καί σέ ἕναν πραγματικό κόσμο. Ἡ ἐργασία του συνίσταται στό ὅτι ἀνάγει τόν θρησκευτικό κόσμο στήν ἐγκόσμιᾶ του βάση. Δέν βλέπει ὅμως ὅτι ὅταν ἔχει πιά τελειώσει αὐτή ἡ δουλειά, μένει ἀκόμα νά γίνει τό κυριότερο. Συγκεκριμένα τό γεγονός ὅτι ἡ ἐγκόσμιᾶ βάση ἀποσπᾶται ἀπ' τόν ἑαυτό της καί ἐγκαθίσταται στά σύννεφα σάν ἀνεξάρτητο βασίλειο μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ἀκριβῶς μονάχα μέ τήν αὐτοδιάσπαση καί μέ τήν αὐτοαντιφατικότητα αὐτῆς τῆς ἐγκόσμιας δάσης. Ἡ ἴδια λοιπόν ἡ βάση πρέπει πρῶτα νά κατανοηθεῖ μέ τήν ἄρση αὐτῆς τῆς ἀντίφασης. Ἐπομένως, ἀφοῦ λ.χ. ἀποκαλύφθηκε ὅτι ἡ γήινη οἰκογένεια ἀποτελεῖ τό μυστικό τῆς ἁγίας οἰκογένειας, πρέπει τώρα ἡ ἴδια ἡ γήινη οἰκογένεια νά ὑποβληθεῖ στή θεωρητικῆ κριτικῆ καί νά ἐπαναστατικοποιηθεῖ στήν πράξη.

Ἡ πρώτη μέρα τοῦ Στρατοῦ

—Στοχαστικόν πλὴν παρελθοντολογικόν ἀφήγημα πρὸς τέρμιν ἅμα καὶ διδαχὴν τῶν νεωτέρων—

τοῦ Ἀριστείδου Μπαλιᾶ

Μέχρι τὴν Πύλην

Ἰανουαρίου 25, 1973, ἡμέρα Πέμπτη. Ἡμέρα κατάταξης. Φύγαμε πρωὶ γιὰ Τρίπολη μετὰ τὴν Μ., τὴν φίλην μας τὴν Ἐ., πού ὀδηγοῦσε καὶ τὸ αὐτοκίνητο, καὶ τὸν Ν. Ὁ Ν. ἄγνωστός μου τότε, ἀλλὰ γνωστός γνωστοῦ. Τυπικά μου ἔμοιαζε. Σπουδές, ἡλικία, ἐξωτερικό, «προστάτης». Ὅποτε «καλὰ ἦτανε νὰ πηγαίναμε μαζί», γιὰ παρέα καὶ ἀλληλοϋποστήριξη. Ξεκινήσαμε μετὰ ἡλιοῦ καὶ καλὴ διάθεση. Ὁ Ν. ἔμοιαζε νὰ ἔχει μεγαλύτερο τράκ, περισσότερους φόβους. Τὸν καθησύχαζα καὶ τοῦ μετέδιδα τὴν «πεῖρα» πού εἶχα ἀποκτήσει ἀπὸ πολλές διερευνητικὲς συζητήσεις, ἀπὸ ὅση «προετοιμασία» εἶχα κατορθώσει νὰ συλλέξω. Ἐγὼ ἔμπλεος αὐτοπεποιθήσεως. Πίστευα πὼς εἶχα πλέον καταλάβει τί ἐστὶ στρατός. Ἡ ἀνησυχία τοῦ Ν. τόνωνε τὴ δική μου σιγουριά. Ἐνιωθα προστατευτικὸς ἀπέναντί του. Μὲ ἄλλα λόγια, εἶχα ἤδη ἐμπλακεῖ, χωρὶς νὰ τὸ ξέρω, στό κλίμα τοῦ στρατοῦ.

Στὴν Τρίπολη φιλόβρεχε συνεχῶς καὶ ἐκνευριστικά. Τὸ στρατόπεδο στὴν ἄκρη τῆς πόλης, ἀπομονωμένο, μετὰ ἐλάχιστα σπιτάκια στὰ περίξ. Μιά βόλτα μετὰ τὸ αὐτοκίνητο γύρω του. Εἰκόνα ἀθλιότητος. Μουντάδα. Κτίρια θλιβερά, ξεπλυμένα καφέ. Λάσπες παντοῦ, μέσα κι ἔξω, γύρω γύρω ἀπὸ τὴ μάντρα. Εἰκόνα ἀπὸ γκριζό φιλμ τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου ἢ ἀπὸ στρατόπεδο συγκέντρωσης. Ἡ αἰσιοδοξία καὶ ἡ αὐτοπεποίθησή μου ἔπесαν κατακόρυφα. Διάθεση νὰ δραπετεύσω. Ἡ «ἰδεολογικὴ προετοιμασία» μου γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ στρατοῦ σχεδὸν θρυμματίστηκε. Ἐφτασε ἐκεῖνη ἡ μοναδικὴ ματιά στό χωρὸ πού θὰ περνοῦσα σαράντα ὀλόκληρες μέρες.

Τὸ μόνο ὀρόσημο πού εἶναι πραγματικὰ ὀρατό γιὰ τὸν νεοσύλληκτο εἶναι τὸ τέλος τῆς βασικῆς ἐκπαίδευσης, οἱ σαράντα πρῶτες μέρες ἀπὸ τὴν κατάταξη μέχρι τὴν ὀρκωμοσία καὶ τὴν πρώτη ἄδεια. Τὰ δύο χρόνια τῆς θητείας συνιστοῦν διάστημα ἀφηρημένο. Ὄντας ἀδύνατο νὰ ξέρεις τί θὰ ἀντιμετωπίσεις, δέν μπορείς νὰ προετοιμαστῆς ψυχικά, νὰ προγραμματίσεις γιὰ δύο ὀλόκληρα χρόνια. Γενικά ἐλπίζεις ὅτι θὰ βρεθεῖς κοντὰ στό σπῆτι σου, ὅτι θὰ «πέσεις καλὰ». Οἱ ἄνθρωποι τοῦ δικοῦ μου κοινωνικοῦ καὶ μορφωτικοῦ εἴδους μπορεῖ νὰ ἐλπίζουν ἀκόμη ὅτι θὰ κατορθώσουν νὰ ἐξοικονομήσουν λίγο δικὸ τους χρόνο γιὰ κάποια ἀπασχόληση πού θὰ κάνει νὰ μὴν χαθεῖ ὀλότελα ὁ χρόνος τῆς θητείας. Ὅλοι, ὅμως, γνωρίζουν ἢ συναισθάνονται ὅτι αὐτὰ ἀποτελοῦν μόνον ἀφηρημένες σκέψεις καὶ ἀόριστες ἐλπίδες, ἀφοῦ ἀφοροῦν τὸ «μετὰ». Ὁλόκληρη ἡ ἐνεργὸς προετοιμασία ἐν ὄψει τῆς

κατάταξης ἔχει οὐσιαστικά νὰ κάνει μόνο μετὰ τὴν βασικὴ ἐκπαίδευση. Γνωρίζεις καλὰ πρὶν πᾶς στό στρατό ὅτι μέσα σ' αὐτὲς τὶς σαράντα μέρες θὰ πάψεις νὰ εἶσαι κανονικὸς ἄνθρωπος («κακομαθημένος πολίτης», κατὰ τὴν στρατιωτικὴ ὀρολογία πού θὰ μάθεις σύντομα), δέν θὰ μπορείς νὰ βγεῖς μετὰ «ἐξοδο» ἢ ἄδεια, θὰ ἀποκοπεῖς ριζικά ἀπὸ τὸν δικὸ σου κόσμο. Τότε εἶναι πού σέ κουρεύουν, σέ ντύνουν, σοῦ δίνουν ὄπλο καὶ σέ μοῦν γενικῶς στὰ στρατιωτικὰ μυστήρια. Καὶ θέτεις ὡς ὀρόσημο τὴν ὀρκωμοσία καὶ τὴν πρώτη ἄδεια γιὰτί πιστεύεις ἀχνά, ἔστω μόνον γιὰτί ἔτσι θέλεις νὰ ἐλπίζεις, ὅτι «μετὰ», ὡς «κανονικὸς» στρατιώτης πλέον, θὰ ἔχεις συνηθίσει τὴν νέα σου ζωὴ καὶ θὰ τὰ βγάξεις πέρα μετὰ τὸν ἕνα ἢ μετὰ τὸν ἄλλο τρόπο. Πρὶν ἀπὸ τὴν κατάταξη, ὅλα ὅσα σκέφτεσαι, ὅλα ὅσα φοβάσαι, ὅλα ὅσα ἀφήνεις τὸν ἑαυτό σου νὰ ἀκούσει, ἐπικεντρώνονται στὴν ἀντιμετώπιση τῶν σαράντα πρῶτων ἡμερῶν. Ἄλλωστε, δέν σοῦ ἔχουν πεῖ ὅλοι ὅτι ἡ κύρια ταλαιπωρία στό στρατό εἶναι ἡ ταλαιπωρία τῆς βασικῆς ἐκπαίδευσης;

Δέν ἀντέχαμε νὰ μποῦμε ἀμέσως στό στρατόπεδο. Χρειαζόμαστε μιὰν ἀκόμη ἀναβολή, ἕναν τελευταῖο ἐλεύθερο καὶ ἀποχαιρετιστήριό καφέ. Ἐπρεπε, ἄλλωστε, νὰ περάσει καὶ λίγο ἡ ὥρα. Οἱ συμβουλές ἔλεγαν ὅτι ἡ καλύτερη ὥρα κατάταξης εἶναι νωρὶς τὸ ἀπόγευμα: «Οἱ διαφοροὶ λοχίες ἔχουν κουραστεῖ ἀπὸ τὸ καφόνι καὶ σέ ἀφήνουν σχετικὰ ἥσυχο, ἐνῶ ἔχεις καὶ ἀρκετὸ χρόνο νὰ περάσεις τὶς διαφορὲς διατυπώσεις μετὰ τὸ φῶς τῆς ἡμέρας». Ἦπιαμε σιωπηλὰ τὸν καφέ. Καθένας βυθισμένος στὸν ἑαυτό του. Δέν κάτσαμε πολὺ. Εἶχε ἀρχίσει ἡ ἀγωνία μήπως «ἀργήσουμε», μήπως ξεπεράσουμε τὰ ὄρια πού εἶχαν καθορίσει οἱ συμβουλές. Οἱ κοπέλες μᾶς ὀδήγησαν στὴν πύλη τοῦ στρατοπέδου καὶ μᾶς ἀποχαιρέτησαν. Ἡ φιλή βροχὴ συνέχισε. Μικρὸς καὶ βουβὸς ἐσωτερικὸς σπαραγμὸς. Αἰσιοδοξία καὶ αὐτοπεποίθηση στό νὰ διρ. Κάποιες ἀνεπιτυχεῖς προσπάθειες νὰ ἀνασπρηθοῦν ξανά στὴν ἐπιφάνεια. Τέλος. Τὸ εἶδος τῆς κατάθλιψης πού θὰ μετὰ συνόδευε σέ ὀλόκληρη τὴν θητεία ἔκανε μιὰ πρώτη δειλὴ ἐμφάνιση.

Κάνουμε νὰ μποῦμε, μετὰ τὸν Ν. πάντα, στό στρατόπεδο. Οἱ σκοποὶ τῆς πύλης μᾶς σταματοῦν. «Ξαναελάτε ἀργότερα, τώρα περνάει ἄλλη φουρνιά, θὰ σᾶς φωνάζουμε». Ὀλιμμένο χαμόγελο συμπάθειας ἀπὸ τὴν μεριά τῶν σκοπῶν. Μὲ ὅσα φοβερά εἶχα ἀκούσει γιὰ καφόνια καὶ τέτοια, τὸ συμπαθητικὸ χαμόγελο ξενίζει εὐχάριστα. Χαράζει κάποια πινε-

λιά ανώνυμης φιλίας. "Όμως ή έρμηνεία του προοιωνίζεται κακά: «καχομοίρη μου, πού νά 'ξερεις πού έρχεσαι». Πάμε δίπλα μέ τόν Ν. γιά ένα σάντουιτς. Κοντά μας άλλοι ύποψήφιοι στρατιώτες πού περιμένουν κι αυτοί νά μπούν στό στρατόπεδο. Πρώτη φυσιογνωμική γνωριμία μέ τούς μέλλοντες συναδέλφους. Γενική κατήφεια, αμήχανη σιωπή. Ματιές στά χαρακτηριστικά τών γύρω. Μέ πόσους και μέ ποιούς άπ' αυτούς θά γνωριστώ; Ποιοί είναι, τί είναι, τί σκέφτονται; Ολίφη πού έφυγαν κιόλας οί κοπέλες. 'Αδημονία όμως. 'Επιτέλους νά μπούμε και ν' άρχίσουμε. Κάποτε μάς φωνάζουν. Ουρά μπροστά σ' ένα μικρό οίκημα άμέσως μετά τήν πύλη. Μαθαίνουμε ότι έχει πρόκειται νά παραδώσουμε τό σημείωμα κατάταξης.

Κατάταξη

Κάποτε έρχεται ή σειρά μου. Μπαίνω μόνος. Παραδίδω τό σημείωμα. 'Ο κύβος έρρίφθη. 'Ανήκω πλέον στή δικαιοδοσία του στρατού. Κάποιοι ψάχνουν τό τσαντάκι πού είχα μαζί. Μου αφήνουν τά ξυριστικά, τά υλικά γιά τό βάζιμο τών άρβυλών, δύο λουκέτα (ένα «γιά τό σάκο», ένα «γιά τίς άρβύλες» — έτσι όριζαν οί συμβουλές). Μου παίρνουν κάποιο βιβλίο, κάποια φακελάκια νεσκαφέ, κάποια φάρμακα. «Αυτά άπαγορεύονται», λένε μόνο. 'Η συμπεριφορά άπέναντί μου είναι άγρια. 'Αλλά μ' έναν παράξενο ανώνυμο τρόπο πού δέν μπορώ νά κατατάξω. Τήν έννοούν πραγματικά; Είναι σκηνοθεσία; Τί θά γίνει άν χαμογελάσω και δείξω ότι συμμετέχω και 'γώ στό καλαμπούρι εις βάρος μου; Τί θά γίνει άν κάνω πώς θυμώνω ή άν κάποιοι θυμώσει πραγματικά; Τί δικαιοδοσίες έχουν αυτοί πού είναι εκεί; Είναι ύπαξιωματικοί, άξιωματικοί ή φαντάροι; Πρίν προλάβω νά συλλάβω τά έρωτηματικά πού στριμώνχονται στό κεφάλι μου, ή διαδικασία έχει τελειώσει. Βγαίνο. "Εξω συγκεντρώνονται αυτοί πού πέρασαν. 'Αποτελούν μιά φουρνιά έτοιμη γιά τήν έπόμενη φάση.

'Η έπιθετική αυτή συμπεριφορά άποτελεί τήν πρώτη πρόκληση γιά τόν νεοσύλλεκτο. Πρόκληση κυριολεκτική, πού επιδιώκει νά ζυγίσει τή στάση του, νά τόν ύποχρεώσει νά άποκαλύψει τά μέσα τής άμυνάς του. "Αν δέν άντιδράσει, πέρασε ήδη ήττημένος τήν πύλη του στρατοπέδου. "Αν άντιδράσει, ξεχωρίζει άπό τό σωρό, έπισημαίνεται, και τό γλέντι μπορεϊ ν' άρχίσει. 'Ο στρατός διαθέτει όλα τά μέσα γιά νά τσακίσει τούς δύσκολους και είναι έτσι φτιαγμένος πού άδημονεί νά τά χρησιμοποιήσει. "Ηδη άπό αυτή τήν πρώτη στιγμή άρχίζει νά ξεδιπλώνεται ή ολοκληρωτική διαδικασία ύποταγής πού συνιστά τό στρατό. 'Επειδή διαισθάνεσαι πώς όλες οί αυθόρμητες, άμεσα προσιτές, διέξοδοι είναι κλειστές — άντιδράσεις-δέν άντιδράσεις, προορίζεσαι νά ύποταγείς — άρχίζει νά άποδιοργανώνεται, σ' ένα στοιχειώδες άκόμη έπίπεδο, όλόκληρο τό σύστημα συμπεριφοράς πού σε χαρακτηρίζει ως άτομο. "Ηρεμος ή νευρικός, καλόβολος ή όχι, αντιμετωπίζεσαι μέ μιά ένιαία έπιθετικότητα, τής όποιίας τή σκοπιμότητα άδυνατείς νά καταλάβεις. Είτε άντιδράς άμεσα και αυθόρμητα είτε κρατάς τίς άποστάσεις σου και σκέπτεσαι τό κάθε σου βήμα, δέν μπορεϊς νά βρεις τί θέλουν άπό σένα, πώς σου ζητούν νά φερθείς. Κάθε σου κίνηση φαίνεται

έξ όρισμοϋ λάθος. "Ετσι άρχίζεις νά συνειδητοποιείς σιγά σιγά ότι βρίσκεσαι μέσα σ' έναν καινούργιο και παράλογο κόσμο γιά τόν όποιο δέν ισχύει τίποτε άπ' όσα είχες μάθει στήν προηγούμενη ζωή σου και άπέναντι στον όποιο στέχεις πλήρως άοπλος.

'Εκτός άπό αυτή τήν ένιαία άδιαφοροποίητη έπιθετικότητα, ένας έπιπλέον όρος αυτής τής διαδικασίας όλοκληρωτικής ύποταγής κάνει τήν έμφάνισή του ήδη άπό αυτή τήν πρωταρχική φάση. Στο φυλάκιο μπαίνει και παραδίδει τό σημείωμα κατάταξης ένας ένας. Βέβαια, οί διαστάσεις του φυλακίου δέν έπιτρέπουν νά χωρέσει άνετα όλόκληρη ή φουρνιά τών νεοσύλλεκτων. Αυτό σου φαίνεται προφανές και εκείνη τή στιγμή δέν ύποψιάζεσαι τίποτε άλλο. "Ωστόσο ύπάρχει κάτι ούσιαστικότερο. 'Αντιμετωπίζεις μόνος, όχι όμαδικά, τήν πρώτη έπαφή, τήν πρώτη άγριάδα, τήν πρώτη σύγκρουση. Και δέν θ' άργήσεις νά διαπιστώσεις ότι αυτό άποτελεί γιά τό στρατό άπαραβάτη άρχή και άκρογωνιαίο λίθο όλόκληρης τής λειτουργίας του. Στο στρατό δέν ύπάρχει ποτέ όμαδική άντιμετώπιση. Αυτή, σ' όλες τίς περιπτώσεις, ισοδυναμεί μέ στάση, πού οδηγεί σε στρατοδικείο και μπορεϊ νά έπιφέρει άκόμη και τήν ποινή του θανάτου.

Βέβαια όλ' αυτά δέν τά κατάλαβα τότε. Ούτε μόρεσαι νά έρμηνεύσω τήν ιδιότυπη έπιθετικότητα μέ τήν όποία αντιμετωπίστηκα. 'Η έξήγηση θά έρχόταν πολύ άργότερα, άφού θά είχα τήν εύκαιρία κυριολεκτικά νά βιώσω ό ίδιος, και άπό τίς δύο πλευρές, τή στάση του παλιού στρατιώτη άπέναντι στό νέο. Τώρα, άπορροφημένος σε όσα άφησα και γεμάτος έρωτηματικά γι' αυτά πού ζούσα κι εκείνα πού θά αντιμετώπιζα, ήμωνα μέν ιδιαίτερα εύάλωτος αλλά άρκετά άδιάφορος έξωτερικά. 'Ασυναίσθητα προσπαθούσα νά κτίσω μιά δική μου έσωτερική ζωτική περιοχή, μέσα στήν όποία θά μπορούσα νά ύπάρχω, νά κινοϋμαι, νά σκέπτομαι όσα μου συμβαίνουν, νά οίκοδομήσω κάποιες όχυρώσεις. Δηλαδή προσπάθεια άντίδρασης στήν κατάθλιψη πού είχε άρχίσει νά μέ κυριεύει. 'Αλλά δέν συνειδητοποιούσα ότι έτσι ή κατάθλιψη άποκτούσε δομή. Πέρασα τή δοκιμασία σιωπηλός. 'Η διαδικασία «στρατιωτικοποίησής» μου είχε άρχίσει.

Πρός τό παρεκκλήσι

Μετά τή δοκιμασία ή τάση τής αισιοδοξίας ξανάρχεται. "Ενας δεσμός έχει δημιουργηθεί άνάμεσα στά άτομα τής φουρνιάς πού μόλις άπόκτησαν τήν πρώτη έμπειρία του στρατού. Κάποια χαμόγελα, κάποιες δειλές προσπάθειες γιά άστεία. "Ολοι επιδιώκουν νά μιλήσουν μέ τούς άλλους, νά άποκαταστήσουν μιάν έπαφή. Νά άποκτήσουν συμμάχους γιά όσα μέλλει νά άκολουθήσουν. 'Η φουρνιά προσπαθει νά γίνει όμάδα, όμάδα γιά τήν αντιμετώπιση τών έπόμενων φάσεων. Μέ τόν Ν. νιώθω πιό κοντά. Πέρασαμε τήν πρώτη κρυάδα μαζί.

'Εμφανίζεται ένας στρατιώτης — ή ύπαξιωματικός, άκόμη δέν μπορώ νά ξεχωρίσω — και μάς λέει νά τόν άκολουθήσουμε. Δέχομαι τήν παρουσία του μέ εύχαρίστηση. Δέν ξερούμε τά κατατόπια του στρατοπέδου και αυτή ή παρουσία σημαίνει ότι έπανήλθαν κάποια προσχήματα λογικής, άν όχι ευγένειας. "Οτι θ' άρχίσουν νά μάς λένε τί θέλουν άπό μάς. "Ετσι σκέφτομαι.

Ἡ παρουσία τοῦ παλιοῦ στρατιώτη δὲν ἔχει καμιά σχέση με τὴν «ἐξυπηρέτηση» τῶν νεοσυλλέκτων. Ἀπλῶς τὰ ἄτομα τῆς φουρνιάς ἔχασαν τὴν αὐτονομία τους καὶ ἀποτελοῦν πλέον στρατιωτικό σχηματισμό. Ὁ παλιός στρατιώτης εἶναι αὐτός πού ἀναλαμβάνει νά ὀδηγήσει τὴ φουρνιά στὴν ἐπόμενη δοκιμασία, εἶναι ὁ ὑπεύθυνος, ὁ ἱεραρχικά ἀνώτερος. Ἀπὸ δῶ καὶ μπρός κάθε μετακίνηση μέσα στοῦ στρατόπεδο πού δὲν ἐντάσσεται στοῦ πλαίσιο τοῦ «ἐλεύθερου χρόνου» θά γίνεται με τὴ συνοδεία, τὴν εὐθύνη καὶ ὑπὸ τίς διαταγές κάποιου παλιοῦ στρατιώτη, ὑπαξιωματικοῦ ἢ ἀξιωματικοῦ. Γιὰ τὸ στρατό δὲν ὑπάρχει καμιά ὁμάδα, οὔτε καν μονομελής, χωρὶς τὴν ὑπαρξὴ ἱεραρχικά ἀνωτέρου. Κάποιος θά σέ πάει ἀκόμη καὶ στοῦ γιατρό. Ὁ ὀρισμός πού δίνει ὁ στρατός γιὰ τὸν ἑαυτό του — «Σύνολο ἀπὸ ἔμφυχο καὶ ἄφυχο ὑλικὸ ὑπὸ τὴν καθοδήγηση ἑνὸς ἡγέτη» —, τὸν ὁποῖο ἔμελλε νά ἐμπειδώσω ἰδιαίτερα καλά, ἐφαρμόζεται με πλήρη συνέπεια σέ ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς ὑπαρξῆς του, ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων συνολικά μέχρι τὸ ἐπίπεδο τοῦ μόνου στρατιώτη.

Τὸ κερί

Προχωρᾶμε πίσω ἀπὸ τὸ στρατιώτη. Μπροστά στοῦ παρεκλήσι τοῦ στρατοπέδου ὁ στρατιώτης μᾶς σταματάει. «Ποιὸς θέλει ν' ἀνάψει ἕνα κερί;», ρωτάει. Ἔχει μιά ἔκφραση χαμογελαστή πού μοῦ θυμίζει, ὡστόσο, ἔντονα τὸ ἰδιότυπο ὕφος τῶν στρατιωτῶν ὅταν παρέδιδαν τὸ σημεῖωμα κατάταξης. Κουτοστεκόμαστε. Τὸ «ἐθελοντικό» τῆς ἐρώτησης παραξενεύει. Εἰσρέουν ὀρμητικά στοῦ κεφάλι μου ὅλα τὰ σχετικά με τὸν ἑλληνοχριστιανικὸ πολιτισμό, τὰ περὶ τοῦ στρατοῦ ὡς στυλοβάτου τῆς θρησκείας κλπ. Ὁλοι, πιστεύω, αἰσθανόμαστε ὅτι, κάτω ἀπὸ τὸ χαμόγελο, ὑποβόσκει μιά ἔμμεση ἀλλά σαφὴς ἀπειλή. «Πρόσεξε μπάς καὶ δὲν θέλεις». Ἀμηχανία. Τελικά κάποιος ἀποφασίζει πρῶτος καὶ πάει γιὰ κερί. Ἡ εὐθραυστὴ ἐνότητα τῆς φουρνιάς σπάει. Κάποιος δεῦτερος ἀκολουθεῖ. Κάποιος διστάζει ἀλλὰ πηγαίνει. Ἀκολουθοῦν καὶ ἄλλοι. Κάποιοι ἐλάχιστοι μένουν κατηφεῖς καὶ με σκυμμένο κεφάλι πίσω. Τὸ κλίμα ἔχει ἀλλάξει ὀλότελα. Ὁ καθένας ἀπομονώνεται στὸν ἑαυτό του. Συνεχίζουμε γιὰ τὸ κούρεμα.

Κατὰ τὴν παράδοση τοῦ σημειώματος κατάταξης εἶχες νά ἀντιμετωπίσεις μιά ἀδιαφοροποίητη ἀλλά ρητὴ ἀγριάδα, ἐμπαινες στοὺς ὄρους μιᾶς ἀνοιχτῆς σύγκρουσης. Ἐδῶ ἀντιμετωπίζεσαι τυπικά ὡς ἀνεξάρτητο ἄτομο, πού κάνει κάτι μόνον ἂν τὸ θέλει. Οὐσιαστικά, ὅμως, νιώθεις ὅτι αὐτὸ τὸ «ἂν θέλεις» φέρει ἕνα ριζικὰ νέο σημαίνόμενο: *Θέλεις-δὲν θέλεις ὀφείλεις ὄχι νά ὑπακούσεις, ἀλλὰ νά «θέλεις».* Ἡ ἰδεολογικὴ πίεση πού ἀσκεῖ αὐτοῦ τοῦ τύπου ἢ ἐπιταγὴ εἶναι ἀφόρητη. Στὴν προηγούμενη ζωὴ τους οἱ περισσότεροι νεοσυλλεκοὶ βρισκόνταν γενικά σέ μιά κατάσταση σχετικῆς ἰσορροπίας με τὰ «θέλω» καὶ τὰ «πρέπει» τους. Μέσα στίς καθημερινὲς σχέσεις καὶ τίς συγκρούσεις τους, μπορούσαν νά ἀναπαράγουν τὴν εἰκόνα τοῦ ἑαυτοῦ τους καὶ τῆς ἀξιοπρέπειάς τους, τοὺς κανόνες τῆς συμπεριφορᾶς τους. Ὅταν ἀναγκάζονταν νά κάνουν κάτι παρὰ τὴ θέλησή τους, ἔβρισκαν τοὺς τρόπους με τοὺς ὁποίους αὐτὸ δὲν θά διατάρασσε ἢ, τουλάχιστον,

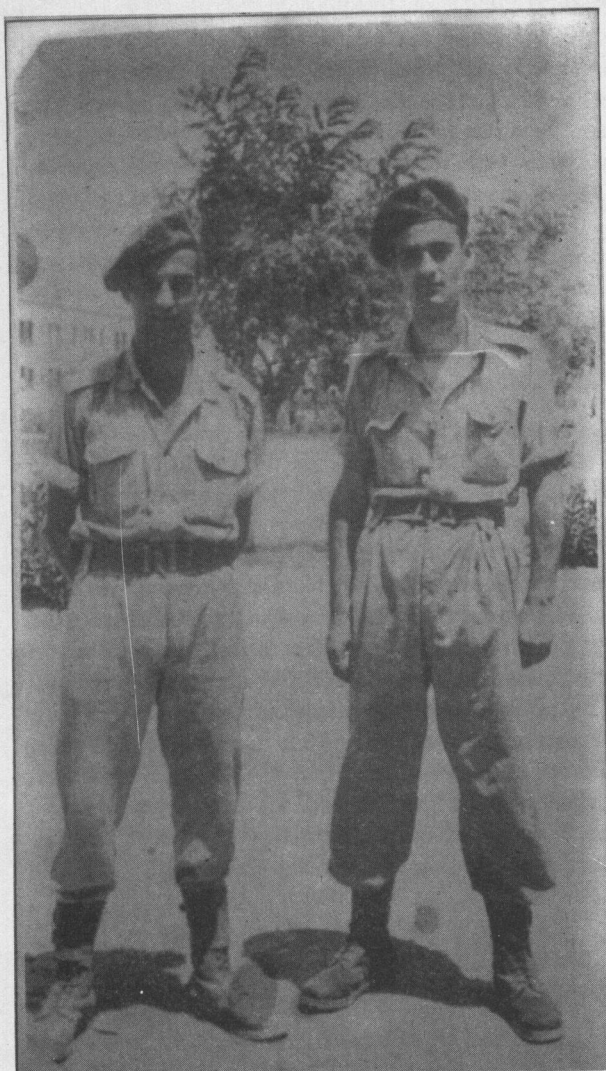
θὰ ἐπέτρεπε νά ἀνακτηθεῖ σύντομα αὐτὴ ἡ σχετικὴ ἰσορροπία. Ὅμως ὁ παραπάνω καταναγκαστικὸς ἐθελοντισμὸς θίγει με τρόπο καίριο τὴν ἴδια τὴ δυνατότητα μιᾶς τέτοιας ἰσορροπίας. Πρόκειται γιὰ μιά ἐπιταγὴ πού ἐπιδιώκει νά ἐπιβάλλει μιά διαρκὴ ὑποχώρηση, τὴν ἐγκατάλειψη ὅλο καὶ περισσότερων θέσεων, τὴν ἀποδιοργάνωση καὶ τελικά τὴ συντριβὴ κάθε ἄμυνας ἀπέναντι στὴ διαδικασία ὑποταγῆς πού προωθεῖ ὁ στρατός. Ὡς ἐπιταγὴ, θίγει εὐθέως τὴν ἴδια τὴν ἐσωτερικὴ περιοχὴ πού προσπαθεῖς νά οἰκοδομήσεις γιὰ νά ὑπάρξεις σέ σχέση με τὸν ἑαυτό σου. Δὲν ἔχεις δὲ ἄλλο ὄριο ὑποχώρησης ἀπὸ τὸ νά ἀγαπήσεις κυριολεκτικά τὸ στρατό, ἀκριβῶς ὅπως ὁ Γουίνστον Σμίθ ἀνακαλύπτει ἔκπληκτος καὶ ἐκστατικὸς στοῦ τέλος τῶν μαρτυριῶν του ὅτι ὄντως ἀγαπάει τὸν Μεγάλον Ἀδελφό. Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴ σχέση καταναγκαστικὸ ἐθελοντισμὸς ἐπιδιώκεται μιά ὑποταγὴ «δεύτερου βαθμοῦ» πού δὲν ἀρκεῖται στὴν ἀπλή ὑπακοὴ καὶ πειθαρχία. Καὶ αὐτὴ ἡ ἐπιδίωξη οὔτε συγκυριακὴ εἶναι οὔτε συναρτημένη μόνο με τὴ «μακροσκοπικὴ» ἰδεολογία τοῦ στρατοῦ (ἑλληνοχριστιανικὸς πολιτισμὸς κλπ.). Εἶναι συστατικὸ στοιχεῖο τῆς καθημερινῆς λειτουργίας του καὶ ἐνυπάρχει, λιγότερο ἢ περισσότερο συγκαλυμμένα, σέ ὅλες του τίς ἐκδηλώσεις.

Τὸ κούρεμα

Φτάνουμε στοῦ οἶκημα ὅπου γίνεται τὸ κούρεμα. Ἡ φουρνιά μας διαλύεται μέσα στ' ἀπομεινάρια προηγούμενων φουρνιῶν πού περιμένουν. Ἡ ἀμφίβολη ἐνότητά μας ἔχει πιά διαλυθεῖ ὀριστικά. Ἄλλοι ἀδημονοῦν καὶ προσπαθοῦν νά κουρευτοῦν πρῶτοι, ἄλλοι περιμένουν πρὸ ὑπομονετικά ἢ πρὸ ἀδιάφορα. Ὁ καθένας εἶναι πάλι ἐντελῶς ἀπομονωμένος.

Δυὸ ἢ τρεῖς στρατιῶτες-κουρεῖς κουρεύουν μπροστά στοῦ κοινό. Κάνουν μερικά ἀστεῖα στὰ ὁποῖα συμμετέχουν οἱ πρὸ τολμηροί. Αἰχμὴ τῶν ἀστείων οἱ διάφορες παράξενες κομμώσεις. Ἀτμόσφαιρα ἄνεσης ἀλλὰ καὶ ἐπιφυλακτικότητας. Δὲν χαλαρώνω. Ὅσοι κουρευτοῦν πληρώνουν «ὅ, τι ἔχουν εὐχαρίστηση». Ἀπέναντί μου διαφαίνεται κάποιος ταξικὸς σεβασμός. Αὐτὸ με φέρνει σέ δύσκολη θέση, ὅπως καὶ τὸ γεγονός ὅτι θά πλήρωνα — πόσο καὶ πῶς; Τὸ κούρεμα εἶναι βασικά ἐνιαῖο γιὰ ὅλους. Κάποια σχόλια γιὰ τὸ ἀκριβὲς μήκος τῶν μαλλιῶν. Οἱ κουρεῖς ἀφήνουν ἀπειροελάχιστα περισσότερο μαλλί σέ ὅσους συμπαθήσουν ἰδιαίτερα. Δὲν καταλαβαίνω τὸ νόημα οὔτε τῶν σχολίων οὔτε τῆς εὐνοίας. Πολύ ἀργότερα θά συνειδητοποιήσω καὶ θά ἀρχίσω νά ζῶ αὐτὴ τὴ σημασία. Ὅσοι κουρευτοῦν ξαναφτιάχνουν οὐρὰ καὶ σχηματίζουν μιά νέα φουρνιά, διαφορετικῆς σύνθεσης, γιὰ τὴν ἐπόμενη φάση. Τὸ πέρασμα ἀπὸ τοὺς γιατροῦς.

Καθὼς τὸ πρῶτο πράγμα πού κάνουν στοῦ νεοσυλλεκοῦ εἶναι νά τὸν κουρεύουν, τὸ κούρεμα ἔχει ταυτισθεῖ με τὴ στρατιωτικὴ κατάσταση στὰ μάτια τῆς κοινωνίας ὀλόκληρης. Φράσεις τοῦ εἶδους «τὸν κούρεψαν στρατιώτη» χρησιμοποιοῦνται ἀπ' ὅλους γιὰ νά ὑποδηλώσουν τὴ σχετικὴ μετάβαση ἐνῶ τὰ σχετικὰ ἀστεῖα καὶ τὸ πάθος τῶν στρατιωτῶν γιὰ λίγα ἐκατοστὰ παραπάνω μαλλί πού ὑποτίθεται πῶς τὸ κάνουν νά φαίνεται λιγότερο «στρατιωτικὸ» πιστοποιοῦν τοῦ λόγου

τό ασφαλές. Μπορούμε νά πούμε ότι ανεξάρτητα από τίς ὅποιες ἄλλες σκοπιμότητές του, τό κούρεμα τῶν νεοσυλλέκτων συνιστᾶ μιᾶ πραγματική τελετουργία μύησης.

Τά μαλλιά ἀποτελοῦν ἓνα ἀπό τά σχετικά λίγα χαρακτηριστικά τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφάνισης στά ὁποῖα μπορεῖ νά παρέμβει ὁ καθένας ἐνεργά. Κατά συνέπεια, ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο κουρευόμαστε καί χτενίζομαστε φορτίζεται ἀπό τήν εἰκόνα πού ἔχουμε γιά τόν ἑαυτό μας. Ἡ ρητή παρέμβαση τοῦ στρατοῦ σέ ἓναν προσωπικά ἐλεγχόμενο φορέα αὐτῆς τῆς εἰκόνας (ἔστω μόνο σχετικά, ἀφού ὑπάρχουν καί οἱ φαλακροί) συμβολίζει ἔτσι κατ' ἀρχήν τή ριζική διαφορά ἀνάμεσα στήν προηγούμενη κατάσταση τοῦ πολίτη καί τή νέα τοῦ στρατιώτη: Ὁ στρατός ἔχει τό δικαίωμα νά στερήσει ἀκόμη καί ἐλευθερίες πού ἀποτελοῦν στοιχειώδεις ἐκφράσεις τῆς προσωπικότητάς. Παραπέρα, ἡ στερήση αὐτοῦ τοῦ βαθμοῦ ἐλευθερίας, τό γεγονός ὅτι δέν ἐπιτρέπεται στόν στρατιώτη νά ἐπέμβει στήν κόμμωσή του, συμβολίζει ρητά τό καθεστῶς ὀλοκληρωτικῆς ὑποταγῆς του στόν στρατιωτικό θεσμό. Τέλος, τό ὁμοίομορφο κούρεμα τῶν νεοσυλλέκτων καί ἡ ὁμοίομορφη κόμμωση ὄλων τῶν στρατιωτῶν συμβολίζει πῶς ὅλοι ὑποτάσσονται ὁμοίομορφα ἀπέναντι στό θεσμό. Ὁλόκληρη δέ αὐτή ἡ ἀλυσίδα συμβολισμῶν δέν εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τόν ὀρισμό τοῦ στρατοῦ πού ἀναφέραμε: Τό «σύνολο ἀπό ἔμφυχο καί ἄψυχο ὑλικό», γιά νά εἶναι ἐνιαῖο, πρέπει νά γίνει

ὁμοίομορφο. Ὅσο δέν συνειδητοποιεῖ τά προηγούμενα, ἡ ἀρχική ἀπορία τοῦ νεοσυλλέκτου πού βρίσκει παράλογο τό κούρεμα καί σκέφτεται, ὁ ἀφελής, ὅτι θά μπορούσε νά εἶναι καλός στρατιώτης μέ λιγότερα ἢ μέ περισσότερα μαλλιά ἀπλῶς παραμένει, γιά νά ξεχαστεῖ μετά μέσα ἀπό τή ἔμπρακτη, πλέον χωρίς ἐρωτηματικά, ἀποδοχή αὐτῆς τῆς συνθήκης.

Ἡ ἰατρική ἐξέταση

Φτάνουμε στό οἶκημα ὅπου γίνεται ἡ ἰατρική ἐξέταση τῶν νεοσυλλέκτων. Περιμένουμε τή σειρά μας, κάποτε μπαίνουμε. Στενό δωμάτιο μέ διάφορα ἰατρικά ὄργανα. Δυό-τρεῖς γιατροί — τούς θεωρῶ τέτοιους γιατί φοροῦν ἄσπρες μπλουζες. Ἐνας-δυό στρατιῶτες μέ στολή πού ὑπακούουν σέ ὅσα τούς λένε οἱ γιατροί. Μᾶς λένε νά γυθουῖμε καί νά ἀνεβοῦμε σέ μιᾶ ὑπερυψωμένη σανίδα. Γδυνόμαστε σιωπηλά καί ἀνεβαίνουμε. Σφαχτάρια στή σειρά. Λοξές ματιές στή γύμνια τῶν ἄλλων. Ποικιλομορφία γεννητικῶν ὀργάνων. Μέτρηση ὕψους, βάρους, πελμάτων καί καταγραφή τῶν στοιχείων σ' ἓνα χαρτί. Ἡ καθυπό ἰατρική ἐξέταση συμποσοῦται σέ μερικές ἐρωτήσεις τοῦ τύπου: «Ἐχεις πάθει ποτέ καμιά ἀρρώστια;», «Πονᾷς πουθενά;» Κάποιοι δείχνουν νά φοβοῦνται τούς γιατρούς, κάποιοι νομίζουν ὅτι ἔφτασε ἡ στιγμή νά ποῦν τό παράπονό τους — κάποια ἀρρώστια πού τούς ἐμποδίζει νά καταταγοῦν. Μερικοί (μαζί ὁ Ν. κι ἐγώ λόγω μυωπίας) παραπέμπονται στό στρατιωτικό νοσοκομεῖο τῆς Τρίπολης γιά εἰδικές ἐξετάσεις. Ἦπια σκληρότητα πρὸς ὄλους. Ὑπάρχει καί τό νοσοκομεῖο καί οἱ γιατροί δέν ἔχουν τήν εὐθύνη τελεσίδικης ἀπόφασης.

Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ ἰατρική ἐξέταση ἦταν ἐντελῶς καινούργια γιά μένα. Ὅπως θά διαπίστωνα καί ἀργότερα μέ τήν ἐν σειρά διαδικασία ἐμβολιασμοῦ — ὁ γιατρός τρυπάει μέ τή σύριγγα τά διαδοχικά μπράτσα πού τοῦ παρουσιάζουν οἱ νεοσυλλέκτοι βαλμένοι στή γραμμῆ ἐνῶ ὁ βοηθός του, στόν ἴδιο ρυθμό, τρίβει μέ οἰνόπνευμα τό σημείο πού τρυπήθηκε — ὅπως καί ἀπό τίς ὑπόλοιπες συναφείς ἐμπειρίες μου, ἡ σχέση τοῦ στρατιώτη μέ τό γιατρό εἶναι ἀπλῶς σχέση συντήρησης ὑλικοῦ. Τίποτε περισσότερο, τίποτε λιγότερο. Ὅπως ἀκριβῶς τό ὄπλο πρέπει νά καθαριστεῖ, τό πυροβόλο νά συντηρηθεῖ καί τό ἄρβυλο νά γυαλίσει, ἔτσι καί μόνον ἔτσι ὁ στρατιώτης ὀφείλει νά εἶναι ὑγιής. Στόχος τοῦ γιατροῦ στό στρατό δέν εἶναι τό νά διαγνώσει τήν ἀσθένεια καί νά θεραπεύσει τόν ἄρρωστο. Στόχος του εἶναι νά βολέψει ἔτσι τά πράγματα ὥστε τό ἔμφυχο τμήμα τοῦ «συνόλου ἀπό ἔμφυχο καί ἄψυχο ὑλικό» νά εἶναι σέ θέση νά συνεχίσει νά ἐπιτελεῖ τίς λειτουργίες πού ὀφείλει ὅσο διαρκεῖ ἡ θητεία. Τό σύνολο αὐτό, γιά νά ὑπάρχει, πρέπει νά ἀναπαράγεται καθημερινά. Καί οἱ ἐπιταγές αὐτῆς τῆς ἀναπαραγωγῆς ἐπιβάλλουν τή συντήρηση τόσο τοῦ ἄψυχου ὑλικοῦ, τήν ὁποία ἀναλαμβάνουν οἱ ἴδιοι οἱ στρατιῶτες, ὅσο καί τοῦ ἔμφυχου, τήν ὁποία τακτικά μέν ἀναλαμβάνουν καί πάλι οἱ στρατιῶτες, ἔκτακτα δέ οἱ στρατιωτικοί γιατροί.

Κατανομή

Κρατώντας στό χέρι ὅσα χαρτιά εἶχαμε μαζέψει στήν πορεία (τή στιγμή τῆς κατάταξης, μετά τήν «ἰατρική ἐξέταση»), ὀδηγοῦμαστε σ' ἓνα νέο οἶκημα. Μαθαίνουμε ὅτι πρόκειται

νά μᾶς μοιράσουν στά δύο τάγματα καί στούς ὀκτώ λόχους τοῦ στρατοπέδου. Δωμάτιο μέ γραφεῖα. Πίσω ἀπό τά γραφεῖα στρατιῶτες, ὑπαξιωματικοί, ἀξιωματικοί. Μπροστά οὐρές νεοσυλλέκτων. Μέ τόν Ν. μπαίνουμε σέ μιά οὐρά. Ἄγωνία. Ποῦ θά μᾶς ρίξουν. Ἦδη κυκλοφοροῦν φήμες γιά «καλούς» καί «κακούς» λόχους. Θά εἴμαστε μαζί μέ τόν Ν.; Τή στιγμή ἐκεῖνη αὐτό εἶναι τό ὕψιστο διακύβευμα. Θά εἶμαι, τουλάχιστον, μαζί μέ κάποιον ἀπ' αὐτούς πού γνώρισα μέχρις ἐδῶ; Ματιές γύρω. Ἰδιαίτερα ἄγρια συμπεριφορά ἀπέναντί μας. Ἡ παρουσία τῶν ἀξιωματικῶν καθρεφτίζεται ἐντονα στή συμπεριφορά τῶν γραφιάδων. Ἀδύνατο νά συλλάβω μέ ποιά κριτήρια μέ ἔστειλαν στό Τάγμα Α, Λόχο 3. Ὁ Ν. στό ἴδιο τάγμα, σέ ἄλλο λόχο. Κάτι εἶναι κι αὐτό. Μαζεύεται μιά νέα φουρνιά. Τώρα αὐτή ἔχει ὄνομα. Ἀποτελεῖται ἀπό αὐτούς πού κατανεμήθηκαν στό Λόχο Α3. Ἐχει σκοτεινιάσει. Ἡ πείνα ἔχει ἀρχίσει νά γίνεται αἰσθητή καί τό κρύο τσουχτερό. Ἐνας στρατιώτης μᾶς διατάζει νά τόν ἀκολουθήσουμε τροχάδην στό λόχο «μας» γιά νά «πάρουμε ρούχα». Ὑπακούουμε. Στή φουρνιά κανένας γνωστός.

Ἐδῶ ἐμφανίζονται γιά πρώτη φορά οἱ καταστατικά ἀόρατες γιά τούς ἀπλούς στρατιῶτες λειτουργίες τοῦ στρατοῦ. Ἡ κατανομή στούς λόχους καί τά τάγματα, ὅπως, ἀργότερα, ἡ κατανομή σέ ειδικότητες, ὅπλα, σώματα ἢ μονάδες, γίνεται μέ κριτήρια τά ὁποῖα ὁ ἀπλός στρατιώτης ἀδυνατεῖ νά ἐξιχνιάσει. Ὅποιαδήποτε σχετική ἐρώτηση ἢ ἀπόπειρα κατανόησης, ὁποιαδήποτε αἴτηση νά πᾶς ἐδῶ ἢ ἐκεῖ ἀντιμετωπίζει ἕναν ἀπροσπέλαστο τοῖχο σιωπῆς. Ἐχεις τήν αἴσθηση ὅτι, καθώς ἡ κατανομή τῶν στρατιωτῶν ἀποτελεῖ μιά βασική διάσταση τῆς συνολικῆς διαδικασίας ἀναπαραγωγῆς τοῦ στρατοῦ, ἡ μυστικότητα πού τήν περιβάλλει ἔχει νά κάνει μέ τή μυστικότητα πού περιβάλλει τή γενετήσια λειτουργία.

Τά ρούχα «μου»

Ἐπόγειο-ἀποθήκη. Ἀξιωματικοί καί ὑπαξιωματικοί πίσω ἀπό πρόχειρα γραφεῖα. Ὁ πρῶτος στή σειρά, ἀφοῦ δεῖ τά χαρτιά μου, καρφίτσώνει στό στήθος μου σιωπηλός ἕνα χαρτί πού γράφει ΥΠΕΚ. Τά χάνω. Μέ ἰδιαίτερη διανοητική προσπάθεια ἀποκρυπτογραφῶ: «ΥΠόχρεος ΕΚγυμνάσεως», δηλαδή «προστάτης», δηλαδή μισή θητεία. Ἦσουχάζω, παρ' ὅλο πού αἰσθάνομαι ὅτι μέ θεωροῦν ἡλίθιο, ἄν δέν μέ βλέπουν σάν ὀλωσδιόλου ἄψυχο ἀντικείμενο. Κάποιοι κατεβάζει ἀπό ράφια διάφορα ρούχα, τά ὀνομάζει μέ ἀκατανόητα ὀνόματα καί τά πετάει μπροστά στά πόδια μου ἐνῶ ἕνας ἄλλος τσεκάρει σ' ἕνα χαρτί. Μέ ἐκπληξή μου διαπιστώνω ὅτι μοῦ δίνουν ἕναν σουγιά καί ὑλικά γιά βάψιμο παπουτσιῶν. Ὅπως καί ἕνα μυστηριώδες μεταλλικό κουτί. Τήν ἐπομένη κατάλαβα ὅτι αὐτή ἦταν ἡ καραβάνα. Στό τέλος μοῦ δίνουν μιά κονσέρβα. Μοῦ λένε νά τά βάλω ὅλα σ' ἕναν σάκο πού μοῦ ἔδωσαν, «ἀφοῦ τά μετρήσω» μέ βάση τό χαρτί ὅπου τά κατέγραψαν. Προσπαθῶ φιλότιμα. Δέν χωρᾶνε μέ καμιά δύναμη. Μετά ἀπό πολλές ἀπόπειρες, κουτσά-στραβά τά καταφέρνω ἀλλά ὁ σάκος μένει ἀνοιχτός. Μέ στέλνουν (χωρίς συνοδεία!) νά παρουσιαστώ στόν «ἐπιλοχία» στόν ἐπάνω ὄροφο. Ὅλα ὅσα μοῦ ἔδωσαν καί τό συνοδευτικό τους χαρτί θά μέ συντρόφευαν σέ ὀλόκληρη τή θητεία μου. Εἶναι τό δημόσιο ὑλικό μου.

Τά ρούχα σου στό στρατό δέν εἶναι δικά σου. Εἶναι δημόσιο ὑλικό τό ὁποῖο πῆρες μέ ἀπόδειξη, γιά τό ὁποῖο εἶσαι ὑπεύθυνος καί τό ὁποῖο ὀφείλεις νά παραδώσεις ἀπολυόμενος. Ἀπαγορεύεται νά χάσεις τά ρούχα σου, νά τά καταστρέψεις, νά τά «μετατρέψεις», νά τά φαρδύνεις, νά τά στενέψεις, νά τά φέρεις στά μέτρα σου ἄν δέν σοῦ ἔρχονται καλά. Ὅφείλεις νά τά πλένεις, νά τά σιδερώνεις, νά τούς ράβεις τά κουμπιά. Ἀλλά ἀπαγορεύεται νά τά βγάλεις ἔξω ἀπό τό στρατόπεδο. Ἡ συντήρηση τοῦ δημόσιου ὑλικῆς ὀφείλει νά γίνεται πάντα ἐντός τῶν πυλῶν. Ἐτσι, ὅταν φορᾶς τά ρούχα σου, δέν εἶσαι, στήν οὐσία, ἀπολύτως ἐσύ. Εἶσαι ταυτόχρονα καί δημόσιος καί ἰδιωτικός. Δηλαδή ἐσύ ὁ ἴδιος εἶσαι «σύνολο ἀπό ἔμφυχο καί ἄψυχο ὑλικό ὑπό τήν καθοδήγηση ἑνός ἡγέτη», ἐσύ ὁ ἴδιος, ἀπό ἄλλο σου, εἶσαι στρατός.

Ἄν τό κούρεμα συμβολίζει τήν ἀπόσπαση τοῦ νεοσύλλεκτου ἀπό τήν κατάσταση τοῦ πολίτη, τή μύση του καί τήν ὀλοκληρωτική ὑποταγή του στόν στρατιωτικό θεσμό, ἡ στρατιωτική στολή ἐπισημοποιεῖ αὐτή τήν ἀπόσπαση, καθιστώντας ταυτόχρονα συγκεκριμένη τή μορφή αὐτῆς τῆς ὑποταγῆς. Τά πολιτικά ρούχα ἀπαγορεύονται ἀπόλυτα καί ὁ νεοσύλλεκτος ὀφείλει νά ξεχάσει πῶς ντυνόταν καί νά ἀπαρνηθεῖ ὅσους βαθμούς προσωπικῆς ἐλευθερίας ἦσαν συνδεδεμένοι μέ αὐτό τό ντύσιμο. Ἐπιπλέον, ἀπαγορεύεται νά «μετατρέψει» τή στολή του. Δηλαδή τοῦ στερεῖται ἀκόμη καί ἡ στοιχειώδης ἐλευθερία νά παρέμβει στήν ἐμφάνισή του μέσα στά ἴδια τά ἐπίσημα πλαίσια πού καθορίζει ὁ στρατός. Ὅμως ὁ στρατιώτης δέν ὑπόκειται στό στρατό ὡς δούλος, ὡς πράγμα. Ἡ σχέση του μέ τή στολή «του» μορφοποιεῖ τήν ὑποταγή του καθιστώντας τον, ἀκριβῶς, ὄν δημόσιο-ἰδιωτικό.

Τό τέλος τῆς μέρας

Ἀνεβαίνω τίς σκάλες. Γραφεῖο ἐπιλοχία. Μικρό δωμάτιο, μέ δύο ἢ τρία μικρά γραφεῖα. Σ' αὐτά, ἐκτός ἀπό τόν ἐπιλοχία, θά κάθονταν ὅσοι νεοσύλλεκτοι ἀναλάμβαναν, ὡς ἐνδειξη εὐνοίας, χρέη γραφιάδων. Μολύβια, κατάστιχα, ὑλικά γιά καφέ. Ἐμφανίζομαι στόν ἐπιλοχία καί λέω ὅτι μ' ἔστειλαν σ' αὐτόν. Ἰδιαίτερα ἄγριος. Ἐχω πιά συνηθίσει. Νομίζω πῶς διακρίνω κάποια «ἀπόσταση» ἀπό τήν ἴδια τή δική του ἀγριάδα ἢ, ἴσως σωστότερα, μιάν ὠριμότητα. Θά ἀποδεικνυόταν πῶς ἔχω δίκιο. Εἶχε ὑποφέρει πολλά. ΛΥΒ Καβάλας. Μέ στέλνει στό θάλαμο πού θά 'ναι τό σπίτι μου. 3η Διμοιρία. Καμιά σαρανταριά κρεβάτια σέ δύο «ὀρόφους», στρωμένα μέ μιά κουβέρτα. «Δέν ὑπάρχουν σεντόνια», σκέφτομαι ἡλίθια. Ὑπάρχουν, ὅμως, μαξιλάρια καί μαξιλαροθήκες. Δυό-τρεις νεοσύλλεκτοι μέσα στό θάλαμο. Κάποιοι ξαπλωμένοι. Ἐνας λοχίας, ἦπια καί φιλικά, ἐξηγεῖ στούς νεοσυλλέκτους πῶς νά ντυθοῦν. Πλησιάζω κι ἐγώ. Ρωτάω ἄν πρέπει νά «ντυθῶ». Μέ ἰδιαίτερη ὑπομονή ἐξηγεῖ καί σέ μένα τί πρέπει νά φορέσω, ποιά εἶναι ἡ χρήση τῶν διαφόρων ἀντικειμένων πού μοῦ ἔδωσαν, πῶς πρέπει νά κρεμάσω τή «στολή ἐξόδου». Ἡ συμπεριφορά του μέ ἐκπλήσσει. Σχεδόν τόν ἀγάπησα ἀμέσως. «Ντύνομαι». Καί τώρα τί κάνω; Κάποιοι πού μόλις ἔχει ντυθεῖ ἐπίσης μοῦ προτείνει νά κατεβῶ στήν «αὐλή» νά καπνίσουμε. Ἐχουμε τέτοια ἐλευθερία; Κατεβαίνουμε. Καπνίζουμε κόβοντας βόλτες καί ἀπο-

φεύγοντας όσους δέν μοιάζουν νεοσύλλεκτοι. Άμνηχανία. Άδύνατο νά χαλαρώσουμε καί νά άπολαύσουμε τό τσιγάρο. Προσπαθώ νά προσανατολιστώ στό στρατόπεδο, νά καταλάβω πού διαδραματίστηκαν οι σημερινές περιπέτειες. Άδύνατον. Τά είχα, φαίνεται, τόσο χαμένα ώστε δέν έβλεπα καν από πού περνούσα. Τό μυστήριο αυτό δέν έμελλε νά διαλευκανθεί ποτέ. Τελειώνει τό τσιγάρο. Άνεβαίνουμε. Σχεφτό-

μαστε ότι πρέπει νά κοιμηθούμε. Οι γύρω έχουν ξαπλώσει ντυμένοι. Ξαπλώνω κι εγώ μέ τά καινούργια μου ρούχα. Νηστικός. ΄Υπνος βαθύς, έξάντλησης. Τήν έπομένη θά μ' έστελναν, πάλι γι' άγνωστους λόγους, στην 4η Διμοιρία καί θά έχανα όριστικά καί τόν λοχία πού μέ βοήθησε νά ντυθώ καί τόν φίλο του ενός τσιγάρου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΙΤΙΚΗ

ΦΕΡΝΤΙΝΑΝΤ ΓΚΡΕΓΚΟΡΟΒΙΟΥΣ
ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

ΦΕΡΝΤΙΝΑΝΤ ΓΚΡΕΓΚΟΡΟΒΙΟΥΣ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΩΝ
ΑΘΗΝΩΝ

Πρώτος τόμος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΙΤΙΚΗ

Με τον τρίτο τόμο, που κυκλοφόρησε πρόσφατα, ολοκληρώνεται το κλασικό έργο του γερμανού ιστορικού Φέρντιναντ Γκρεγκορόβιους *Η Μεσαιωνική Ιστορία των Αθηνών*, σε νέα μετάφραση του Άγι Τάρα. Το έργο θεωρείται σταθμός στην ιστορία της διεθνούς ιστοριογραφίας και είναι το μοναδικό για την περίοδο αυτή της ιστορίας των Αθηνών, ενώ, ταυτόχρονα, συνδυάζει την ιστορική ακρίβεια, με μια γλαφυρότητα ύφους που συναρπάζει τον αναγνώστη. Ο Κάρολος Κρουμβάχερ χαρακτηρίζει το έργο «κλασσικόν ως προς τε το περιεχόμενον και την μορφήν» και «άξιον να καταλάβει θέσιν παράλληλον προς τας συγγραφάς του Γίβωνος και τον Finlay», ενώ, κατά τον Αλέξανδρο Βασιλιεφ, ο Γκρεγκορόβιους «χειρίζεται το θέμα του θαυμάσια και, προσθέτοντας νέο υλικό, δίνει μια εξαιρετική εικόνα των μεσαιωνικών Αθηνών, στο φόντο της γενικής ιστορίας του Βυζαντίου.»

Εκδόσεις ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΕ
Κωλέττη 25, 106 77 ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ. 3636460-3639434

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΤΟΥ
ΤΟΥΤΟΥ

ΣΕΙΡΑ: ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΨΗΦΙΔΕΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΡΓΥΡΙΟΥ -
ΓΙΩΡΓΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ - ΣΤΡΑΤΗΣ
ΤΣΙΡΚΑΣ - ΝΤΙΝΟΣ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
Επτά κείμενα για τον Νίκο Καββαδία
ΔΑΝΙΗΛ Ι. ΙΑΚΩΒ
Η αρχαιογνωσία του Οδυσσέα Ελύτη
Μ.Ζ. ΚΟΠΙΔΑΚΗΣ
«ΑΡΙΑΔΝΗ». Μια σπουδή στον ερωτικό
Σεφέρη
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ
«Εις την οδόν των Φιλελλήνων» του
Α. Εμπειρίκου
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΛΙΟΡΗΣ
Ο γλωσσικός αφελληνισμός.
Πέραν του μισοξενισμού και της
υποτελείας
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ
«Ο έρωτας στα χιόνια» του Αλ.
Παπαδιαμάντη
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και
πνευματική ζωή
ΑΝΤΕΙΑ ΦΡΑΝΤΖΗ
Ερωτικές μεταμορφώσεις: αντίδωρο
στην Μάτση Χατζηλαζάρου
ΑΝΤΕΙΑ ΦΡΑΝΤΖΗ
Ούτως ή άλλως
ΣΟΝΙΑ ΙΛΙΝΣΚΑΓΙΑ
ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ
Από την πορεία της ελληνικής ποίησης
του 20ού αιώνα

ΣΕΙΡΑ: ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ
Για τον Γκράμσι. Μεταξύ Σαρτρ και
Αλτουσέρ
Παρεμβάσεις
ΠΙΕΤΡΟ ΙΝΓΚΡΑΟ
Η κρίση και ο τρίτος δρόμος
ΛΟΥΓΙ ΑΛΤΟΥΣΕΡ
Στοιχεία αυτοκριτικής
ΡΑΛΦ ΜΙΛΛΙΜΠΑΝΤ
Το Κράτος στην καπιταλιστική
κοινωνία.
Ανάλυση του δυτικού συστήματος
εξουσίας
ΤΣ. ΛΟΥΠΟΡΙΝΙ - Ε. ΜΠΑΛΙΜΠΑΡ
Α. ΤΟΖΕΛ
Η κριτική της πολιτικής του Μαρξ

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΜΗΤΣΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ
Φύλλα - φτερά
ΜΑΡΙΑ ΤΟΥΝΤΑ
Η δίκη του Φλωμπέρ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ
Μεροληπτική κατάθεση
ΑΛΚΗΣ ΡΑΦΤΗΣ
Η εργασία στην ποίηση
ΑΝΟΥΣΩ ΚΟΥΣΑΘΑΝΑ - ΡΟΕ
Η Άλλη μου πατρίδα
ΓΙΩΡΓΟΣ Σ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ
Απολογισμός και απολογία «από του
φοβερού βήματος»

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΛΥΤΥΠΟ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ • ΚΟΙΝΟΠΡΑΞΙΑ ΔΙΑΚΙΝΗΣΗΣ ΒΙΒΛΙΩΝ ΕΠΕ
ΖΑΛΟΓΓΟΥ 6 • 106 78 ΑΘΗΝΑ • ΤΗΛ: 3645133 FAX: 3607878

Τσάρλς Ράιτ Μίλς

Ἡ ἀριστοκρατία τῆς ἐξουσίας Ἠνωμένες Πολιτεῖς

μετάφρ. Ἄγγ. Νίκας, Ἀρσενίδης, Ἀθήνα 1991, σελ. 547

Ὁ Ἀμερικανός κοινωνιολόγος Τσάρλς Ράιτ Μίλς (Charles Wright Mills, 1917-1962) ὑπῆρξε μία ἀπό τῆς κυρίαρχης μορφῆς τῆς ἀμφισβήτησης στήν ἀμερικανική κοινωνία τῆς δεκαετίας τοῦ '50. Κληρονόμος μιᾶς μακρᾶς παράδοσης κοινωνικῆς κριτικῆς μέ βαθιές ρίζες στήν ἀμερικανική κουλτούρα, ὁ Μίλς υἱοθετεῖ στό ἔργο του μία πολιτική φιλοσοφία ἰσότητος πού, δυσπιστώντας ἔντονα ἀπέναντι στήν κεντρική κυβέρνηση καί τόν μεγάλο πλοῦτο, ἐκθειάζει τίς τοπικές πρωτοβουλίες, τήν αὐτόβουλη συνένωση τῶν πολιτῶν καί τίς μικρές ἐπιχειρήσεις. Τό βιβλίο του *Ἡ ἐλίτ τῆς ἐξουσίας* (*The Power Elite*, 1956) πού μεταφράστηκε στά ἑλληνικά ὡς *Ἡ ἀριστοκρατία τῆς ἐξουσίας*, λανθασμένα κατά τήν γνώμη μου,¹ ἀποτελεῖ τό τρίτο καί πλέον ἐνδιαφέρον μιᾶς τριλογίας πού ἀντικείμενο ἔχει τήν ἀνάλυση τῆς ταξικῆς δομῆς στίς ΗΠΑ.²

Γραμμένο σ' ἕνα ὕφος προκλητικό, πού ὁ Ἑλληνας μεταφραστής Ἄγγ. Νίκας, παρά τίς κάποιες ἀβλεψίες του, δέν προδίδει, τό βιβλίο τοῦ καθηγητῆ στό πανεπιστήμιο Κολούμπια Μίλς κινεῖται πέρα ἀπό τά ἀκαδημαϊκά παραδεκτά πλαίσια. Βιβλίο ἠθελημένα πολεμικό, στίς σελίδες τοῦ ὁποῦ ἀναφαίνεται ἔντονα ἡ συναισθηματική φόρτιση τοῦ συγγραφέα, *Ἡ ἐλίτ τῆς ἐξουσίας* διαπιστώνει ὅτι ἡ ἐξουσία συγκεντρώνεται ὀλοένα καί περισσότερο στά χέρια μιᾶς μικρῆς μειοψηφίας, μιᾶς ἐλίτ, καί ὅτι ὁ λαός ἀποκλείεται ἀπό τά κέντρα λήψης ἀποφάσεων. Μ' αὐτήν τήν ἔννοια τό ἔργο τοῦ Μίλς θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὡς ἀπλή συνέχεια τοῦ ἐλιτισμοῦ πού ἐγκαινιάστηκε θεωρητικά

ἀπό τοῦς Ἰταλούς συγγραφεῖς τοῦ γυρίσματος τοῦ αἰῶνα, Βιλφρέντο Παρέτο καί Γκαετάνο Μόσκα. Ἡ ὀπτική ὅμως τοῦ Μίλς διαφέρει ριζικά ἀπό αὐτήν τῶν δύο Ἰταλῶν, γιατί ὁ Μίλς δέν διατείνεται σέ κανένα σημεῖο τοῦ ἔργου του ὅτι τό μειοψηφικό γεγονός τῆς ἐξουσίας, ἡ ὑπαρξη μιᾶς ἐλίτ, χαρακτηρίζει μοιραία ὅλες τίς κοινωνίες, παρελθούσες καί μέλλουσες, ὅπως κάνουν οἱ Παρέτο καί Μόσκα· ὁ Μίλς περιορίζεται σέ μία κοινωνία μιᾶς συγκεκριμένης ἐποχῆς, στήν ἀμερικανική τῆς δεκαετίας τοῦ '50, χωρίς νά ἀποκλείει τήν ὑπαρξη δημοκρατικῶν μορφῶν διακυβέρνησης σέ ἄλλες κοινωνίες ἢ στήν ἴδια τήν ἀμερικανική κοινωνία ἄλλων ἱστορικῶν περιόδων. Ἐπιπλέον, σύμφωνα μέ τόν Μίλς, αὐτοί πού ἀνήκουν στήν ἐλίτ τῆς ἐξουσίας δέν χαρακτηρίζονται ἀπό ἐξαιρετικά φυσικά καί ψυχικά χαρίσματα, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Μόσκα καί ἀκόμη περισσότερο ὁ Παρέτο. Ἡ ἐλίτ τῆς ἐξουσίας γιά τόν Μίλς ἀποτελεῖται ἀπό αὐτούς πού κατέχουν τίς θέσεις-κλειδιά στούς κυριότερους θεσμούς τῆς κοινωνίας.

Ἡ ἐξουσία στή σύγχρονη ἀμερικανική κοινωνία εἶναι θεσμοποιημένη. Ἀνάμεσα στούς θεσμούς ἐξουσίας ὀρισμένοι παίξουν ἕναν σημαντικότερο ρόλο καί οἱ ὑψηλές βαθμίδες τῆς ἱεραρχίας τῶν θεσμῶν αὐτῶν συνιστοῦν τίς στρατηγικές θέσεις τῆς

κοινωνίας. Ἡ ἐλίτ τῆς ἐξουσίας, σύμφωνα μέ τόν Μίλς, ἀποτελεῖται λοιπόν ὄχι ἀπό κάποιους ἀνώτερους ἀνθρώπους ἀλλά ἀπό τοῦς κατόχους τῶν στρατηγικῶν θέσεων τῶν σημαντικότερων θεσμῶν ἐξουσίας. Δέν εἶναι τό ἰδιαίτερο χάρισμα αὐτό πού ἀποφασίζει ἂν κάποιος θά ἀνήκει στήν ἐλίτ τῆς ἐξουσίας ἀλλά ἡ κοινωνικοοικονομική συγκυρία, ἡ συμμετοχή δηλαδή στούς κυριότερους θεσμούς ἐξουσίας, πού κατά τόν Μίλς εἶναι τρεῖς: ὁ στρατιωτικός, ὁ οἰκονομικός καί ὁ πολιτικός. Ὁ στρατιωτικός θεσμός, τοῦ ὁποῦ ὁ ρόλος ἐνισχύεται μέσα στό κλίμα τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου πού χαρακτηρίζει τίς διεθνεῖς σχέσεις τοῦ μεταπολέμου, ἀποτελεῖ ἕνα κράτος ἐν κρᾶτει· μέσα ἀπό τίς παραγγελίες ὀπλων, τόν ρόλο πού παίξει στήν πυρηνική ἔρευνα κλπ., ὁ στρατιωτικός θεσμός γίνεται ὀλοένα καί πιό αὐτόνομος καί μπορεῖ νά χαράξει τή δική του πολιτική. Ὁ οἰκονομικός θεσμός ἀποτελεῖται ἀπό τοῦς διευθυντές καί τοῦς ἰδιοκτῆτες τῶν μεγάλων πολυεθνικῶν ἐταιρειῶν. Τόν πολιτικό θεσμό, τέλος, ἀπαρτίζουν κυρίως οἱ σημαντικότεροι πολιτικοί τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας: ὁ πρόεδρος, ὁ ἀντιπρόεδρος, οἱ εἰδικοί σύμβουλοί τους, τά ἀνώτερα στελέχη τῆς διοίκησης καί ἀπό τή νομοθετική ἐξουσία μόνο οἱ ἡγέτες τοῦ Κογκρέσου καί τῆς Γερουσίας.

Στό έσωτερικό του καθενός από αυτούς τούς θεσμούς ή έξουσία είναι συσσωρευμένη στά χέρια μιās μικρής ομάδας ανθρώπων που βρίσκεται στην κορυφή τής ιεραρχίας του. 'Ανάμεσα στους «κορυφαίους» τών τριών αυτών θεσμών υπάρχει μιá ισχυρή άλληλεγγύη που προσδίδει μιá έντονη συνοχή στην έλίτ τής έξουσίας. 'Η άλληλεγγύη αυτή είναι αποτέλεσμα τόσο τής κοινότητας συμφερόντων ανάμεσα στά μέλη τής έλίτ τής έξουσίας όσο και του γεγονότος ότι υπάρχει μιá ψυχολογική ταύτιση ανάμεσά τους, έφόσον μεγάλωσαν στά ίδια περιβάλλοντα, πήγαν στά ίδια σχολεία, συνδέθηκαν μέ δεσμούς συγγένειας κλπ. Χαρακτηριστικό του ύψηλου βαθμού συνοχής τής έλίτ τής έξουσίας είναι τό ότι οί ήγέτες τών τριών θεσμών μετακινούνται εύκολα από τόν έναν στόν άλλον. 'Ο Μίλς αναφέρει άρκετά παραδείγματα διευθυντών μεγάλων επιχειρήσεων που μεταπήδησαν στην κυβέρνηση για νά επιστρέψουν άργότερα στίς επιχειρήσεις τους, όπως επίσης παραδείγματα ύψηλόβαθμων στρατιωτικών που κατέλαβαν διευθυντικές θέσεις στίς μεγάλες επιχειρήσεις.

Πρέπει έδω νά διευκρινισθεϊ ότι ή ύπαρξη τριών θεσμών έξουσίας δέν άναιρει τή μοναδικότητα τής έλίτ τής έξουσίας. 'Η συγγένεια ανάμεσα στους τρεις θεσμούς, αποτέλεσμα τής κοινότητας συμφερόντων, τής ψυχολογικής ταύτισης ανάμεσα στά μέλη τους και τής εύκολίας μέ τήν όποία έναλλάσσουν τούς ρόλους τους, καθιστά τήν έλίτ, παρά τήν τριπλή τής διάσταση, μιá και μοναδική. 'Ο Μίλς, σέ αντίθεση μέ τούς πλουραλιστές κοινωνιολόγους, όπως οί επίσης 'Αμερικανοί Ρίζμαν και

Ντάλ ή ό Γάλλος 'Αρόν, δέν πιστεύει στην ύπαρξη πολλών έλίτ που αντιμάχονται ή μιá τήν άλλη για τήν έξουσία τής κοινωνίας. Δέν τόν κατατρέχει ό ιδεολογικός φόβος μήπως ή διαπίστωση του για μιá και μοναδική έλίτ μπορεί νά τόν φέρεϊ σέ επικίνδυνη έπαφή μέ τούς μαρξιστές που αποδέχονται τήν ύπαρξη μιás και μοναδικής άρχουσας τάξης.³

Τίς άποστάσεις του ό Μίλς άπέναντι στόν μαρξισμό ή, καλύτερα, άπέναντι σέ ό,τι ό ίδιος θεωρούσε μαρξισμό προσπαθεϊ νά τίς πάρει στό κρίσιμο θέμα του οικονομικού καθορισμού τής κυρίαρχης έλίτ. Προσπαθώντας νά διευκρινήσει γιατί προτίμησε τόν όρο έλίτ τής έξουσίας από τόν μαρξιστικό όρο άρχουσα ή ιθύνουσα τάξη, ό Μίλς γράφει:

«| 'Ο όρος ιθύνουσα τάξη είναι μιá| ύπερφορτισμένη έκφραση. 'Η "τάξη" είναι όρος οικονομικός. "Ιθύνουσα" είναι όρος πολιτικός. Στην έκφραση λοιπόν "ιθύνουσα τάξη" περιέχεται ή θεωρία πώς μιá οικονομική τάξη κυβερνάει στην πολιτική. Αυτή ή θεωρητική σύμπτυξη μπορεί μερικές φορές νά μήν άληθεύει και πάντως έμεις δέν επιθυμούμε μέ τούς όρους που χρησιμοποιούμε για τόν προσδιορισμό τών προβλημάτων μας νά διαδίδουμε μιá άρκετά άπλοϊκή θεωρία. Θέλουμε νά μιλάμε μέ σαφήνεια για τά θεωρητικά ζητήματα, χρησιμοποιώντας όρους μέ πιό άκριβή και μονόλευρη σημασία. 'Ιδιαίτερα ή έκφραση "ιθύνουσα τάξη", μέ τούς συνηθισμένους της πολιτικούς συνειρημούς, δέν άφήνει καμιá άυτονομία στόν

πολιτικό κλάδο και τούς έκπροσώπους του και δέν αναφέρεται καθόλου στόν στρατιωτικό... 'Εμεις ύποστηρίζουμε πώς μιá παρόμοια άποψη "οικονομικού ντετερμινισμού" πρέπει νά συγκεκριασθεϊ μέ "πολιτικό ντετερμινισμό" και "στρατιωτικό ντετερμινισμό", πώς οί άνώτεροι παράγοντες καθενός από τούς τρεις αυτούς τομείς έχουν συχνά τώρα άξιοσημείωτο βαθμό άυτονομίας και πώς πολλές φορές τούς χρειάζονται οί πολύπλοκες διαδικασίες του συνασπισμού για νά πάρουν και νά εφαρμόσουν τίς πιό σπουδαίες άποφάσεις τους...» (ύποσ. σ. 382-384).

'Ο Μίλς, έπηρεασμένος σέ αυτό τό σημείο από τόν μέντορά του Μάξ Βέμπερ, έξισώνει τόν μαρξισμό μέ τόν οικονομικό ντετερμινισμό. Μέ αυτό τόν τρόπο ξεχνάει ότι ό Μάρξ δέν άρνεϊται τήν πολλαπλή αίτιότητα στόν καθορισμό ενός κοινωνικού φαινομένου και ότι όταν έστιάζει πάνω στόν οικονομικό παράγοντα —σέσεις παραγωγής— τό κάνει για νά αναδείξει τόν πρώτο και άποφασιστικό, σέ τελευταία άνάλυση, παράγοντα και όχι τόν μοναδικό και άποκλειστικό παράγοντα καθορισμού τών κοινωνικών φαινομένων. 'Επιπλέον, όταν ό Μίλς αναφέρεται στή συνοχή τής έλίτ τής έξουσίας τήν άποδίδει, όπως είδαμε, στην κοινή συνείδηση που διακρίνει τά μέλη της, μιá κοινή συνείδηση που σέ σημαντικό βαθμό είναι προϊόν τής κοινής κοινωνικής τους καταγωγής. Τά περισσότερα από τά μέλη τής έλίτ προέρχονται, σύμφωνα μέ τόν ίδιο τόν Μίλς, από μιá άνώτερη τά-

ξη. Δέν μπορώ λοιπόν νά διακρίνω μέ σαφήνεια ποιός λόγος, έκτός ίσως από τό φάντασμα του Μάρξ, οδηγεί τόν Μίλς νά άρνείται αυτό που ό ίδιος ύπονοεί σέ άλλα σημεία του έργου του, ότι δηλαδή πίσω από τήν έλίτ τής έξουσίας βρίσκεται μία άνώτερη τάξη, μία άρχουσα δηλαδή τάξη που καθορίζει σέ σημαντικό κό βαθμό τίς έπιλογές της.⁴

Τό έργο του Μίλς, παρά τίς όποιες άποστάσεις του από τόν μαρξισμό, είναι ένα έργο ριζοσπαστικό. Σέ μία έποχή δημοκρατικής εύωχίας για τήν άμερικανική κοινωνία, ό Μίλς δέν διστάζει νά ύποστηρίξει ότι τά μέσα άσκησης έξουσίας βρίσκονται στα χέρια λίγων και ότι ποτέ στήν ιστορία του ό άμερικανικός λαός δέν ήταν τόσο πολύ άποκλεισμένος από τή διαμόρφωση άποφάσεων που τόν άφορούσαν άμεσα.

Βεβαίως ό Μίλς δέν είναι ό πρώτος που διατυπώνει τό έλιτίστικο έπιχείρημα —κυβέρνηση τής μειοψηφίας, από τή μειοψηφία και για τή μειοψηφία— στό χώρο τής κοινωνικής σκέψης. Η μεγάλη διαφορά, όμως, του Μίλς μέ τούς προκατόχους του Παρέτο και Μόσκα, αλλά και μέ τόν σύγχρονό του Μπύρναμ, συνίσταται στό ότι ούτε χαιρείται γι' αυτή τήν κατάσταση πραγμάτων ούτε τήν άποδέχεται μέ ψυχραιμία σαν έναν σιδερένιο κοινωνικό νόμο όπως αυτοί, αντίθετα τήν καταδικάζει.

Τό μεγάλο πρόβλημα μέ τόν Μίλς είναι ότι δέν βλέπει καμιά έξοδο διαφυγής από αυτή τήν κατάσταση. Άπεικονίζοντας τό λαό όπως και οι άλλοι έλιτιστές, όλοτελα αδύναμο μπροστά στήν παντοδύναμη έλίτ, άμορφη μάζα που παίρνει τό σχήμα που του έπιβάλλει κάθε φορά ή έλίτ, ό Μίλς χωρίζει τήν κοινωνία στα δύο: από τή μία ή έλίτ που αποτελείται από άτομα άποφασισμένα, που ξέρουν νά διατάζουν, και από

τήν άλλη ή μάζα, σύμφυρμα από άβουλα άτομα που τούς έχουν μάθει νά ύπακούουν. Αυτή ή παθητική μάζα δέν έχει για τόν Μίλς καμιά δυνατότητα κινητοποίησης, είναι καταδικασμένη νά ύφίσταται έσαεί τίς έπιταγές τής έλίτ. Η άπαισιοδοξία αυτή του ριζοσπάστη Μίλς, που έρχεται σέ φανερή αντίθεση μέ τήν άισιοδοξία Ευρωπαίων ριζοσπαστών διανοουμένων τής ίδιας περιόδου, πρέπει νά άποδοθεί στήν ιδιαίτερη έμπειρία των Ήνωμένων Πολιτειών, όπου δέν ύπήρξε ποτέ ένα πολιτικά άνεξάρτητο κοινωνικό κίνημα μέ μαζικές διαστάσεις και όπου οι ριζοσπάστες διανοούμενοι, παρά τήν έντονη κοινωνική τους κριτική, δέν κατόρθωσαν ποτέ νά συλλάβουν μέ σαφήνεια μία έναλλακτική λύση και νά διατυπώσουν ένα πρόγραμμα κοινωνικής δράσης.⁵

Δέν είναι κανείς ύποχρεωμένος νά άποδεχθεί τίς άπαισιόδοξες σκέψεις του Μίλς, εκείνο όμως που ίσως θά πρεπε νά κάνει είναι νά ανατρέξει στό βιβλίο του γιατί άποτελεϊ ένα δείγμα όξείας κοινωνικής κριτικής που αναλύει πώς, παρά τήν κυρίαρχη δημοκρατική ιδεολογία στις ΗΠΑ, κυριαρχεί μία μειοψηφία μέ τεράστιες έξουσίες πάνω σ' έναν λαό που δέν έχει τή δυνατότητα νά άσκήσει τόν παραμικρό έλεγχο.

Σταύρος Κωνσταντακόπουλος

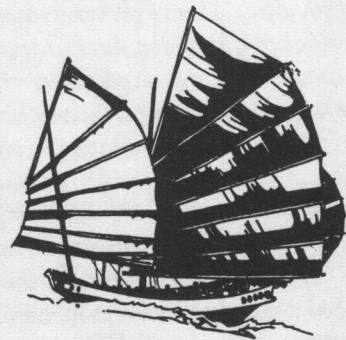
1. Ο όρος «άριστοκρατία» παραπέμπει ιστορικά σέ μία συγκεκριμένη κοινωνική τάξη και όχι στό κοινωνικοπολιτικό μόρφωμα που θέλησε νά αναλύσει ό Μίλς. Άκόμα, όμως, κι αν αφήσουμε κατά μέρος αυτή τή διάσταση, δέν πρέπει νά ξεχνάμε ότι ό όρος «άριστοκρατία» είναι αξιολογικά θετικά φορτισμένος, κάτι που δέν συμβαίνει τόσο μέ τόν όρο «έλίτ», τουλάχιστον στα έλληνικά.

2. Τά άλλα δύο μέρη τής τριλογίας άποτελούν τό: *Οί νέοι άνθρωποι τής έξουσίας. Οί εργατικοί ήγέτες τής Άμερικής* (*The New Men of Power. America's Labour Leaders*, 1948) άφιερωμένο στήν άμερικανική εργατική τάξη και ιδιαίτερα στους ήγέτες τους, όπως μαρτυρεί και ό τίτλος, και τό *Οί χαρτογιακάδες* (*The White Collars*, 1951) που άσχολείται μέ τήν άμερικανική μεσαία τάξη. Αυτό τό δεύτερο έχει μεταφραστεί και στα έλληνικά από τόν Φ.Ρ. Σοφιανό στις εκδόσεις Κάλβος τό 1970.

3. Βλ. πάνω σ' αυτό τό θέμα τίς πολύτιμες παρατηρήσεις του Ν. Πουλατζά, *Πολιτική έξουσία και κοινωνικές τάξεις*, μετφρ. Λ. Χατζηπροδρομίδη, Θεμέλιο, Άθήνα 1975, τόμ. Β', σ. 209-210.

4. Η. Apthauer, *The World of C. Wright Mills*, Marzami και Munsell, Νέα Υόρκη 1960, σ. 31-33, καθώς και Τ.Β. Bottomore, *Elites and Society*. Penguin, Harmondsworth, 1964, σ. 32-34. Αυτό τό δεύτερο κυκλοφορεί και στα έλληνικά σέ κακή μετάφραση του Θ. Μπανούση από τίς εκδόσεις 70 μέ τίτλο: *Έλίτ και Κοινωνία*.

5. Τ.Β. Bottomore, *Critics of Society. Radical Thought in North America*, Allen ucci Unsin, Λονδίνο 1967, σσ. 58-59. Έλληνική μετάφραση στις εκδόσεις Παπαζήση από τόν Σ. Νέστορα μέ τίτλο: *Έπικριτές τής κοινωνίας*.

Ὁ «άνθρωπιστής» Σπινόζα καί ἄλλα τινά

Γιά τό βιβλίον τοῦ Γιώργου Διζικιρίκη: Ἄλτουσέρ καί Σπινόζα.
Τρία ἐρωτήματα γιά τόν ἀνθρωπισμό, τό ἀσυνείδητο καί τήν
τέχνη (Φιλιππότης, Ἀθήνα 1994)

Στή μέχρι τώρα ἐλληνική βιβλιογραφία δέν ὑπῆρχε, καθ' ὅσον γνωρίζω, κανένα βιβλίον ἀφιερωμένο εἰδικά εἴτε στόν Σπινόζα εἴτε στόν Ἄλτουσέρ. Ἄφου διαβάσει κανεῖς τό πόνημα τοῦ Γ. Διζικιρίκη, δέν μπορεῖ νά μή σκεφεῖ ὅτι τελικά θά ἦταν προτιμότερο τό κενό αὐτό νά παραμείνει παρά νά πληρωθεῖ (;) κατ' αὐτό τόν τρόπο.

Εἶναι ἀρκετά ἄχαρο —καί, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἀντισπινωζικό— νά καταγίνεται κανεῖς μέ τά λάθη καί τίς ἀδυναμίες τῶν ἄλλων. Ὡστόσο, ὑπάρχει ἕνας σοβαρός λόγος νά ἐπισημανθοῦν τουλάχιστον οἱ κυριότερες ἀπό τίς βαρύτερες παρανοήσεις τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἄλτουσέρ καί —κυρίως— τοῦ Σπινόζα πού χαρακτηρίζουν τό ἔργο τοῦ Γ. Διζικιρίκη. Ἄν δηλαδή ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἄλτουσέρ ἔχει γίνει στοιχειωδῶς γνωστή στήν Ἑλλάδα τήν τελευταία δεκαπενταετία καί ἔτσι μπορεῖ κανεῖς λίγο-πολύ νά ἐκτιμήσει μόνος του τά περὶ αὐτοῦ γραφόμενα, ὁ Σπινόζα, ἀντίθετα, ἀποτελεῖ πρακτικά *terra incognita* γιά τόν Ἕλληνα ἀναγνώστη ἔτσι, κάποιος πού δέν εἶχε ὡς τώρα ἰδέα γιά τή φιλοσοφία του καί ἀποφασίζει νά καταφύγει στό βιβλίον αὐτό γιά νά ἀποκτήσει, κινδυνεύει νά σχηματίσει μιὰ τελείως παραπλανητική εἰκόνα της. Τόν Γ. Διζικιρίκη δέν τόν γνωρίζω προσωπικά, οὔτε ἔχω νά μοιράσω τίποτε μαζί του· ἀντιθέτως, πρῶτ' ἀπ' ὅλα γιά λογαρια-

σμό του εἶναι πού αἰσθάνεται κανεῖς ἄσχημα διαβάζοντας τό βιβλίον του, μέ τήν ἔννοια ὅτι αὐτό τόν ἐκθέτει ἀνεπανόρθωτα. Γιατί τίποτε ἄλλο ἀπό ἔκθεση δέν μπορεῖ νά ἐπιφέρει ἡ ἔκδοση ἑνός βιβλίου γεμάτου ἀπό λάθη τόσο χονδροειδῆ, πού ἂν τά ἔγραφε προπτυχιακός φοιτητής Φιλοσοφικῆς στίς ἐξετάσεις του σίγουρα θά κοβόταν — ἂν δέν κρινόταν ἐκτός θέματος. Καί πού ὁ συγγραφέας μποροῦσε μέ ἐλάχιστο κόπο νά ἀποφύγει — ἀρκεῖ νά ἔθετε τ'ὸ πόνημα του ὑπόψη κάποιου στοιχειωδῶς ἐνημερωμένου φιλοσοφικά.

Ἄπό τή στιγμή, πάντως, πού δέν τό ἔκανε, δέν μποροῦμε κι ἐμεῖς παρά νά τά ἐπισημάνουμε ἐκ τῶν ὑστέρων — δεδομένου μάλιστα ὅτι, ὅπως λέει καί ὁ ἴδιος (ἔστω καί σέ κάπως ἀδέξια ἐλληνικά), «εἶναι αἴτημα τοῦ καιροῦ μας νά ὑποβάλλουμε σέ ἀμειλικτη δοκιμασία τίς ἰδέες μας, ἀπό ὅπου κι ἂν ἔρχονται».

Βέβαια, γιά νά γίνει κάτι τέτοιο ὑπάρχει τουλάχιστον μιὰ βασική προϋπόθεση: νά ὑπάρχουν κάποιες ἰδέες ὥστε νά ὑποβληθοῦν σέ κριτική. Στήν περίπτωσή μας αὐτό δέν εἶναι δεδομένο: αὐτό πού ὑπάρχει στό Ἄλτουσέρ καί Σπινόζα, πέρα ἀπό κάποια ἐγκυκλοπαιδικά στοιχεῖα γι' τή βιογραφία τῶν δύο φιλοσόφων, εἶναι ἕνα συνονθύλευμα ἀπό πληροφορίες καί κρίσεις περὶ τῶν ἀπόψεων αὐτῶν καί ἄλλων στοχαστῶν οἱ ὁποῖες συχνά εἶναι ἀλληλοαναιρούμενες¹ καί ἀσαφεῖς, καί ὅταν εἶναι σαφεῖς εἶναι κατὰ κα-

νόνα λανθασμένες. Καί, τό χειρότερο ἀπ' ὅλα, στό τέλος τοῦ βιβλίου, ἀφού ὁ συγγραφέας ὀλοκληρώσει τήν περιδιάβασή του μέσα ἀπό σχεδόν ὅλες τίς θεωρητικές, ἐπιστημολογικές, ψυχαναλυτικές, αἰσθητικές κ.ἄ. τάσεις πού ἐμφανίστηκαν στήν εὐρωπαϊκή σκέψη τά τελευταία σαράντα χρόνια (καί, ἐπ' εὐκαιρία, ἀπ' ὅ,τι ἄλλο προκύψει ἐν τῇ ρύμη τοῦ λόγου του), καί ἀφού ξεπερδέψει μαζί τους μέσα σέ λίγες σειρές, στή συνέχεια, μέ πρωτοφανές θράσος, ἀποφασίζει νά ...βαθμολογήσει, στήν «κατακλειδα» του, τόν Ἄλτουσέρ καί τόν Σπινόζα! Ὁ μὲν Ἄλτουσέρ, παρά τίς φιλότιμες προσπάθειές του, δυστυχῶς δέν μπορεῖ νά περάσει τή βάση. «Κατά τή γνώμη μου, ἡ ἀναμφισβήτητη πρωτοτυπία καί πολυπραγμοσύνη τοῦ Ἄλτουσέρ, ὅπως καί ἡ ἐπί μέρους ἐπισημάνση ὀρισμένων ἀξιοσημείωτων θεμάτων [...] δέν ἀποτρέπουν τή διάβρωση τῶν προτάσεών του ἀπό τόν φορμαλισμό τῆς νεοθετικιστικῆς ιδεολογίας. Προπαντός ἡ ταυτόχρονη χρήση μιᾶς μεταφροῦδικῆς ψυχανάλυσης —|...|— δίνουν² στό ἔργο του ἀπροσδόκητες καταλήξεις πού τελικά ὅμως δέν τόν ἀπαλλάσσουν ἀπό τήν ἀποτυχία τοῦ σκοποῦ του».

Ἀντιθέτως ὁ Σπινόζα τά καταφέρει κάπως καλύτερα, χωρίς ὅμως κι αὐτός νά προσεγγίζει τό ἄριστα.

«Ὅσο γιά τόν Σπινόζα, αὐτός ἔχει πολλά νά πεῖ γιά τήν ἀπάνθρωπη

κοινωνία του καιρού μας. Χωρίς αμβιβολία πολλές από τις προτάσεις του έχουν ξεπεραστεί και δεν έχουν στον καιρό μας παρά κάποια ιστορική σημασία ντοκουμέντου |sic|) που δείχνει συχνά την τραγική τύχη του ανθρώπινου πνεύματος στην άνοδική του πορεία για ανάταση...»
x.o.x.

Έν πάση, όμως, περιπτώσει, προφανώς δεν μπορούμε να εμποδίσουμε όποιονδήποτε να έχει την Α ή τη Β γνώμη για έναν φιλόσοφο· μπορούμε, ωστόσο, να ελέγξουμε τό αν έχει ή όχι κατανοήσει και αποδώσει σωστά τη σκέψη του. Και στην περίπτωση του Γ.Δ. είναι δυστυχώς προφανές ότι αυτό δεν συμβαίνει. Είναι π.χ. προφανές ότι κάποιος που χαρακτηρίζει τον Σπινόζα «άποστολο του ανθρωπισμού και της ελευθερίας» δεν έχει πάρει χαμπάρι από τη φιλοσοφία του, δεν έχει πάρει χαμπάρι ότι έτσι του αποδίδει ως έπαινο έναν χαρακτηρισμό τον οποίο αν τον άκουγε ο δύσμοιρος Σπινόζα θά τον εξέλαμβανε ως προσβολή και σίγουρα θά «είχε πολλά να πει» για την όντως τραγική τύχη που επιφυλάσσεται συχνά στους φιλοσόφους μετά τό θάνατό τους όχι μόνο από τους πολεμίους τους, αλλά και από τους αυτόκλητους υπερασπιστές τους.

Γιατί αυτός ο ανθρωπιστικός χαρακτήρας που αποδίδεται στη φιλοσοφία του Σπινόζα είναι τό βασικότερο πρόβλημα του «φιλοσοφικοαισθητικού δοκιμίου» του Γ. Διζικιρίκη. Ό σχετικός χαρακτηρισμός εμφανίζεται ήδη από τό μικρό εισαγωγικό κείμενο που προτάσσεται άμέσως μετά τον τίτλο, στην πρώτη σελίδα του δοκιμίου. Στο κείμενο αυτό, μετά από την παράθεση όρισμένων δημοσιογραφικού τύπου κοινοτοπιών («Η εποχή μας βρίσκεται σε θανάσιμη κρίση»), μάς δηλώνεται ότι τό βιβλίο αυτό «έρευνά την προβληματική του έρωτήματος του Διαφωτισμού για την έξοδο του άν-

Ή σελίδα με τους τίτλους του «Index τών άπαγορευμένων βιβλίων».

θρώπου από την άνωριμότητά του μέσα από τον άντιουμανιστικό λόγο ενός σύγχρονου φιλοσόφου — του Άλτουσέρ — και τό λόγο ενός όρθολογιστή ούμανιστή του 17ου αιώνα — του Σπινόζα» (ή υπογράμμισή δική μου).

Ήδη από τό κείμενο αυτό λοιπόν λαμβάνεται ως εκ τών προτέρων δεδομένος ό «ούμανισμός» του Σπινόζα. Που θεμελιώνεται και τί άκριβώς σημαίνει ό ούμανισμός αυτός; Άγνωστο. Ό Γ. Διζικιρίκης δεν μπαίνει στον κόπο να μάς εξηγήσει από πού τον συνάγει. Ούσιαστικά στην πρώτη φράση του βιβλίου του που αναφέρεται στο περιεχόμενο της σπινοζικής φιλοσοφίας διαβάζουμε τά εξής: «Ή διδασκαλία του Σπινόζα έστιάζεται στην άποψη — κοινή στά προοδευτικά πνεύματα του 17ου αιώνα — ότι ή γνώση έχει στόχο να καταστήσει τον άνθρωπο κυρίαρχο της φύσης και ταυτόχρονα να συμ-

βάλει |sic| στην αυτοανάπτυξή του» (σ. 39). Πρόκειται για μία άπόφανση ξεκάθαρα λανθασμένη. Πρώτα άπ' όλα, ή γνώση στον Σπινόζα δεν έχει κανέναν άπολύτως (έξωτερικό ως προς αυτήν) στόχο. Δεύτερον, άκόμη και αν ύποτεθει ότι μπορούσαμε, κατά παραχώρηση, να μιλήσουμε για «σκοπό» της σπινοζικής σκέψης, ή μετατροπή του «άνθρώπου» σε «κυρίαρχο της φύσης» θά ήταν τό τελευταίο πράγμα που θά μπορούσε να συνδεθεί με τό σκοπό αυτό. (Άκόμα λιγότερο βέβαια ή κενή περιεχομένου «αυτοανάπτυξή του»). Άντιθέτως, αν ή διδασκαλία του Σπινόζα «έστιάζεται» σε κάποιο σημείο, αυτό είναι ή έπισήμανση του ότι ό άνθρωπος δεν συνιστά «κράτος εν κράτει» μέσα στη φύση, αλλά άποτελεί άναπόσπαστο τμήμα της και ύπόκειται στις αιτιώδεις σχέσεις που κυριαρχούν σ' αυτή, καθώς και ή κατάρριψη του ανθρωποκεντρισμού και της θεολογικής άυταπάτης ότι ό άνθρωπος είναι έπίκεντρο και υπέρτατος σκοπός της Δημιουργίας (βλ. π.χ. Ήθική, Παράρτημα του Α' μέρους και passim).

Παρ' όλ' αυτά, πάντως, ό Σπινόζα έντάσσεται όπως είδαμε αυθαίρετα στους «άνθρωπιστές», δηλαδή σε γενικές γραμμές στο «καλό» στρατόπεδο, στους «δικούς μας». Άφού, όμως, γίνει αυτό, φτάνει και ή στιγμή να έπισημανθούν και οι «άδυναμίες» του, δηλαδή να μπει και αυτός στην προκρούστεια κλίνη του έγγελιανής καταγωγής σχήματος περί της «προόδου του πνεύματος» — ή μάλλον μιας μαρξιστικοφανούς παραλλαγής του. «Ό ούμανισμός του Σπινόζα, παρά τίς όξυδερκείς έπισημάνσεις του, έχει και όρισμένα ιστορικά όρια, που προκύπτουν άκριβώς από τίς αντιφάσεις της sui generis όλλανδικής καπιταλιστικής κοινωνίας. Έλεύθερος άνθρωπος είναι για τον Σπινόζα μόνο ό σοφός. Έξάλλου ό ανθρωπισμός του έχει τή φιλανθρωπική ούδετερό-

τητα ενός θρησκευτικού ανθρωπισμού πού στηλιτεύει τό κακό αλλά περιορίζεται σέ εύχολόγια καί ὄχι σέ ἔργα» (σ. 41).

Ἐλεύθερος ἄνθρωπος εἶναι γιά τόν Σπινόζα μόνο ὁ σοφός: νά, ἐπιτέλους, καί μιά ἀπόλυτα σωστή διατύπωση. Ἄς μή βιαστοῦμε ὅμως νά χαροῦμε: ἡ ἐξαιρετικά σημαντική αὐτή ταύτιση τῆς ἐλευθερίας μέ τή γνώση, πού εἶναι ἓνα ἀπό τά ἰσχυρότερα σημεῖα τῆς σπινοζικῆς φιλοσοφίας, δέν ἀναφέρεται παρά μόνο γιά νά καταλογιστεῖ μεταξύ τῶν «ἐλαττωμάτων» τῆς καί νά ἀναχθεῖ στά «ἱστορικά ὄρια» πού τή χαρακτηρίζουν. (Βέβαια, ἔστω καί ἄν κάποιος θεωρεῖ τήν ταύτιση αὐτή ἐσφαλμένη, πράγμα πού δέν μπορούμε νά τοῦ τό ἀπαγορεύσουμε, μένει ἀκόμα κάτι νά ἐξηγηθεῖ: κατὰ ποῖο ἀκριβῶς τρόπο αὐτή «προκύπτει ἀπό τίς ἀντιφάσεις τῆς ὀλλανδικῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας»; Ὁ Γ.Δ. δέν ἀναφέρει τίποτε ἐπ' αὐτοῦ.) Αὐτό ὅμως εἶναι τό λιγότερο: ἡ ἀμέσως ἐπόμενη φράση ἀποτελεῖ ἓνα πραγματικό ἐπίτευγμα, μέ τήν ἔννοια ὅτι ἄν κανεῖς προσπαθοῦσε συνειδητά νά συσσωρεύσει σέ μιά καί μόνο πρόταση ὅσο περισσότερα λάθη μπορεῖ σχετικά μέ τή φιλοσοφία τοῦ Σπινόζα, δέν νομίζω ὅτι θά τά κατάφερνε καλύτερα. Στήν πρόταση αὐτή, πράγματι, δέν ὑπάρχει ἔστω κι ἓνα οὐσιαστικό, ἔστω κι ἓνα ἐπίθετο πού νά μήν ἀστοχεῖ! Σχετικά μέ τόν «ανθρωπισμό» τά εἶπαμε μόλις προηγουμένως. Ὡς πρός τόν «φιλανθρωπικό» του χαρακτήρα, ἀρκεῖ νά ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ φιλανθρωπία εἶναι τόσο ξένη πρός τή σπινοζική θέση, ὥστε θά λέγαμε ὅτι εἶναι πολύ δύσκολο νά βρεθεῖ ὄχι μόνο μεταξύ τῶν «προοδευτικῶν πνευμάτων τοῦ 17ου αἰώνα» ἀλλά σέ ὀλόκληρη τή δυτική σκέψη —μέ τήν ἐξαίρεση ἴσως τοῦ Νίτσε— στοχαστής πού νά ἔχει ἀσκήσει δριμύτερη πολεμική στή χριστιανική ἰδέα τοῦ οἴκτου καί τῆς

βοήθειας πρός τοὺς ἀδυνάτους. Αὐτά ἐξάλλου ἀπαντοῦν καί στά περί τοῦ «θρησκευτικοῦ» (!) χαρακτήρα τοῦ ὑποτιθέμενου ανθρωπισμοῦ τοῦ Σπινόζα. Ἡ δέ «οὐδετερότητα» εἶναι ἀκατανόητο πῶς μπορεῖ νά ἀποδίδεται σέ μιά φιλοσοφία κατ' ἐξοχήν δογματική καί γραμμμένη, τελειῶς μεροληπτικά, ἀπό τή σκοπιά τῆς δύναμης καί ὄχι ἀπό κάποιο «ἀρχιμήδειο σημεῖο». Ὅσο γιά τά περί «στηλίτευσης τοῦ κακοῦ» (ποιοῦ κακοῦ;) καί «εύχολογίων ἀντί ἔργων», αὐτά εἶναι τόσο ἀφηρημένα καί ἐκτός τόπου καί χρόνου ὥστε δέν ἐπιδέχονται ἀντίκρουση: πραγματικά δέν ἀναφέρεται τό παραμικρό στοιχεῖο ἀπό τό ἔργο τοῦ Σπινόζα ὥστε νά γίνεῖ ἀντιληπτό τί ἀκριβῶς ἔννοεῖ ὁ συγγραφέας μέ τίς αἰτιάσεις αὐτές καί πού ἀκριβῶς τίς ἐντοπίζει. Ἐξάλλου, παραμένει ἀπορίας ἄξιο σέ τί εἶδους «ἔργα» θά ἔπρεπε νά ἐπιδοθεῖ μιά φιλοσοφία προκειμένου νά ἀποσεισθεῖ ἀπό πάνω τῆς τήν κατηγορία τοῦ «περιορισμοῦ σέ εύχολόγια». Τό μόνο —πραγματικά ἀκαταμάχητο— ἐπιχείρημα πού προτείνεται πρός ἐπίρρωση τῶν ἀνωτέρω ἰσχυρισμῶν εἶναι ὅτι «οἱ διάφοροι μελετητές καί κριτικοί τοῦ Σπινόζα ἐπεσήμαναν πολλές ἀντινομίες καί τάσεις μυστικιστικές» (!). Ποιοί μελετητές; Σέ ποιά ἔργα τους; Ποιές ἀντινομίες καί τάσεις μυστικιστικές» (!). Ποιοί μελετητές; Σέ ποιά ἔργα τους; Ποιές ἀντινομίες καί τάσεις; Ἐ, δέν μπορεῖ νά μᾶς τά δίνει ὅλα ἔτοιμα ὁ συγγραφέας; ἄς βροῦμε καί κάτι μόνοι μας.³

Ἄς μή θεωρηθεῖ ὅμως ὅτι καί ὅταν ὁ Γ.Δ. προβαίνει σέ συγκεκριμένες ἀναφορές στό σπινοζικό ἔργο τό κακό διορθώνεται. Ἀντίθετα, τότε εἶναι πού καταλήγουμε σέ τραγικές πραγματικά παρανοήσεις. Παραδείγματος χάριν, αὐτό συμβαίνει στήν ἐνότητα 1.8 γιά τό «σπινοζικό παράδοξο».

Σέ τί ἀκριβῶς συνίσταται αὐτό τό παράδοξο; Ἀυτό, μᾶς ἐξηγεῖ ὁ

Γ.Δ., «πού ὀνομάστηκε τό 'παράδοξο τοῦ Σπινόζα' —βασική ἔννοια τῆς φιλοσοφίας του⁴— εἶναι ἡ ἀντιληψή του ὅτι ἡ πραγματικότητα διέπεται ἀπό ἓναν αὐστηρό —ἄτεγκτο θά λέγαμε— ντετερμινισμό ἀπό τόν ὁποῖο ἀπουσιάζει κάθε μορφή ἐλευθερίας. Τό θέμα ἔθεσε σέ ὀδυνηρό προβληματισμό τόν Σπινόζα, πού ἀπό τή μιά ἤθελε νά περισώσει τήν ἀνθρώπινη ἐλευθερία καί ἀπό τήν ἄλλη ἤθελε νά διαφυλάξει κατὰ τόν αὐτό τρόπο τόν αὐστηρό θεϊκό ντετερμινισμό πού διέπει τόν κόσμο. Ὅλοι οἱ ἔχθροί τοῦ Σπινόζα τόν κατηγοροῦσαν ὅτι δέν μπορούσε νά λύσει τό δίλημμα καί ὅτι σέ τελευταία ἀνάλυση θυσίαζε τήν ἱερή ἀρχή τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας. Ὁ ἴδιος, μέ ἀφοπλιστική ταπεινοφροσύνη καί εὐλιχρίνεια, παραδέχτηκε τήν ἀποτυχία του» (σ. 45).

Ὅποιος ἔχει στοιχειώδη ἐπαφή μέ τό ἔργο τοῦ Σπινόζα δέν μπορεῖ παρά νά μείνει ἄναυδος μπροστά στήν πραγματικά ἀπίστευτη αὐτή πρόταση. Ταπεινοφροσύνη; Ἀναγνώριση τῆς ἀποτυχίας; Τί σχέση μπορεῖ νά ἔχουν ὅλ' αὐτά τά μισοκακόμοιρα μέ τόν ἀπόλυτα καταφατικό καί ἀναμφίλεκτο τρόπο ἔκθεσης μιᾶς σκέψης τόσο σίγουρης γιά τόν ἑαυτό της καί τόσο περήφανης; Ἡ κατὰ Διζικιρίκη ἀπάντηση μᾶς δίνεται ἀμέσως παρακάτω.

«Γράφει ὁ Σπινόζα: "... νιώθουμε καθαρά ὅτι εἴμαστε ἐλεύθεροι στίς πράξεις μας καί στοχαζόμαστε σέ πολλά πράγματα ἀποκλειστικά γιὰτί ἐμεῖς τό θέλουμε... Ἀλλά μέ ποῖο τρόπο ἡ ἀνθρώπινη βούληση ἐξακολουθεῖ νά δημιουργεῖται ἀπό τό Θεό σέ κάθε στιγμή, ἐνῶ παραμένει πάντοτε ἐλεύθερη, αὐτό εἶναι κάτι πού τό ἀγνοοῦμε"».

Ἡ βιβλιογραφική παραπομπή μετά τό τέλος τοῦ παραθέματος αὐτοῦ ἀναφέρει ἐπί λέξει τά ἑξῆς: «Benedicti de Spinoza, Opera quae supersunt omnis, Vol. I, Lipsiae, 1843, σελ. 110 (Ἀναφέρεται ἀπό

τή Nelli Motrochilova, περιοδικό Sciences Sociales, Academie des sciences de L' U.R.S.S. τεύχος 4, 1983, σελ. 192» (διατηρείται ή στίξη του πρωτοτύπου). Δηλαδή ή Διζικιρίκης παραθέτει τόν Σπινόζα μέσα από τή γαλλική μετάφραση του έργου τής Σοβιετικής επιστήμονος, όπου κατά τεκμήριο παρατίθεται ή ρωσική απόδοση του πρωτότυπου λατινικού χωρίου. Μέσα απ' αυτό τό «σπασμένο τηλέφωνο» δέν είναι περίεργο πού ή άποσπασματική άναγνωση ενός κειμένου, ούτως ή άλλως ελάχιστα άντιπροσωπευτικού του σπινόζικου έργου, καταλήγει νά δημιουργεί μιά τελείως λανθασμένη έντύπωση για τό έργο αυτό. Καί δέν έννοούμε μόνο στόν άναγνώστη, αλλά πρώτα απ' όλα στό συγγραφέα.

Κατ' άρχάς, άποτελεί κυριολεκτικά παράδειγμα προς άποφυγήν ή τρόπος μέ τόν όποιο γίνεται ή βιβλιογραφική παραπομπή — δεδομένου ότι, μέ αυτήν, ή συγγραφέας δέν άναφέρει τό συγκεκριμένο έργο από τό όποιο πήρε τό άπόσπασμα, αλλά περιορίζεται νά παραθέσει τή σελίδα στην όποία βρίσκεται σέ μιά συγκριμένη έκδοση των «Άπάντων» του φιλοσόφου, και όχι από τίς γνωστότερες,⁵ άντιγράφοντας μάλιστα και λάθος τόν τίτλο της (omnis άντί του όρθου omnia). Έτσι, για τούς άναγνώστες οι όποιοι δέν έχουν πρόσβαση στη συγκεκριμένη έκδοση (δηλαδή για τή συντριπτική πλειοψηφία των άναγνωστών στους όποιους άπευθύνεται ή Γ. Διζικιρίκης), ή παραπομπή είναι ουσιαστικά σαν νά μήν έγινε.

(Μιά παρένθεση: ή πιθανότερος βέβαια λόγος για τόν όποιο ή συγγραφέας δέν άνέφερε τό συγκεκριμένο έργο είναι ότι, άπλούστατα, άντιγράφοντας τήν παραπομπή δέν κατάλαβε ότι Opera quae supersunt omnia σημαίνει άπλως "Άπαντα τά εύρισκόμενα, και νόμισε ότι άποτελεί τίτλο έργου! Γιατί, όπως διαπι-

στώνουμε στη συνέχεια, ή Γ.Δ., βασισόμενος άποκλειστικά στα παραθέματα τής συντρόφισσας Motrochilova, κατέληξε νά συγχέει όχι μόνο τόν βολονταρισμό μέ τόν ντερερμινισμό, αλλά και τόν Σπινόζα μέ τόν ...Βέρντι. Αυτό τουλάχιστον τό συμπέρασμα συνάγει όποιος διαβάσει τήν πρώτη παράγραφο τής ένότητας 1.9 του 'Αλτουσέρ και Σπινόζα, μέ τίτλο 'Ο ντερερμινισμός (σελ. 46), όπου άναφέρεται: «...όπως είδαμε (στην Opera quae supersunt omnis) ...».

Τό νά μήν γνωρίζει κανείς λατινικά ίσως συγχωρείται. εφόσον όμως δέν γνωρίζει, δέν συγχωρείται νά μήν προσφύγει σέ κάποιον πού νά μπορεί νά του εξηγήσει τό έξης βασικό, ότι ή λέξη Opera δέν είναι ή γνωστός θηλυκός τύπος πού στά νεοελληνικά συνοδεύει λ.χ. τούς "Παλιάτσους" ή τή "Δύναμη του Περωμένου" αλλά είναι ή πληθυντικός του ούσιαστικού opus/operis.⁶)

"Ας επανέλθουμε όμως στό ύποτιθέμενο «σπινόζικό παράδοξο». Τό παράθεμα πού δανείζεται ή Γ.Δ. από τή Motrochilova είναι στην πραγματικότητα μιά παράγραφος από τούς Μεταφυσικούς στοχασμούς, οι όποιοι επισυνάπτονται ως παράρτημα στις Άρχές τής φιλοσοφίας του Ντεκάρτ, άποδειγμένες μέ γεωμετρική τάξη, ένα νεανικό ήμιτελές έργο του Σπινόζα — αλλά, πάνω απ' όλα, ένα έργο στό όποιο, όπως έξάλλου κι ένα παιδί μπορεί νά άντιληφθεί απ' τόν τίτλο του, ή Σπινόζα δέν έχθει τή δική του φιλοσοφία αλλά αυτή του Ντεκάρτ!⁷ 'Ο Γ.Δ., όμως, πού τό διαβάσει πιστεύοντας ότι άνήκει στην ... "Οπερα, βλέπει σέ αυτό τή φράση αυτό είναι κάτι πού άγνωσούμε και τήν έκλαμβάνει ως μιά γεμάτη συντριβή παραδοχή άποτυχίας. Καί μάλιστα σπεύδει, γεμάτος συγκατάβαση, νά ...παρηγορήσει — ή πάντως νά δικαιολογήσει — τόν Σπινόζα γι' αυτή του τήν «άπο-

τυχία»: «Δέν παραιτήθηκε όμως, ούτε έπαψε νά μπαίνει σέ καινούργιες δοκιμασίες ενός προβλήματος πού προφανώς δέ χωρούσε στα πλαίσια μιās κλασικής παραδεγμένης λογικής του 17ου αιώνα. Αυτή ήταν προφανώς ή αίτία τής άποτυχίας του». (Άφήνουμε στόν άναγνώστη νά μαντέψει τί μπορεί νά σημαίνει νά μπαίνει κανείς σέ δοκιμασίες ενός προβλήματος).

Έάν, όμως, κάποιος διάβαζε τό κείμενο αυτό στα πραγματικά του συμπραζόμενα, δέν θά κατέληγε στό πραγματικά κωμικό συμπέρασμα ότι σέ αυτό ή Σπινόζα «όμολογεί τήν άποτυχία» του συνολικού φιλοσοφικού του έγχειρήματος, όπως μέ άφοπλιστική άφέλεια τόν εμφανίζει ή Γ.Δ. νά κάνει. Πρώτα απ' όλα γιατί κάτι τέτοιο είναι εκ των πραγμάτων άδύνατο: ή Σπινόζα (όπως και όποιοσδήποτε άλλος) δέν θά μπορούσε τό 1663, όταν ήταν τριάντα έτών, νά προβαίνει σέ έναν συνολικό άπολογισμό του έργου του, είτε άρνητικό είτε θετικό, για τόν άπλούστατο λόγο ότι τή χρονική εκείνη στιγμή δέν είχε γράψει ούτε μιά γραμμή από τό έργο αυτό. "Αν, μάλιστα, εμπαινε τόν κόπο νά συμβουλευτεί, πέρα από τό περιοδικό τής Άκαδημίας Έπιστημών τής ΕΣΣΔ, και π.χ. τήν άλληλογραφία του Σπινόζα, θά έβλεπε πώς άντιλαμβάνόταν ή ίδιος ή φιλόσοφος τό συγκεκριμένο του έργο, μόλις λίγο χρόνο μετά τή συγγραφή του: «Μερικοί φίλοι μου μου ζήτησαν άντιγραφο κάποιας πραγματείας |...| πού συνέταξα, πρό καιρού, για χάρι ενός νέου στόν όποιο ήθελα νά διδάξω άνοιχτά τίς δικές μου άποψεις»⁸ (ή ύπογράμμιση δική μου).

'Ο Σπινόζα βέβαια δίσταζε νά κάνει γνωστή τή φιλοσοφία του ειδικά στόν συγκεκριμένο εκείνο νέο του 1663, φοβούμενος μήπως τήν παρεξηγήσει «λόγω του άστατου χαρακτήρα του».⁹ Για μās τώρα (έλπίζω ότι) παρόμοιες έπιφυλάξεις δέν

ισχύουν, και γι' αυτό δεν δικαιολογούμαστε να μὴν προσπαθήσουμε να μάθουμε ποιές ήταν ἀκριβῶς αὐτές οἱ «δικές του ἀπόψεις» — πράγμα που εἶναι πολύ εὐκολο να κάνουμε· ἀρκεῖ να ἀνοίξουμε τό βασικότερο ἔργο τῆς ὠριμότητάς του, τὴν *Ἠθική*. Ἐκεῖ, καὶ συγκεκριμένα στὸν πρόλογο τοῦ *Ε'* μέρους, ὁ Σπινόζα, ἀναφερόμενος μάλιστα ὀνομαστικά στὸν Ντεκάρτ, σέ σχέση ἀκριβῶς μέ τό ζήτημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βούλησης λέει ἐπί λέξει τὰ ἑξῆς:

«Μέ τὴν ἀποψη αὐτή |ἐνν. μέ τὴν ἀποψη τῶν Στωικῶν ὅτι τὰ πάθη μας ἐξαρτῶνται ἀπολύτως ἀπό τὴ βούλησή μας — σ.σ. | δὲν θά διαφωνοῦσε καὶ ὁ Ντεκάρτ. Γιατί αὐτός ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ψυχὴ ἢ ὁ νοῦς συνδέεται ἰδιαιτέρως μέ ἕνα ὀρισμένο τμήμα τοῦ ἐγκεφάλου, καὶ συγκεκριμένα μέ τὸν λεγόμενο κωνοειδῆ ἀδένα, μέσω τοῦ ὁποίου ὁ νοῦς ἀντιλαμβάνεται ὅλες τίς κινήσεις πού προκαλοῦνται στό σῶμα καὶ τὰ ἐξωτερικά ἀντικείμενα καὶ μπορεῖ νά τό κινεῖ κατὰ διάφορους τρόπους ἀπλῶς καὶ μόνο ἐπειδὴ τό θέλει. |...| Αὐτὴ εἶναι ἡ κρίση τοῦ διάσημου αὐτοῦ ἀνδρός (ὅσο μπορῶ νά κρίνω ἀπ' τὰ λόγια τοῦ ἰδίου), ἡ ὁποία, ἂν δὲν ἦταν τόσο ἐξεζητημένη, θά δυσκολευόμουν νά πιστέψω ὅτι πραγματικαὶ αὐτός τὴν ἐξέφρασε. Μοῦ φαίνεται πραγματικά ἀξιοθαύμαστο πῶς ἕνας φιλόσοφος πού ἀποφάσισε σταθερά νά μὴν συναγάγει συμπεράσματα παρά μόνο βάσει ἀρχῶν ἀπ' ἑαυτῶν γνωστῶν |...| καὶ πού κατηγόρησε τόσες φορές τοὺς σχολαστικούς ἐπειδὴ ἤθελαν νά ἐξηγήσουν ἀσαφῆ πράγματα μέ ἀπόκρυφες ιδιότητες, διατυπώνει μιὰ ὑπόθεση πιὸ ἀπόκρυφη καὶ ἀπὸ τὴν πιὸ ἀπόκρυφη ιδιότητα».

Ἔτσι τὰ προαναφερθέντα εἶναι προφανές ὅτι δὲν μποροῦν νά ἐντάσσονται σέ κάποιο ὑποτιθέμενο αὐτομαστίγωμα τοῦ Σπινόζα, ἀλλά, ἀντίθετα, συνιστοῦν ὀξυτάτη, σχεδόν

σαρκαστική, ἐπισήμανση τῶν ἀντιφάσεων καὶ τῆς ἀνεπάρκειας τῶν ἀντιπάλων τοῦ θεωριῶν — καὶ ὄχι βεβαίως τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἡ ἄγνοια τῶν αἰτιατικῶν καθορισμῶν τῆς βούλησής μας, πού ἐπισημαίνεται στό παραπάνω κείμενο, δὲν εἶναι κάτι πού χαρακτηρίζει τὸν Σπινόζα ἀλλὰ τοὺς συγγραφεῖς πού ἔγραψαν σχετικά πρὶν ἀπ' αὐτόν (ἀλλὰ καὶ, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τό πόνημα τοῦ *Γ. Διζικιρίκη*, καὶ μετὰ ἀπ' αὐτόν). Ὡς πρὸς τὴν ἀποψη τοῦ ἰδίου, στὴν *Ἠθική* ὄχι μόνο δὲν βρίσκουμε κανένα παράδοξο καὶ κανέναν «ὀδυνηρὸ προβληματισμὸ», ἀλλὰ ἀντιθέτως βρίσκουμε μιὰ σαφέστατη καὶ ἀταλάντευτη ἀπόρριψη τῆς αὐθόρμητης ἐντύπωσης τῶν ἀνθρώπων ὅτι εἶναι ἐλεύθεροι, τὴν ὁποία ἀνασχευάζει ὡς πηγὴ τῆς βασικότερης ἀνθρώπινης αὐταπάτης. Ὁ Σπινόζα λοιπὸν ὄχι μόνο δὲν θέλει νά «περισώσει τὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία», ἀλλὰ ἀντιθέτως αὐτό πού θέλει — καὶ πού κάνει — εἶναι νά ἐπιτεθεῖ κατὰ μέτωπο κατὰ τῆς θεμελιώδους ψευδαίσθησης περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βούλησης. Ὁλ' αὐτὰ δὲν θά ἔπρεπε κἀν νά ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ἐπισήμανσης· πρόκειται γιὰ κοινοτοπίες, ἀρκεῖ κανεὶς νά ἀνοίξει ὁποιοδήποτε ἐγχειρίδιο ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας γιὰ νά τὰ πληροφορηθεῖ, καὶ εἶναι πραγματικά θλιβερό τό πρῶτο βιβλίο πού ἐκδίδεται στὰ ἑλληνικά γιὰ τὸν Σπινόζα νά τὰ ἀγνοεῖ καὶ νά κάνει τὸν ἀναγνώστη νά ἀναρωτιέται μήπως ὁ συγγραφέας μιλάει γιὰ κάποιον ἄλλο φιλόσοφο.

Παρόμοιες — καὶ ἀκόμα χειρότερες — συγχύσεις δημιουργοῦνται ὅταν ὁ *Γ. Δ.* ἀρχίζει νά ἀσχολεῖται μέ τό ἔργο τοῦ Ἄλτουσέρ καὶ τὴ σχέση του μέ τὸν Σπινόζα. Παρακάμπτοντας κατὰφωρες ὀρολογικές ἀστοχίες — ὅπως τὴν ἀπόδοση, στή σελίδα 52, τῆς ἀλτουσεριανῆς *pratique theorique* ὡς «πρακτικῆς

Θεωρικῆς» (!) — θά ἐπισημάνουμε τὴ βασικότερη παρανόηση, πού ἔχει καὶ πάλι νά κάνει μέ τό ζήτημα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

Στὴν ἐνότητα 1.12, ὁ *Γ. Δ.* παραθέτει ἕνα ἀπόσπασμα τοῦ Ἄλτουσέρ (ἀπὸ τό *Τό μέλλον διαρκεῖ πολὺ*), στό ὁποῖο ὁ τελευταῖος ἀναφέρεται στὸν Σπινόζα. Στό ἀπόσπασμα αὐτό ὑπάρχει καὶ ἡ πρόταση: «|ὁ Σπινόζα| ἀρκέστηκε νά γράφει, σὰ νά ἦταν κάποιο ἀπλό γεγονός: ὁ ἀνθρώπος σκέφτεται», χωρὶς νά ἀντλήσει ἀπὸ αὐτὴν τὴ διαπίστωση καμιά ὑπερβατολογικὴ συνέπεια».

Ἐδῶ τὰ πράγματα ἀρχίζουν νά ξεφεύγουν ἀπὸ κάθε ἔλεγχο. Ἀρκεῖ νά ὑπενθυμίσω ὅτι ὁ *Γ. Δ.* ἔρχεται νά «ἀθώωσει» τὸν Σπινόζα ἀπὸ μιὰ «κατηγορία» (ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνεται αὐτός) τὴν ὁποία ὁ ἴδιος, μόλις λίγες σελίδες προηγουμένως, εἶχε ἀπευθύνει ἐναντίον του, καὶ μάλιστα χωρὶς καμιά τεκμηρίωση! Ὅταν, ἐννοῶ, ὑποστήριξε ὅτι «ὁ ἀνθρωπισμός του ἔχει φιλανθρωπικὴ οὐδετερότητα». Ἐδῶ λοιπὸν τό νῆμα τῆς ἀνάλυσης (ὁ Θεὸς νά τὴν κάνει) γίνεται ἕνα κουβάρι πού εἶναι ἀδύνατον πλέον νά ξεμπλέξει: ὁ *Διζικιρίκης* πρῶτα χρίζει τὸν Σπινόζα ἀνθρωπιστὴ μέ τό ἔτσι θέλω, στή συνέχεια τὸν κατηγορεῖ ὅτι ἦταν οὐδέτερος ἀνθρωπιστὴς καὶ ὅταν, τέλος, βλέπει τὸν Ἄλτουσέρ νά τὸν ἐπαινεῖ ἐπειδὴ ἦταν «ἀφηρημένος» ἀνθρωπιστὴς, ἐξανίσταται καὶ σπεύδει νά διαβεβαιώσει, μέ τὰ περίεργα ἑλληνικά του, ὅτι «ὁ οὐμανισμός του ἦταν βασικὸς στόχος τῆς συλλογιστικῆς του»!

Ἡ πλήρης αὐτὴ παρανόηση τοῦ ἀλτουσεριανοῦ ἐγχειρήματος καὶ τῆς σχέσης του μέ τὸν Σπινόζα ἀντανάκλαται καὶ στὴν τελευταία παρατεθίσα φράση, στὴν ὁποία ὁ Ἄλτουσέρ ἐμφανίζεται νά «δέχεται τὴ γνωσιολογία τοῦ Σπινόζα ἀλλὰ ὄχι τὸν ὀρθολογισμό του» (λές καὶ ὁ ὀρθολογισμός του δὲν εἶναι, ἀκριβῶς, ἡ

γνωσεολογία του) και, επίσης, νά «ἀπορρίπτει τήν αίτιοκρατία και τόν ούμανισμό του» (λές και ή αίτιοκρατία του Σπινόζα δέν είναι ἀκριβώς τό στοιχείο του από τό όποιο κατ' έξοχήν έμπνεύστηκε ό 'Αλτουσέρ και τό όποιο, από τήν άλλη, τόν φέρνει σέ αντίθεση μέ κάθε ανθρωπισμό).

“Όταν ό Σπινόζα γράφει “ό άνθρωπος σκέφτεται”, δέν αποβλέπει ούτε στή μείωση αυτού του τελευταίου, ούτε στήν άρνηση του ούμανισμού. [...] ‘Ο ούμανισμός του [...] ήταν βασικός στόχος τής συλλογιστικής του. ‘Ο ‘Αλτουσέρ όταν δηλώνει ‘σπινοζιστής’ δέχεται μόνο τή γνωσιολογία του Σπινόζα (όχι τόν όρθολογισμό του), και απορρίπτει τήν αίτιοκρατία και τόν ούμανισμό του» (ξανά!).

Τό γεγονός ότι ό Σπινόζα δέν άντλησε καμιά υπερβατολογική συνέπεια ό ‘Αλτουσέρ τό αναφέρει προφανώς ως ένα θετικό γι’ αυτόν στοιχείο, ως κάτι πού του προσδίδει ενδιαφέρον, όπως μπορεί νά αντιληφθεί ό καθένας. “Όχι και ό Διζικιρίκης: μολοντί ό ίδιος, άμέσως πρίν παραθέσει τό απόσπασμα, σημειώνει ότι σέ αυτό «ό ‘Αλτουσέρ έξηγεί γιατί ξεκίνησε από τόν Σπινόζα», ώστόσο φαίνεται ότι μόλις ακούσει κάτι για τόν άνθρωπο ξυπνούν τά ανθρωπιστικά του άντανακλαστικά και θολώνουν τήν κρίση του· έτσι, μόλις μία σελίδα μετά φαίνεται νά εκλαμβάνει τή διατύπωση του ‘Αλτουσέρ ως φόγο, ως ίσχυρισμό ότι ό Σπινόζα δέν άντλησε καμιά υπερβατολογική συνέπεια ενώ θά όφειλε νά άντλήσει! Και, μέ τή γνωστή του θέρμη, έρχεται (στίς σελ. 51-52) νά συνηγορήσει, υπερασπιζόμενος τόν Σπινόζα από τήν άδικο κατηγορία.

«[...] Για τόν Σπινόζα, ό ‘Αλτουσέρ δέχεται ότι ό ούμανισμός του είναι άφρημένος, γι’ αυτό και ό Σπινόζα —είναι ό ‘Αλτουσέρ, πού συνεχίζει — άπλώς άρκείται νά γράφει ‘ό άνθρωπος σκέφτεται’, τίποτε άλλο.

Κατά τή γνώμη μου, αυτή ή διάγνωση του ‘Αλτουσέρ για τήν σπινοζική ανθρωπολογία είναι μάλλον προϋδασμένη και μεροληπτική!!.

“Αρης Γαβριηλίδης

1. Π.χ. στή σελίδα 38 αναφέρονται τά έξής: «[...] ό Θεός, κατά Σπινόζα, δένεται, συγχωνεύεται κατά κάποιον τρόπο μέ τή φύση (χωρίς νά ταυτίζεται μ’ αυτή)». Στήν άμέσως επόμενη σελίδα διαβάζουμε: «‘Η έννοια του Θεού στον Σπινόζα δέν συλλαμβάνεται ως Θεός-πρόσωπο [...], αλλά ως Θεός-Ουσία, πού ταυτίζεται μέ τή φύση». (Οί υπογραμμίσεις δικές μου).

2. Υπογραμμίζω έγώ. Έδω, όπως θά πρόσεξε ό αναγνώστης, τό υποκείμενο τής πρότασης (ή «ταυτόχρονη χρήση» — ταυτόχρονη μέ τί, άραγε; άγνωστο) είναι στον ένικό αριθμό ενώ τό ρήμα στον πληθυντικό. “Ίσως νά πρόκειται για μία ακόμα από τίς άπροσδόκητες καταλήξεις τής αναμισθήτη της πολυπραγματοσύνης.

3. Πάντως, αυτοί οί μελετητές και κριτικοί πιθανόν νά ταυτίζονται μέ τούς «άξιόλογους σχολιαστές» στους όποιους γίνεται επίκληση στή σελ. 40 («αυτή ή γνώση του τρίτου είδους —σύμφωνα μέ άξιόλογους σχολιαστές— προκαλεί...» κλπ), ή πάλι μέ τούς «πολλούς ειδικούς μελετητές» πού, μέ έξίσου μεγάλη σαφήνεια, αναφέρονται στή σελίδα 41. ‘Αλλά και όταν, στή σελίδα 45, διαβάζουμε ότι «‘Ολοι οί έχθροί του Σπινόζα τόν κατηγορούσαν για...» δέν

άποκλείεται νά πρόκειται για τούς ίδιους. Τό σίγουρο πάντως είναι ότι ή βιβλιογραφική τεκμηρίωση του βιβλίου είναι πραγματικά έξαντλητική.

4. “Αν σταματούσαμε σέ όλα τά προβληματικά σημεία των διατυπώσεων του βιβλίου, θά είχαμε έντονο πρόβλημα χώρου. ‘Ωστόσο δέν μπορούμε νά μήν παρατηρήσουμε ότι «αυτό πού όνομάστηκε (άγνωστο από ποιόν) τό παράδοξο του Σπινόζα» δέν μπορεί νά είναι «έννοια» —και μάλιστα «βασική»— τής φιλοσοφίας του· μία τέτοια διατύπωση, όπως είναι προφανές, αφήνει νά νοηθεί ότι ό ίδιος ό Σπινόζα κατέστησε θεωρητικό αντικείμενο τής δικής του σκέψης τήν έννοια αυτή — πράγμα πού βέβαια δέν συμβαίνει.

5. Για τήν ακρίβεια, μία έκδοση πού φιλοδόξησε νά συμπεριλάβει τά ‘Απαντά του, αλλά τελικά δέν προχώρησε πέρα άπ’ τόν πρώτο τόμο.

6. Μπροστά σ’ αυτά τά παιδαριώδη λάθη, καταντά σχεδόν πολυτέλεια νά έπισημανθεί ότι ή φιλοσοφία του Σπινόζα αποδίδεται κακώς (και) σέ αυτή τήν ένότητα. Π.χ. στή συγκεκριμένη παράγραφο αναφέρεται: «‘Ο Σπινόζα ξεκινούσε από τήν Καρτεσιανή άποψη ότι ό Θεός έχει δύο ιδιότητες: τήν νόηση και τήν έκταση, μέ τίς μεταλλαγές (sic) ότι κάθε τι πού βλέπουμε και αισθανόμαστε άνήκει σ’ αυτές». Αυτό είναι ψευδές: ό Θεός του Σπινόζα δέν έχει δύο, αλλά άπειρα attributa (όρθότερη άπόδοση: κατηγορήματα και όχι ιδιότητες). Βλ. ‘Ηθική, Μέρος Α’, όρισμός VI. ‘Απλώς ό άνθρωπος αντιλαμβάνεται μόνο δύο από αυτά, και συγκεκριμένα αυτά πού αναφέρει ό Γ.Δ., τή νόηση και τήν έκταση, επειδή σέ αυτά μετέχει (μέ τήν ψυχή και μέ τό σώμα του αντίστοιχα).

7. Αυτός άλλωστε είναι ό λόγος πού, στήν αρχή του παραθέματος, χρησιμοποιείται ή έκφραση (όχι βέβαια «νοιώθουμε καθαρά», όπως κακώς αποδίδει ό Γ.Δ., αλλά) νοούμε σαφώς και εύκρινως, μία έκφραση-σήμα κατατεθέν τής καρτεσιανής γνωσιοθεωρίας.

8. ‘Επιστολή άρ. 13 του Σπινόζα προς τόν Henry Oldenburg, τής 17ης ‘Ιουλίου 1663.

9. Βλ. έπιστολή άρ. 9 προς τόν Simon de Vries.

Τό αίμα είναι αίμα!

Περί τῶν περί τήν Μονήν Ὁρθοκωστᾶς

τοῦ Νίκου Θεοτοκά

Θεωρῶ ὅτι δέν ὑπῆρξε ἠττημένη πλευρά |...| Οὔτε νικήτρια βέβαια. |...| Αυτό πού πραγματικά ὑπῆρξε ἦταν ἕνας ἠττημένος λαός στό σύνολό του.

Θανάσης Βαλτινός

ἽΟ Μισέν Τζανῆς τσ' ὁ Μισέν Μπουρλῆς ἡμαλώσσασι τσ' ἐκάμασι τά καρλουπάτσιά των φυτήλια-φυτήλια... Τσ' ἐρίψασιν τσ' ἕναν πετραδάιν εἰς τήν θάλασσαν· τσ' ἡκαμένεν «μπλουμ».

Χιακόν

Ὁ Θανάσης Βαλτινός, εἶναι ἄνθρωπος τοῦ καιροῦ μας. Κατ' ἐπάγγελμα συγγραφέας. Ἡ Ὁρθοκωστά εἶναι τό τελευταῖο του βιβλίο. Ὁ συγγραφέας ἔβαλε τελεία στό χειρόγραφο του, λευτέρωσε τό κείμενο καί τ' ἄφησε νά πετάξει. Ἔτσι, ἡ Ὁρθοκωστά ἔγινε βιβλίο πού κυκλοφορεῖ καί πού διαβάζεται. Ἀπό τή μέρα τῆς κυκλοφορίας της, ἡ Ὁρθοκωστά δέν χρωστᾶ κανέναν λογαριασμό στό συγγραφέα της. Σάν βιβλίο πού ἔγινε, ἀξιώνει πλέον νά στέκεται μονάχη της μπροστά στόν ἀναγνώστη. Χωρίς κηδεμόνα. Κι ὁ Βαλτινός, μέ τή σειρά του, δέν χρωστᾶ ἐξηγήσεις παρά μόνο στόν ἑαυτό του καί στήν τέχνη του.

Τό βιβλίο ὁμως συζητήθηκε. Κάποιοι τό ὑποδέχτηκαν μέ ἐνθουσιασμό. Καί τόν ἐνθουσιασμό τους τόν ἔβαλαν στό χαρτί. Κάποιοι ἄλλοι, λίγοι αὐτοί, τό διάβασαν μέ δυσφορία. Καί τή δυσφορία τους τήν κατέθεσαν κι ἐκεῖνοι γραπτῶς. Στό χαρτί...

Πρῖν καλά καλά στεγνώσει ἡ τυπογραφική μελάνη, ὁ συγγραφέας μπῆκε στήν κουβέντα νά ὑπερασπίσει τό ἔργο του καί νά μᾶς πεί τά σύκα σύκα καί τή σκάφη σκάφη.

Ὁ Βαλτινός σήκωσε τά μανίκια του καί ρίχτηκε στή φασαρία, γιά νά διδάξει πῶς ὁ πόνος εἶναι πόνος, ὁ φόβος εἶναι φόβος, τό αίμα εἶναι αίμα. Πέρα ἀπό τό καλό καί τό κακό. Ἔτσι ἦταν πάντα, ἔτσι θά ἔναι πάντα. Ἀπέναντι στόν πόνο, τό φόβο καί τό αίμα, οἱ ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων γιά τό καλό καί τό κακό εἶναι ἐφήμερα γεννήματα τῆς ἱστορίας. Αὐτή ἡ δευτερολογία τοῦ Βαλτινοῦ, ὅπου, καθῶς φαίνεται, συμπυκνώνεται ἡ ἔγνοια πού ὀδήγησε τή γραφή τῆς Ὁρθοκωστᾶς. Ὁ συγγραφέας προσπάθησε νά γράφει προκλητικά, βάζοντάς τα μέ προκαταλήψεις καί ἐμμονές πού ἴσως κι ὁ ἴδιος νά συμμερίστηκε κάποτε. Διάλεξε νά φτιάξει τά πρόσωπα τοῦ μύθου ἀπό τή στόφα τῶν καταραμένων. Ἐκείνων πού, ὅπως τά ἔφερε

ἡ ἱστορία, ὁ πόνος, ὁ φόβος καί τό αίμα τους ἔχασαν κάθε ἀνθρώπινη ἀξία: τῶν ταγματασφαλιτῶν.

Τό ἐγχείρημα φαντάζει μεγαλόπνοο καί τολμηρό. Ἡ πραγματοποίησή του ὅμως ἀποδείχθηκε στενόκαρδη καί ἀτελέσφορη. Ὁ Βαλτινός ἀφέθηκε νά κάνει αὐτό πού ρητά ἀρνεῖται: νά διδάξει τήν ἀλήθεια. Νά βεβαιώσει γιά τό πῶς ἀκριβῶς ἔγιναν τά πράγματα, γιά τό πῶς ἀκριβῶς ἐνιωσαν οἱ ἀνθρωποι πού τά ἔφτιαξαν. Καί ἐκεῖ ὑπονόμευσε καί τήν ἰδέα καί τό ἔργο του.

Ἄς τό πῶ μέ διαφορετικά λόγια. Ὁ Βαλτινός καταπιάστηκε νά γεμίσει μέ νόημα σιωπές τῆς ἱστορίας. Ἀρπάχτηκε ἀπό τά ἴχνη πού βρῆκε ἢ πού ξερίζωσε ἀπό διηγήσεις ἀνθρώπων κι ὕστερα τά προέβαλε (λές κι ἦταν διαφάνειες πού προβάλλονται σέ ἄσπρο τοῖχο) σάν πατήματα σκιῶν στούς χώρους τῆς Πελοποννήσου, πού μέ τόσο πάθος ἀγαπᾶ. Ἐκεῖ ὅπου διαδραματίστηκαν τά γεγονότα τοῦ πολέμου. Ἐνός πολέμου

πού ούτε άρχιζε ούτε τελείωνε στάθρια τής Πελοποννήσου ή τής Έλλάδας. Ο συγγραφέας όρισε τόν τόπο, έφτιαξε πατήματα και τ' άκολούθησε. Νομίζοντας πώς έτσι θά 'φτανε νά σημαδέψει μέ τήν πένα του τά σημεία πού τοπογραφούν τήν ψυχή τών ανθρώπων.

Γιά τόν Βαλτινό, τά πρόσωπα τής Όρθοκωστᾶς είναι οί άληθινοί άνθρωποι του πολέμου, ή χρυσταλλωμένη ψυχή τών ταγματасφαλιτών και τών οικείων τους. Πού κατατρέχτηκαν και μακελεύτηκαν από τούς έλασίτες. Κι άνάποδα, τά πρόσωπα τής Όρθοκωστᾶς είναι οί έφιάλτες, τά φαντάσματα κι οί Έρινύες πού κυνηγούν όσους ξεφυγαν από τή φύση του ανθρώπου κι έχυσαν αίμα. Τό αίμα είναι αίμα... Μά κι ό πόλεμος είναι πόλεμος. Στο βιβλίο του Βαλτινού τό αίμα πού ρέει και ξοδεύεται έχει κατασκευαστεί από ύλικά σαν τό κρασί τής Μετάληψης. Ο συγγραφέας ζωντανεύει τίς μεταφορές πού κατασκεύασε και τίς έπικαλεϊται ως μαρτυρίες για τόν μεγάλο πόλεμο.

Η Όρθοκωστά συνοδεύεται από δύο ύστερόγραφα. Πρόκειται για τίς έξηγήσεις πού δίνει ό συγγραφέας για τή γραφή του (π. ANTI, τχ. 557/2.8.1994, σ. 48-52, και έφ. Έλευθεροτυπία, 24.8.1994). Στίς έξηγήσεις αυτές προσπαθεί ό Βαλτινός νά συμπυκνώσει τήν πρόθεση και τό έγχειρημά του μέ ύφος πού ύπαγορεύεται από άξίωση νά πείσει μέ τήν άλήθεια του. «| Η άλήθεια| δέν στηρίζεται στο άληθές τών γεγονότων πού κουβαλάει αλλά στο ύφος του βιβλίου. |...| Θά ήταν άφέλεια νά συσχετίσουμε τήν άξιοπιστία τών άρχαίων τραγικών μέ τή συνέπεια τους ή μή προς τήν ιστορική πραγματικότητα. |...| Για μένα ταγματасφαλίτης δέν σημαίνει τί-

ποτα έν τέλει. Δέν προσδιορίζει ήθικά κανέναν άνθρωπο. Ός χαρακτήρας, ως προσωπικότητα είναι αυτός πού είναι. |...| Δέν ύπάρχει άμβιβολία ότι κάποιιοι συνεργάστηκαν μέ τούς Γερμανούς. |...| Όταν λέω κάποιιοι έννοώ τούς άποπάνω. Αυτούς πού συνέλαβαν τό σχέδιο δημιουργίας τών ταγμάτων άσφαλείας |...|». Γυρνώντας τή ράχη στίς διαμεσολαβήσεις πού δείχνουν στά μάτια του τήν άλήθεια, άνασυστήνει τό παρελθόν σαν παράσταση μαριονέτας. Και τό χειρότερο, στρατεύεται ό ίδιος στο παιγνίδι πού στήνει, εμπλέκεται στο μυστήριο τής κάθαρσης πού έπιχειρεί. «Τό ιστορικό μάγμα πού άποτελεί τή βάση τής Όρθοκωστᾶς είναι δεδομένο. |...| Αν δέν γίνονταν μυθικά όλα αυτά θά ήσαν άνυπόφορα. Άνυπόφορα και μεις, πενήντα χρόνια από τότε, θά έπρεπε νά δέσουμε μία πέτρα στον λαιμό μας. |...| "Τελικά, όλοι φέγγουν μέσα μου λυτρωμένοι"».

Στό έρώτημα γιατί ή Όρθοκωστά δέν γράφτηκε πριν 20-30 χρόνια ό Βαλτινός άπαντά: «Δέν ήμουν βέβαιος ότι είχα άπαλλαχθεί από τήν έν βρασμῶ αντίδραση. |...| Η τριαντακονταετία είναι μία μένα ύπεραρκετή για να ζυγιαστούν, νά γίνουν λαγαρά τά πράγματα. |...| Η Όρθοκωστά δέν έξαγνίζει τούς ταγματасφαλίτες. Έκφράζει ένα "κρίμα", ένα "γιατί νά έρθουν έτσι και όχι άλλιως τά πράγματα"».

Κρίμα. Μ' ένα «κρίμα», άνθρωπινος λόγος πού δραπετεύει από τό φράγμα τών όδόντων, σβήνει κάθε άναφορά του Βαλτινού στην ύβρη και τήν κάθαρση. Και κάθε άναφορά στην ιστορία. Ένα τέτοιο «κρίμα» ύπαγορεύεται στη συνάφεια του μύθου τής Όρθοκωστᾶς.

Άνθρωποι κι αυτοί σαν έμας. "Όσπου έπεσε τό κακό. Έτσι, σαν

κατάρτα του Θεού. «Ένα μέρος από αυτούς ήταν φοβισμένοι άνθρωποι, ένα άλλο μέρος ήταν άνθρωποι πού ήθελαν νά πολεμήσουν, νά παλέψουν και στο τέλος βρέθηκαν αντιμετώπι με τίς κλειστές πόρτες του ΕΛΑΣ». Κι αυτό τό σχήμα καλεϊται νά έρμηνεύσει τήν άντάρα. Οί άνθρωποι μέθυσαν από τό αίμα. Βάχχες. Δέν φτάνει όμως μία κλωστή δεμένη σε παραπομπές. Γιατί ό Βαλτινός άποφαίνεται. Καταλήγει. Έξηγει... «Θεωρώ ότι δέν ύπήρξε ήττημένη πλευρά. |...| Ούτε νικήτρια βέβαια. |...| Αυτό πού πραγματικά ύπήρξε ήταν ένας ήττημένος λαός στο σύνολό του». Ο συγγραφέας έπιχειρεί μάλιστα νά νομιμοποιήσει τήν έτυμηγορία ρωτώντας, πενήντα χρόνια μετά τά γεγονότα: «Μιά "νικήτρια" Άριστερά ποιά διαδρομή θά είχε ακολουθήσει και πού θά είχε καταλήξει σήμερα;». Στο βιβλίο του Βαλτινού ή ιστορία ύποθηκεύεται στα έρωτήματα πού γεννούν τό μύθο. Και τό κείμενο γίνεται άναξιόπιστο. Πρυτανεύεται από ιδεολογικές κατασκευές και τίς συνακόλουθες δεοντολογίες. Αυτό χαλάει τή δουλειά του Βαλτινού, πού είναι καλός και ευαίσθητος τεχνίτης.

Υπάρχει ένα στοιχείο σ' αυτό τό βιβλίο πού έχει βάρος. Κι αυτό τό στοιχείο άφορά καταγραφές λόγων, άνακατασκευές βιωμάτων. Είναι τό ύλικό πού άπογράφεται — και μεταγράφεται — στη διήγηση του Βαλτινού. «Όλες αυτές τίς ιστορίες τίς ήξερα από παλιά. Μίλησα, όμως, πάλι μέ ανθρώπους. Μερικές φορές χρησιμοποίησα και μαγνητόφωνο. Υπήρχε δηλαδή ένα είδος καταγραφής. Δέν μέ ένδιέφερε όμως ή ιστορική λεπτομέρεια. Μέ ένδιέφερε ό τρόπος πού θά είπωθεϊ, ένα

στυλ προφορικού λόγου και αυτά που κουβαλάει. Γι' αυτό ο προφορικός λόγος από μόνος του δεν είναι αξιοποιήσιμος. Η αξία του βρίσκεται στις σιωπές, στα χάσματα, στον τόνο της φωνής, στο βλέμμα αυτού που αφηγείται. "Ολ' αυτά έπρεπε, λοιπόν, να γίνουν γραφτός λόγος, εκεί ήταν ή δική μου δουλειά, στο να έμμεταλλευτώ, για παράδειγμα, κάποιους τρόπους που δηλώνουν μιὰ ποιητική διεύρυνση των λέξεων. [...] Πράξη καταγραφής είναι ο αίχμαλωτος και άνυποφίαστος ξένος λόγος". Ο Βαλτινός δεν τά'χει καταφέρει. Η καταγραφή του έγινε όμηρος των διαμεσολαβήσεων. Όταν λέει: «Δέν υπήρξαν ήττημένοι» λέει κάτι τετριμμένο. Αυτό τό τετριμμένο όμως είναι μιὰ φράση που μόνο ό νικητής μπορεί να τήν έκστομίσει. Σέ όλο τό έγχειρημα τής Όρθοκωστιάς υπάρχει υπόρρητος ό λόγος τής έξουσίας. Η μονολογική άπόφαση του νικητή, διόλου άθώα και καθ' όλα ήγεμονική, έδράζεται στή συνάφεια του μύθου. Ο συγγραφέας μένει αίχμαλωτός της. Και «ό άνυποφίαστος ξένος λόγος» που έχει κι αυτός «αίχμαλωτιστεί» άκυρώνεται, άκόμα και ως μαρτυρία. Γιατί τό βιβλίο βρίθει μαρτυριών που, άν ξεμπλεχτούν άπ' τά κουβάρια των διαμεσολαβήσεων, είναι πολύτιμες και συγκλονιστικές.

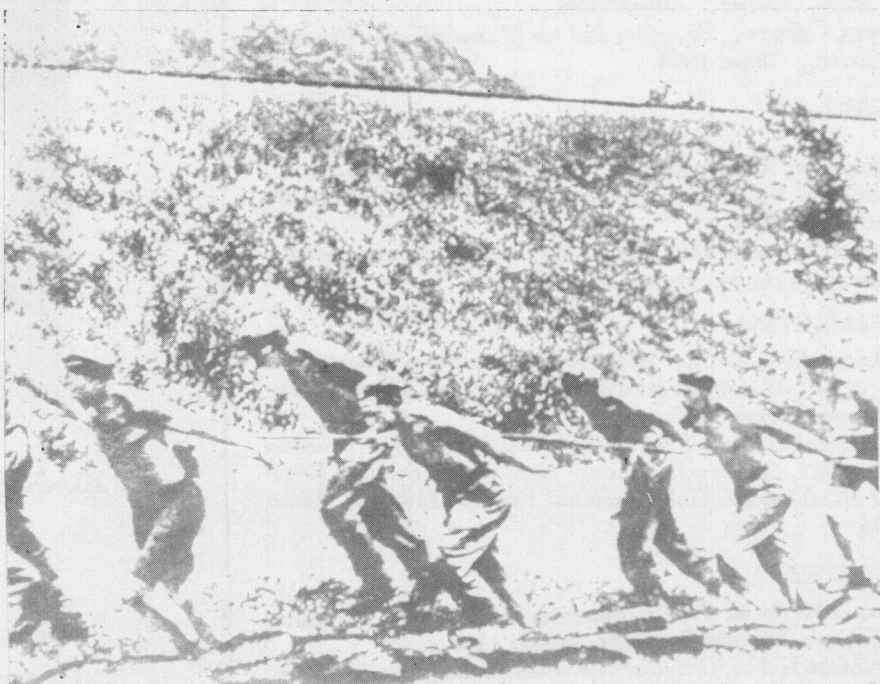
Αισθάνομαι πώς κάπου άδικώ τό συγγραφέα παίρνοντας κατά γράμμα τά λόγια του για τήν Όρθοκωστιά. Ο Βαλτινός δεν μπορεί να μιλήσει για τό βιβλίο του. Δεν έχει πού να σταθεί για να τό κοιτάξει. Είναι μέσα στο έργο του και περιφέρεται έμπαθώς στους τόπους του μύθου. Οί δεσμοί του μέ τόν τόπο και τόν κόσμο του βιβλίου είναι σχεδόν έρωτικοί. Λέει «ξέρω» και τό έννοει. Λέει «αίμα» και ματώνει.

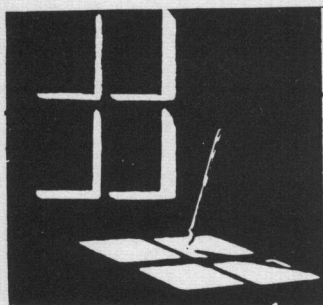
Ο Βαλτινός είναι πεισμένος για τήν άλήθεια του. Θέλει τίς περσόνες, τούς ήρωές του, να όμολογούν τήν ανθρώπινη φύση και τήν πένα του να φέρνει τήν κάθαρση που τούς οδηγεί «να φεύγουν μέσα μας λυτρωμένοι». «Τό κλίμα εκείνη τήν έποχή στην Πελοπόννησο ήταν αυτό που βγαίνει από τό βιβλίο μου». Τό ύλικό όμως που στροβιλίζει στή διήγηση και στους διαλόγους χρειάζεται συνδέσμους για να άποδώσει τό κλίμα τής έποχής. Οί σύνδεσμοι που χρησιμοποιεί ό Βαλτινός αντί να σβήσουν τό πάθος σβήνουν τήν ιστορία. Φοβάμαι πώς έδω βρίσκεται ό πυρήνας μιās στάσης σαν αυτή που ό συγγραφέας καταλογίζει στον Άγγελο Έλεφάντη: «ένός ραφισμένου, αλλά σκληρού νεοζτανοφισμού». Άναποδυρισμένου όμως, σαν κάλτσα βιαστικά βγαλμένη από τό ποδάρι.

Οί άνθρωποι πρέπει να ζήσουν. Άς αφήσουν τά πάθη των πολέμων να τά πάρει ή θάλασσα. Κι επιτέλους, άς θάψουμε, άν ήρθε ή ώρα,

τούς νεκρούς τής Κατοχής και του Έμφυλίου. Τήν ιστορία όμως δεν μπορούμε να τήν ξαναφτιάξουμε βολικότερη. Οί ιστορίες και τά πάθη των ανθρώπων δεν ξαναζωντανεύουν. Τά διακυβεύματα δεν ξαναπαίζονται παρά ως κωμωδία. Οί μαχαιριές, οί σκοτωμοί δεν άκυρώνονται. Μπορούμε ίσως να κατανοήσουμε. Και να γαληνέψουν τά φαντάσματα των νεκρών που μάς τραβούν από τό πόδι. Μά άν δούμε τά έμπαθη ύποκείμενα τής ιστορίας σαν καθρέφτες τής ψυχής του «λαού» που αξιώνει να ήμερέψει, ρίχνουμε νερό στον ίδιο μύλο. «Μιά φορά κι έναν καιρό», τό παραμύθι χαϊδεύει τά βλέφαρά μας ώσπου να μάς πάρει ό ύπνος.

Τό αίμα είναι αίμα. Και τό μαχαίρι δεν είναι άδράχτι που κοιμίζει τίς άπρόσεκτες βασιλοπούλες. Οί πεθαμένοι, θύτες και θύματα, μπορούν να μάς αφήσουν και χωρίς τή συγγνώμη μας. Τά πατρογονικά μας δεν είναι ή ψυχή μας.

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ • ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ • ΕΠ

ΜΙΑ ΑΝΑΓΚΑΙΑ ΕΠΑΝΟΡΘΩΣΗ

Ἀγαπητέ κύριε Ἐλεφάντη

Στό τεύχος τοῦ *Πολίτη* ἀρ. 126 (Ἰούνιος-Ἰούλιος 1994) ὁ συνεργάτης σας κ. Ἀνδρέας Παπαλιάς, σέ ἄρθρο του μέ τίτλο: «Ἡ ψυχή καί οἱ μορφές — οἱ νεορθόδοξοι ἐν δράσει (sic)», ἀναφέρεται σέ πρόσφατο βιβλίο μου συνάγοντας κριτικά συμπεράσματα. Τό εἶδος τῶν συμπερασμάτων του καί ἡ «λογική» τῆς συναγωγῆς τους θά κριθεῖ πιστεύω ἀπό τοὺς ἀναγνώστες τοῦ περιοδικοῦ. Παρεμβάλλεται, ὅμως, στό ἄρθρο καί μία «πληροφορία», τῆς ὁποίας τήν ἀνασκευή θά μοῦ ἐπιτρέψετε νά ζητήσω «κατά νόμον» μέ δημοσίευση τῆς παρούσης σέ θέση ἐμφανῆ καί μέ στοιχεῖα εὐανάγνωστα.

Γράφει ὁ κ. Παπαλιάς: «Θά ἦταν ἄραγε ἄσκοπο νά θυμίσουμε ὅτι ὁ Χρ. Γιανναράς διετέλεσε κατά καιρούς ἀτύπος σύμβουλος στό ὑπουργεῖο Παιδείας ἐπί κυβερνήσεως ΝΔ, καθὼς καί τοῦ κ. Μητσοτάκη ὅταν αὐτός ἦταν πρωθυπουργός.»

Δηλώνω λοιπόν: Σέ καμιά κυβερνήση δέν εἶχα τήν τιμῆ νά διατελέσω ἐπισήμως ἢ ἀτύπως σύμβουλος τοῦ ὑπουργείου Παιδείας. Τρεῖς φορές (δύο ἐπί ΠΑΣΟΚ καί μία ἐπί ΝΔ) ὑπῆρξα γιά ἔξαιρετικά βραχύ διάστημα μέλος περιστασιακῆς ἐπιτροπῆς ἐμπειρογνομόνων, μαζί μέ ἄλλους πανεπιστημιακοὺς συναδέλφους μου.

Οὔτε σύμβουλος τοῦ κ. Μητσοτάκη ὑπῆρξα ποτέ. Κατά σύμπτωση, τόν πρῶτον πρωθυπουργό ἔχω συναντήσει μία καί μόνη φορά στό δίο μου, ὡς μέλος καί πάλι ἐπιτροπῆς πανεπιστημιακῆς μέ ἐκπαιδευτικά αἰτήματα.

Γιά τόν τρόπο μεταχείρισης τοῦ ὄνοματός μου καί τῆς συγγραφικῆς μου δουλειᾶς τόσο ἀπό τόν κ. Παπαλιά ὅσο καί ἀπό τόν ἀνώνυμο σημειωματογράφο τοῦ ἴδιου τεύχους («Ἀνεμομυλομά-

χοι») δέν ἔχω παρά νά ἐπαναλάβω τήν ἐμπιστοσύνη μου στήν κρίση καί νοημοσύνη, ἀλλά καί στή δημοκρατική εὐαισθησία, τῶν ἀναγνώστών τοῦ *Πολίτη*.

Μέ ἔξαιρετική τιμῆ
Χρήστος Γιανναράς

ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΡΘΟΚΩΣΤΑ

Ἀγαπητέ *Πολίτη*,

Ξαφνιασθήκα διαβάζοντας τό κείμενο τοῦ Ἀγγέλου Ἐλεφάντη «Γιά τό βιβλίο Ὁρθοκωστά τοῦ Θ. Βαλτινοῦ». Γιά μένα, τό βιβλίο τοῦ Βαλτινοῦ εἶναι — πέρα ἀπό λογοτεχνικό ἐπίτευγμα ζωντανῆς γλώσσας — καί μία ἐντονότατη καί χειροπιαστή ἀπόδειξη γιά τό παράλογο τοῦ πολέμου. Παράλογο πού ὑπάρχει σέ κάθε πόλεμο ἀλλά καταδεικνύεται περισσότερο στίς ἐμφύλιες συρράξεις.

Καί νά τώρα πού ὁ Ἐλεφάντης ἐπαναφέρει (πλάγια) τή θεωρία τοῦ «δικαιου» πολέμου — καί ἐνοχλεῖται πού ὁ Βαλτινός βάζει στήν ἴδια μοῖρα ταγματасφαλίτες καί ἀντάρτες. Μά αὐτές ἀκριβῶς τίς διακρίσεις θέλει νά ἀποφύγει ὁ Βαλτινός. Ἄν ὑπάρχει κάποιο μήνυμα στό βιβλίο του, εἶναι πῶς ὁ ἀνθρώπινος πόνος δέν ἐπιδέχεται ταμπέλες καί ἐτικέτες.

Ἀπό τό βιβλίο τοῦ Βαλτινοῦ λείπει κάθε εἶδος ἰδεολογικό ὑπόβαθρο (ἄλλως: ἰδεολογική δικαιολογία). Ὑπάρχει μόνο ἀνώνυμος λόγος γιά σάρκα καί αἷμα. Ἀπό τή στιγμή πού ὁ συγγραφέας ἐπιλέγει αὐτό τό ἐπίπεδο, ἡ συζήτηση γιά τό ἱστορικό καί πολιτικό θέμα εἶναι μάταιη. Οἱ νεκροί, οἱ βασανισμένοι, οἱ σφαζόμενοι δέν ἔχουν πιά κομματικές ταυτότητες. Ὁ θάνατος εἶναι ἐκτός χρόνου καί ἐκτός ἱστορίας. Κινεῖται σέ ἓνα μεταεπίπεδο πού ἀκυρώνει τό πολιτικό.

Φιλικά
Νίκος Δήμου

**ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΚΛΑΣΙΚΕΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ**

**“ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ”**

Του Πανεπιστημίου Καμπριτζ

P. E. EASTERLING -
B. M. W. KNOX

(Καθηγητές Πανεπιστημίου)

2η Έκδοση Αναθεωρημένη
Δεμένη, 1149 σελίδες
μέ 14 εικόνες

Ε κ δ ό σ ε ι ς
ΔΗΜ. Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΑ
Ιπποκράτους 8 Αθήνα, 106 79,
Τηλ.: 36.27.318 - 36.42.692,
Fax: 36.10.271